

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАТВЄЄВА ЮЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 340.13/.14(043.3/.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ
ЯК СКЛАДОВА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;

історія політичних і правових учень

Галузь знань 081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (Матвєєва Ю.І.)

Науковий керівник:

Цельєв Олексій Вікторович

кандидат юридичних наук, доцент

Київ - 2019

АНОТАЦІЯ

Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2019.

Узагальнений короткий виклад основного змісту дисертації.
У дисертаційному дослідженні проаналізовано сутність, становлення та еволюцію, сучасне розуміння принципу правової визначеності як однієї з найважливіших складових верховенства права, його співвідношення з іншими спорідненими поняттями; основні вимоги принципу правової визначеності для нормотворчої та нормозастосовчої, зокрема, судової практики. На основі проведеного дослідження запропоновано комплексний науково-методологічний підхід до розуміння принципу правової визначеності як багатогранного і багатовимірного поняття, яке складається зі складових елементів-підпринципів і класифікацію вимог для нормотворчої та нормозастосовчої діяльності.

У розділі I «Загальнотеоретичні та історико-правові аспекти розуміння принципу правової визначеності як складової верховенства права» проаналізовано сутність, співвідношення з іншими спорідненими принципами такими як: права безпека, передбачуваність, незворотність дії нормативно-правових актів, захист довіри тощо – досліджуваного поняття. Окреслено еволюцію зміни змісту і наповнення новими складовими принципу правової визначеності залежно від історичного розвитку. На основі аналізу наукових здобутків зарубіжних і вітчизняних учених окреслено різні підходи до розуміння принципу правової визначеності. У результаті проведеного дослідження зроблено висновок про те, що принцип правової визначеності є багатовимірним і багатогранним поняттям, що унеможливорює запропонувати його універсальну дефініцію. Сутність цього феномена слід розкривати через низку складових елементів.

У розділі 2 «Вимоги принципу правової визначеності до нормотворчої та нормозастосовчої діяльності» окреслені формальні (юридико-технічні), матеріальні (змістовні) та процедурні вимоги до нормотворення і нормозастосування. Проаналізована значна кількість рішень ЄСПЛ. Підкреслена важливість принципу легітимних очікувань і вимоги неухильного виконання нормативно-правових актів для забезпечення правової визначеності. Здійснений порівняльний аналіз підходів до подолання правової невизначеності й прагнення до правової визначеності у правових сім'ях континентального і загального права. Результатом такого дослідження є розроблена класифікація окремих вимог до нормотворчої і нормозастосовчої діяльності, а також спільних вимог до названих видів діяльності.

У розділі 3 «Остаточність і виконання судових рішень як ознака принципу правової визначеності» на матеріалах судової практики продемонстровано значення принципу *res judicata*. Окреслено, за яких умов національні засоби юридичного захисту вважаються вичерпаними, охарактеризовані проблеми виконання судових рішень в Україні та забезпечення єдності судової практики. На підставі аналізу пілотних рішень ЄСПЛ щодо України сформульований висновок про те, що невиконання судових рішень в Україні продовжує мати системний характер. А це, зі свого боку, істотно впливає на забезпечення правової визначеності.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена теоретичним і практичним значенням роботи. У дисертації сформульовано низку теоретичних положень і висновків, які є новими для вітчизняної юридичної науки та практики:

вперше:

– з'ясовані теоретичні витоки становлення та простежена еволюція розуміння принципу правової визначеності від Античності до сьогодення, виявлені суттєві відмінності у пізнанні та інтерпретації правової визначеності у різні історичні епохи, а також тенденції розвитку досліджуваного поняття в умовах сучасних інтеграційних і глобалізаційних процесів;

– проведено порівняльно-правовий аналіз розуміння принципу правової визначеності у правових сім'ях континентального та загального права, на основі якого зроблений висновок про спільні і відмінні риси та їхній вплив на нормотворчу та нормозастосовчу діяльність. Спільним для них є беззаперечне визнання суспільного значення принципу правової визначеності та прагнення до подолання правової невизначеності, а відмінними – різний ступінь правової невизначеності та неоднакові способи її подолання, обумовлені історичною роллю нормотворчих і судових органів у названих правових сім'ях;

– запропоновано комплексний науково-методологічний підхід до розуміння принципу правової визначеності як багатогранного і багатовимірного поняття, що не дає можливості сформулювати його універсальну дефініцію. Сутність цього складного феномена доцільно розкривати через комплекс вимог-підпринципів, сукупність яких дає повне уявлення про досліджуване явище;

– розроблена класифікація вимог принципу правової визначеності до нормотворчої, нормозастосовчої діяльності, а також спільних вимог до нормотворчої і нормозастосовчої діяльності.

1. Вимоги до *нормотворчої діяльності* поділено на такі групи:

а) *юридико-технічні (формальні)*, до яких віднесені: вимоги до ясності тексту нормативно-правових актів; чіткості формулювань правових норм, особливо тих, які визначають права, обов'язки і відповідальність особи; нечітке формулювання правової норми допускається лише у виняткових випадках; ступінь чіткості правової норми залежить від змісту нормативно-правового акта, сфери, на яку поширюється цей нормативно-правовий акт, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований; вимоги до вираження правових норм, що містять дефініції; вимоги до правових норм, що містять юридичні фікції, презумпції та конструкції; вимоги до повноти вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів; вимоги до лаконічності вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів;

б) *змістовні*, тобто вимоги до матеріальних (якісно змістовних) елементів принципу правової визначеності, до яких віднесені: вимоги зрозумілості правових

норм, їх доступності, однозначності, простоти, узгодженості; передбачуваності правового регулювання, передбачуваності правової поведінки, легітимних очікувань: законні очікування людини, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод; законні очікування людини, що її справа буде вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна дія правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих норм; що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде збільшена (посилена) при розгляді справи судами вищих інстанцій; засобом, який деталізує формулювання правової норми у конкретних правових ситуаціях, є судова практика.

в) *процедурні*, тобто вимоги, що забезпечують доступність правових норм: доведення до відома населення – оприлюднення нормативно-правових актів, їх опублікування; зазначення моменту набрання чинності, терміну дії, встановлення необхідного для пристосування до зміненого нормативного регулювання часу – *vacatio legis*; наявність перехідних положень; недопустимість необґрунтованих змін до законодавства.

2. Вимоги до *нормозастосовчої діяльності* полягають у: неухильній виконуваності норм законів та інших нормативно-правових актів, актів індивідуальної дії; несуперечливості нормозастосовчих актів, ухвалених в аналогічних справах; обґрунтованість нормозастосовчих актів, зокрема, судових рішень; послідовне дотримання сформульованих судами вищих інстанцій правових позицій; неухильне виконання судових рішень.

3. Спільними вимогами до *нормотворчої і нормозастосовчої діяльності* є такі: недопустимість змін до гіршого; захист легітимних очікувань особи; заборона зворотної дії актів у часі, крім випадків, коли у результаті такої дії поліпшується правове становище особи; *nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege* – немає злочину без закону, немає відповідальності без закону; *res judicata* – остаточність судових рішень.

Названі вимоги знайшли відображення у відповідних рекомендаціях, спрямованих на удосконалення діяльності нормотворчих і нормозастосовчих органів.

удосконалено:

- розуміння глибинної сутності принципу правової визначеності як комплексного поняття та його окремих вимог-підпринципів;
- поглиблене розуміння необхідності та можливостей застосування елементів принципу правової визначеності у практичній юридичній діяльності, зокрема, судовій практиці.

отримали подальший розвиток:

- сутнісне наповнення юридико-технічних вимог до нормативно-правових і нормозастосовчих актів, дотримання яких є важливим мірилом людиноцентристського підходу до нормотворчості;
- положення про ступінь формальної визначеності різних за своєю сутністю і призначенням правових норм та вимоги до діяльності нормотворчих органів щодо їх формулювання.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у роботі положення та висновки сприяють збагаченню вітчизняної правової науки та нормотворчої і нормозастосовчої практики. Вони можуть бути використані:

- у нормотворчій діяльності – посадовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування, а також посадовими особами підприємств, установ, організацій при розробці і прийнятті нормативних актів;
- у нормозастосовчій практиці – при прийнятті індивідуальних правових актів, зокрема, ухваленні судових рішень;
- у науково-дослідній сфері – для поглибленого вивчення та аналізу складових верховенства права та їх змістовного наповнення;
- у навчальному процесі – для підготовки навчально-методичних матеріалів для викладання курсів «Загальна теорія права», «Актуальні проблеми загальнотеоретичного правознавства», «Мова права», «Конституційне право», «Верховенство права та його практичне значення» та ін.

Для потреб працівників органів державної влади та місцевого самоврядування здобувачкою був розроблений блок питань для перевірки на предмет відповідності принципу юридичної визначеності у «Контрольному переліку критеріїв верховенства права: застосування в нормотворчій та нормозастосовчій діяльності», який реалізується науковим проектом Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Ключові слова: верховенство права, принцип правової визначеності, комплексне поняття, статична та динамічна концепції правової визначеності, юридична техніка, захист легітимних очікувань, виконуваність нормативно-правових актів, *res judicata*, виконання судових рішень, забезпечення єдності судової практики.

Список публікацій здобувача за темою дисертації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Матвеева Ю. І. Статична та динамічна концепції правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 34–38.
2. Матвеева Ю. І. Тлумачення поняття «закон» як вимога принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2014. Т. 155. С. 18–20.
3. Матвеева Ю. І. Невиконання судових рішень в Україні як порушення принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2013. Т. 144–145. С. 24–27.
4. Матвеева Ю. І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 93–97.
5. Матвеева Ю. І. Правова визначеність: *pro et contra*. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 29–32.
6. Матвеева Ю. І. Принцип визначеності в рішеннях Європейського суду з прав людини. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2008. Т. 77. 2008. С. 53–56.

7. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності та проблеми невиконання судових рішень. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 50–53.

8. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності: історичні підходи та сучасне розуміння. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2011. Т. 116. С. 29–31.

9. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності: у пошуках розуміння. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2009. Т. 90. С. 10–13.

10. Матвєєва Ю. І. Визначення права і визначеність закону. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 53. Київ, 2016. С. 47–49.

11. Матвєєва Ю. І. Юридико-технічні характеристики принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 37–39.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

12. Матвєєва Ю. И. Принцип правовой определенности и проблемы его применения. *Ardaradatutyun – Namar*. 2013. № 2(21). С. 83–88.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

13. Матвєєва Ю. І. Деякі з основних вимог реалізації принципу верховенства права. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: зб. наук. ст.* Київ: Дух і літера, 2013. С. 378–388.

14. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як вимога формулювання злочину та покарання. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. наук. пр.* / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», Нац. акад. прав. наук. України, Укр. асоц. порівняльного правознавства. Одеса: Фенікс, 2013. С. 132–135.

15. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як відповідність законним очікуванням людини. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. ст.* Львів; Київ, 2012. С. 305–308.

16. Матвєєва Ю. І. Юридична мова. Юридична техніка нормотворчості (Розділ 12). *Загальна теорія права: підручник* / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. С. 203–224.

17. Матвеева Ю. І. Ясність та чіткість правової норми як вимога принципу правової визначеності. *Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків*. Київ, 2012. С. 39–43.

THESIS ABSTRACT

Yu. I. Matvieieva. The principle of legal certainty as a component of the rule of law. – Qualifying research paper in the form of a manuscript.

Ph. D. thesis in Law for the degree in 12.00.01 “Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Thought”. – National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. – Kyiv, 2019.

Summary of the main content of the thesis. Thesis analyzes essence, formation, evolution, and modern understanding of the principle of legal certainty as one of the most important components of the rule of law, its relation to other similar concepts; basic requirements of the principle of legal certainty for rule-making and law enforcement, and particularly for litigation practice. The research was a basis for the proposal of a combined scientific and methodological approach to understanding the principle of legal certainty as a comprehensive concept including many aspects, which consists of constituent sub-principles and classification of requirements for rule-making and law enforcement.

Section I, “*General Theoretical and Historical and Legal Aspects of Understanding the Principle of Legal Certainty as a Component of Rule of Law*”, analyzes the essence and relation to other similar principles such as: legal security, predictability, irreversibility of legal acts, protection of trust, etc. within the research question. The study concludes that the principle of legal certainty constitutes a concept with many aspects making it impossible to propose its universal definition. The essence of this phenomenon should be revealed through a number of constituent elements.

Section II, “*Requirements of the Principle of Legal Certainty for Rule-Making and Law Enforcement Activities*”, outlines formal (legal and technical), procedural and substantive requirements for rule-making and law enforcement. A considerable number

of judgments of the European Court of Human Rights has been analyzed. The research resulted in a classification of individual requirements for rule-making and law enforcement activities, as well as common requirements for these activities.

Section III, “*Finality and Execution of Judgments as a Sign of the Principle of Legal Certainty*”, demonstrates the sense of *res judicata* principle based on case law materials. Conditions under which national remedies are considered to be exhausted are outlined. Problems of execution of judgments in Ukraine and the maintenance of the unity of judicial practice are characterized. Based on the analysis of the ECHR pilot decisions on Ukraine, it is concluded that non-execution of judgments in Ukraine keeps being systemic. This, in its turn, significantly affects legal certainty.

Scientific novelty of the obtained results impacts theoretical and practical input of the thesis. It formulates a number of theoretical propositions and conclusions new to the national legal science and practice, namely:

- defined theoretical origins of formation and traced evolution of understanding of legal certainty principle from ancient times to the present; revealed significant differences in cognition and interpretation of legal certainty in different historical epochs, as well as tendencies in the development of the studied concept depending on the evolutionary progress;

- conducted a comparative legal analysis of the understanding of the principle of legal certainty in legal systems of continental and common law, drawing thus a conclusion on common and distinctive features and their influence on rule-making and law enforcement activities. The unquestionable recognition of the principle of legal certainty and the desire to overcome legal uncertainty share common features between each other. Different degrees of legal uncertainty and ways of overcoming them in relation to the historical and legal role of rule-making and judicial bodies constitute distinctive features of these systems;

- proposed a comprehensive scientific and methodological approach to understanding the principle of legal certainty as a multifaceted and multidimensional concept, which does not allow it to formulate its universal definition. It makes sense to reveal the essence of this complex phenomenon through a set of requirements or

subprinciples, which jointly and fully formulate a complete picture of the phenomenon under study;

– developed the classification of requirements of the principle of legal certainty for: rule-making, law enforcement, and common requirements for rule-making and law enforcement. In particular, the requirements for rule-making activity can be separated into the following groups:

- 1) *legal and technical*;
- 2) *contextual* – these are the requirements of the legal rule quality;
- 3) *procedural* – these are the requirements of ensuring the expression of legal rules.

The requirements for law enforcement activities are as follows:

- steadfast fulfillment of legal rules and other regulatory legal acts, individual acts;
- consistency of regulatory legal acts;
- validity of law enforcement acts, in particular, court decisions;
- consistent adherence of the legal positions formulated by supreme courts;
- steady execution of court decisions.

Common requirements for rule-making and law enforcement are as follows;

- inadmissibility of changes for the worse;
- protection of legitimate expectations of a person;
- prohibition of the retroactive effect of acts in time, except where such an act improves the legal status of a person;
- *nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege*;
- *res judicata* – finality of court decisions.

Practical importance of the results obtained. The provisions and rationale set out in this research paper contribute to the deepening and enrichment of domestic legal science and legal practice, in particular:

- in rule-making activities ;
- in law enforcement, in particular, case law;

- in research activities – for a deep study and analysis of the components of the rule of law and their substantive content;
- in the educational process.

A question pool has been developed for the needs of employees of state authorities and local self-government to check the compliance with the principle of legal certainty in the “Checklist of the Rule of Law Criteria: Application in Rule-Making and Law Enforcement Activities”, which is being implemented by a scientific project of the Research Center for the Rule of Law at the National University of “Kyiv-Mohyla Academy”.

Keywords: rule of law, principle of legal certainty, complex concept, static and dynamic concepts of legal certainty, protection of legitimate expectations, enforceability of regulatory legal acts, res judicata, execution of court decisions, ensuring the unity of court practice.

Spysok publikatsii zdobuvacha za temoiu dysertatsii, v yakykh opublikovani osnovni naukovi rezultaty dysertatsii:

Statti u naukovykh fakhovykh vydanniakh Ukrainy z yurydychnykh nauk:

1. Matvieieva Yu. I. Ctatychna ta dynamichna kontseptsii pravovoi vyznachenosti. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2018. T. 2. S. 34–38.
2. Matvieieva Yu. I. Tlumachennia poniattia «zakon» yak vymoha pryntsypu pravovoi vyznachenosti. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2014. T. 155. S. 18–20.
3. Matvieieva Yu. I. Nevykonannia sudovykh rishen v Ukraini yak porushennia pryntsypu pravovoi vyznachenosti. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2013. T. 144–145. S. 24–27.
4. Matvieieva Yu. I. Poniattia ta rozuminnia pryntsypu pravovoi vyznachenosti. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2017. T. 200. S. 93–97.
5. Matvieieva Yu. I. Pravova vyznachenist: pro et contra. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2018. T. 1. S. 29–32.

6. Matvieieva Yu. I. Pryntsyp vyznachenosti v rishenniakh Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2008. T. 77. 2008. S. 53–56.

7. Matvieieva Yu. I. Pryntsyp pravovoi vyznachenosti ta problemy nevykonannia sudovykh rishen. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2012. T. 129. S. 50–53.

8. Matvieieva Yu. I. Pryntsyp pravovoi vyznachenosti: istorychni pidkhody ta suchasne rozuminnia. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2011. T. 116. S. 29–31.

9. Matvieieva Yu. I. Pryntsyp pravovoi vyznachenosti: u poshukakh rozuminnia. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2009. T. 90. S. 10–13.

10. Matvieieva Yu. I. Sotsialna efektyvnist pravovykh norm. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2006. T. 53. Kyiv, 2006. S. 31–36.

11. Matvieieva Yu. I. Yurydyko-tekhnicni kharakterystyky pryntsypu pravovoi vyznachenosti. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*. 2015. T. 168. S. 37–39.

Statti u naukovykh periodychnykh vydanniakh z yurydychnykh nauk inshykh derzhav:

12. Matveyeva Yu. I. Printsip pravovoy opredelennosti i problemy ego primeneniya. *Ardaradatutyun – Hamar*. 2013. № 2(21). S. 83–88.

Publikatsii, yaki zasvidchuiut aprobatyiu materialiv dysertatsii:

13. Matvieieva Yu. I. Deiaki z osnovnykh vymoh realizatsii pryntsypu verkhovenstva prava. *Zahalnoteoretychne pravoznavstvo, verkhovenstvo prava ta Ukraina: zb. nauk. st.* Kyiv: Dukh i litera, 2013. S. 378–388.

14. Matvieieva Yu. I. Pryntsyp pravovoi vyznachenosti yak vymoha formuliuvannia zlochynu ta pokarannia. *Porivnialne pravoznavstvo: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku: zb. nauk. pr. / In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho, Nats. un-t «Odes. yuryd. akad.»*, Nats. akad. prav. nauk. Ukrainy, Ukr. asots. porivnialnoho pravoznavstva. Odesa: Feniks, 2013. S. 132–135.

15. Matvieieva Yu. I. Pryntsyp pravovoi vyznachenosti yak vidpovidnist zakonnym ochikuvanniam liudyny. *Porivnialne pravoznavstvo: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku: zb. st.* Lviv; Kyiv, 2012. S. 305–308.

16. Matvieieva Yu. I. Yurydychna mova. Yurydychna tekhnika normotvorchosti (Rozdil 12). *Zahalna teoriia prava: pidruchnyk / za zah. red. M. I. Koziubry.* Kyiv: Vaite, 2015. S. 203–224.

17. Matvieieva Yu. I. Yasnist ta chitkist pravovoi normy yak vymoha pryntsypu pravovoi vyznachenosti. *Sotsiologichni ta filosofski problemy prava ochyma molodykh naukovtsiv ta praktykiv.* Kyiv, 2012. S. 39–43.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА	
29	
1.1 Сутність і категорійний апарат принципу правової визначеності та його співвідношення з іншими спорідненими поняттями, що характеризують верховенство права	29
1.2 Теоретичні витoki принципу правової визначеності: становлення та еволюція	54
1.3 Аналіз стану зарубіжних та вітчизняних наукових розвідок щодо розуміння принципу правової визначеності	73
Висновки до розділу 1	81
РОЗДІЛ 2. ВИМОГИ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ДО НОРМОТВОРЧОЇ ТА НОРМОЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
85	
2.1 Юридико-технічні вимоги досконалості нормативно-правових актів	85
2.2 Критерії якості правової норми, вироблені нормозастосовчою практикою Європейського суду з прав людини	109
2.3 Відповідність законним очікуванням людини як ознака принципу правової визначеності	120
2.4 Принцип правової визначеності у правових сім'ях континентального і загального права: порівняльний аналіз	132
Висновки до розділу 2	145

РОЗДІЛ 3. ОСТАТОЧНІСТЬ І ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

ЯК ОЗНАКА ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ	148
3.1 Остаточність судових рішень (<i>Res judicata pro veritate habetur</i>)	
у практиці Європейського суду з прав людини	148
3.2 Неможливість перегляду та неможливість скасування	
остаточного судового рішення у практиці Європейського суду з прав людини	
щодо України	157
3.3 Вичерпання національних засобів юридичного захисту як умова	
остаточності судових рішень та гарантія права на звернення до	
Європейського суду з прав людини	165
3.4 Проблеми виконання судових рішень в Україні	170
3.5 Забезпечення єдності судової практики	
як вимога принципу правової визначеності	177
Висновки до розділу 3	186
 ВИСНОВКИ	 189
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	 194
 ДОДАТКИ	 217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВСУ – Верховний Суд України

ЄКПЛ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КСУ – Конституційний Суд України

ПДВ – податок на додану вартість

ПК України – Податковий кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження (актуальність). Верховенство права є одним з визначальних здобутків людства у сфері правової теорії і практики. Його основне спрямування – це захист людини від свавільного втручання держави у її фундаментальні права, недопущення узурпації державної влади та забезпечення стабільного і справедливого правопорядку.

Враховуючи, що право – це процес інтелектуальної кваліфікації, а не реальний природний об'єкт а ріогі [75, с. 672], слід погодитися з думкою Р. Дворкіна про те, що наше розуміння права залежить від відповіді, яку ми даємо на таке фундаментальне питання, як поняття верховенство права [29, с. 22]. Від його поглибленого осмислення безпосередньо залежить як з'ясування сучасних тенденцій праворозуміння, так і рівень кваліфікації і професіоналізму правника.

Складні поняття, як правило, важко підлягають формулюванню, чіткій понятійній визначеності. Ще з часів прийняття Дигестів Юстиніана, відоме твердження, відповідно до якого кожне визначення у праві є небезпечним, оскільки його можна спростувати. Однак без визначень, особливо у науковому просторі, неможливо обійтися, вони характеризують певне явище за найбільш істотними універсальними властивостями. Такі властивості, зі свого боку, теж можуть бути складними поняттями. Тож доходимо висновку: поняття, яке не піддається чіткому однозначному визначенню, можна охарактеризувати через його властивості, найбільш загальні ознаки. Структурно такі поняття охоплюють багато елементів. Верховенство права належить саме до таких категорій.

Свідченням постійного інтересу до досліджень та практичного значення феномена верховенства права є низка актів міжнародних організацій, серед яких, зокрема, варто виділити: доповіді ООН 2002 р., 2004 р., резолюція Комісії ООН з прав людини 2005 р., Зобов'язання стосовно верховенства права 2009 р. ОБСЄ, документи Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційська

комісія) Ради Європи – доповідь щодо верховенства права (березень 2011 р.) і «Rule of Law Checklist» (в неофіційному перекладі С. Головатого – мірило правовладдя – тест для визначення рівня верховенства права в окремій державі (березень 2016 р.).

Відповідно до наукового доробку вчених, а також названих документів однією з істотних властивостей, складових або елементів верховенства права є принцип правової визначеності. Цей принцип також складне поняття. Тому актуальним питанням роботи є дослідження усіх елементів цього принципу та розкриття їхнього значення для подальшого розвитку правової системи. Це стосується, насамперед: юридико-технічних вимог до нормативно-правових актів – їхній текст повинен бути сформульований таким чином, щоб особа самостійно або з допомогою правника могла розуміти значення текстів актів для своєї поведінки; вимог передбачуваності нормативно-правових актів, їх сталості, не часті зміни; вимог легітимних очікувань – особа повинна довіряти правовим актам, бути переконаною у їхній стабільності та у можливості реалізації своєї поведінки відповідно до цих актів; вимог до органів державної влади та місцевого самоврядування – вони повинні діяти передбачувано і лише у спосіб та у межах повноважень, визначених законом; унеможливлення зворотної дії нормативно-правових актів; принцип *nullum crimen sine lege* та *nullum poena sine lege*; вимог виконання судових рішень, недопущення необґрунтованого оскарження, дотримання принципу *res judicata*.

Послідовне дотримання принципу правової визначеності сприяє впевненості людини у своєму стабільному правовому становищі, у формуванні власної правової поведінки зі зрозумілою перспективою, сталості та несуперечливості всієї правової системи.

Актуальність дослідження принципу правової визначеності обумовлена також постійним зростанням кількості справ проти України в ЄСПЛ. Багато рішень у цих справах ухвалені з констатацією порушення вимог принципу правової визначеності.

Отже, усвідомлення сутності принципу правової визначеності, змісту його складових елементів, їхніх взаємозв'язків та прикладного значення дасть змогу поглибити науково-теоретичне розуміння і практичну реалізацію верховенства права.

Як вже зазначено, традиційно поняття принципу правової визначеності розкривається зарубіжними та вітчизняними вченими в контексті застосування верховенства права. Так, у західній юридичній науці важливість принципу правової визначеності досліджували такі вчені, як А. Дайсі, Ф. Гаєк, Х. Л. А. Гарт, Л. Л. Фуллер, Р. Дворкін, Б. Таманага, Б. Леоні, Р. Алексі та ін. Останніми роками вивченням різних аспектів правової визначеності займалися М. Сіемс, Дж. Р. Максейнер, Б. Дефан, К. Кесседжян та ін. Серед українських учених слід зазначити науковий доробок Л. Богачової, С. Головатого, Ю. Зайцева, М. Козюбри, С. Погребняка, С. Рабіновича, А. Хворостянкіної, С. Шевчука та ін.

З'ясування ж еволюції, змістовного наповнення окремих елементів та їх значення для правової визначеності залишилося поза увагою науковців. Зокрема, відсутні комплексні дослідження зв'язку складових принципу правової визначеності з практикою нормотворення і нормозастосування. Окрім того, вітчизняною наукою не порівнювалися різні підходи до розуміння правової визначеності у правових сім'ях континентального і загального права. Тому подальше комплексне дослідження ознак цього поняття та їхнього значення як самостійних елементів принципу правової визначеності не втрачає актуальності.

Зв'язок із науковими темами, планами, програмами. Робота відповідає тематиці дослідницької діяльності кафедри загальнотеоретичного правознавства і публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» і є результатом виконання наукового проекту «Верховенство права: стан та перспективи вдосконалення механізмів його реалізації в Україні» (реєстраційний номер в УкрІНТЕІ: 0112U007427). Крім

того, робота здійснена на виконання напрямів діяльності Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Метою дослідження є комплексне вивчення сутності, історико-правових аспектів становлення, еволюції, змісту та основних елементів принципу правової визначеності на основі опрацювання здобутків правової теорії та юридичної практики, розкриття його значення для формування правового світогляду та здійснення нормотворчої та нормозастосовчої практики.

На досягнення поставленої мети спрямовано виконання таких **завдань**:

- дослідити загальнотеоретичне розуміння сутності принципу правової визначеності як складової верховенства права;
- визначити співвідношення принципу правової визначеності з іншими спорідненими поняттями (правова безпека, захист довіри тощо);
- простежити еволюцію та теоретичні витoki становлення принципу правової визначеності;
- проаналізувати та узагальнити зарубіжний та вітчизняний науковий доробок щодо розуміння принципу правової визначеності;
- провести порівняльний аналіз трактування принципу правової визначеності у правових сім'ях континентального та загального права;
- розробити науково-методичне обґрунтування системи елементів принципу правової визначеності та запропонувати їх класифікацію;
- сформулювати практичні рекомендації, спрямовані на підвищення рівня врахування вимог принципу правової визначеності у нормотворчій та нормозастосовчій діяльності.

Об'єктом дослідження є комплекс різноманітних суспільних відносин, які впливають із проблем комунікації людини й держави, у яких важливого значення набуває дотримання елементів принципу правової визначеності як складової верховенства права.

Предметом дослідження є розкриття сутності, еволюції розвитку та змісту елементів принципу правової визначеності, його практичного значення як складової верховенства права.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи становить комплексне використання загальнонаукових і спеціальних методів, застосування яких сприяло розкриттю предмета дослідження. Аналіз об'єкта й предмета дослідження заснований на фундаментальних засадах сучасних методологічних підходів – антропологічного, синергетичного, герменевтичного.

Антропологічний підхід допоміг з'ясувати сутність і значення досліджуваного поняття – принципу правової визначеності для реалізації й захисту прав та інтересів людини (розділ 1). *Синергетичний підхід* застосований в процесі аналізу взаємодії усіх елементів принципу правової визначеності, які виключно при сумарному спільному впливі мають переважаючий ефект у забезпеченні стабільності, передбачуваності правового регулювання, ніж дія кожного елемента окремо (розділ 1). *Герменевтичний підхід* дав можливість застосувати інтерпретаційні прийоми «герменевтичного кола» із використанням різних способів юридичного тлумачення для аналізу правових текстів, їх осмислення, що сприяло поглибленому розумінню складових принципу правової визначеності (розділи 2 і 3).

Історичний та діалектичний методи пізнання застосовані для аналізу становлення, еволюції та сучасного стану принципу правової визначеності (підрозділи 1.1, 1.2). Такий підхід сприяв більш глибокому вивченню усіх елементів принципу правової визначеності у їхній динаміці, розвитку та наповненню новим змістом. *Гносеологічний метод* допоміг комплексно підійти до розкриття сутності явища, його елементів та глибше пізнати їх шляхом накопичення знань із різних історичних епох, наукових джерел, нормативно-правових актів, судових рішень та ін. (розділи 1–3). *Онтологічний метод* застосований для відображення аналізу форм буття вимог принципу правової визначеності та їх проявів у текстах нормативно-правових та нормозастосовчих актів (розділи 2 і 3). *Метод системно-структурного аналізу* дав можливість комплексно розкрити поняття принципу правової визначеності як складного явища та виокремити низку його елементів (підрозділ 1.3, розділи 2 і 3), а *метод синтезу* застосований для підготовки узагальнюючих висновків про

об'єднання всіх виокремлених елементів у єдине комплексне правове поняття (розділ 1). *Аксіологічний метод* дозволив зробити науково-практичні висновки про світоглядну цінність принципу правової визначеності для утвердження і подальшого осмислення верховенства права і, як наслідок, – захисту прав людини від свавільних дій держави, для удосконалення юридико-технічних аспектів нормотворчої діяльності, для неухильної виконуваності законів та інших нормативно-правових актів, актів індивідуальної дії, зокрема, судових рішень, і підвищення рівня довіри до публічної влади (розділи 1–3). *Порівняльно-правовий метод* застосований для аналізу розуміння принципу правової визначеності у правових сім'ях континентального і загального права, їх спільних та відмінних рис. *Функціональний метод* використаний для з'ясування основного призначення принципу правової визначеності та його окремих структурних елементів (розділи 2 і 3).

Поєднання усіх зазначених методів та їхнє комплексне застосування сприяло дослідженню, осмисленню та обґрунтуванню наукових висновків як результатів цієї роботи.

Джерельна база дослідження. Для досягнення поставленої мети були проаналізовані:

– наукові праці провідних як вітчизняних, так і іноземних учених – фахівців із філософії та загальної теорії права, прав людини, сучасної правової компаративістики (монографії, наукові статті, дисертації);

– міжнародно-правові договори (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод) та документи міжнародних організацій (ООН, Ради Європи, ОБСЄ);

– нормативно-правові акти (Конституція та закони України);

– судові рішення: ЄСПЛ, КСУ та судів загальної юрисдикції України.

Наукова новизна одержаних результатів обумовлена теоретичним і практичним значенням роботи. У дисертації сформульовано низку теоретичних положень і висновків, які є новими для вітчизняної юридичної науки та практики.

Вперше:

– з’ясовані теоретичні витoki становлення та простежена еволюція розуміння принципу правової визначеності від Античності до сьогодення, виявлені суттєві відмінності у пізнанні та інтерпретації правової визначеності у різні історичні епохи, а також тенденції розвитку досліджуваного поняття в умовах сучасних інтеграційних і глобалізаційних процесів;

– проведено порівняльно-правовий аналіз розуміння принципу правової визначеності у правових сім’ях континентального та загального права, на основі якого зроблений висновок про спільні і відмінні риси та їхній вплив на нормотворчу та нормозастосовчу діяльність. Спільним для них є беззаперечне визнання значення принципу правової визначеності та прагнення до подолання правової невизначеності, а відмінним – різний ступінь правової невизначеності та неоднакові способи її подолання, обумовлені історичною роллю нормотворчих і судових органів у названих правових сім’ях;

– запропоновано комплексний науково-методологічний підхід до розуміння принципу правової визначеності як багатогранного і багатовимірного поняття, що не дає можливості сформулювати його універсальну дефініцію. Сутність цього складного феномена доцільно розкривати через комплекс вимог-підпринципів, сукупність яких дає повне уявлення про досліджуване явище;

– розроблена класифікація вимог принципу правової визначеності до нормотворчої, нормозастосовчої діяльності, а також спільних вимог до нормотворчої та нормозастосовчої діяльності.

1. Вимоги до *нормотворчої діяльності* поділено на такі групи:

а) *юридико-технічні (формальні)*, до яких віднесені: вимоги до ясності тексту нормативно-правових актів; чіткості формулювань правових норм, особливо тих, які визначають права, обов’язки і відповідальність особи; нечітке формулювання правової норми допускається лише у виняткових випадках; ступінь чіткості правової норми залежить від змісту нормативно-правового акта,

сфери, на яку поширюється цей нормативно-правовий акт, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований; вимоги до вираження правових норм, що містять дефініції; вимоги до правових норм, що містять юридичні фікції, презумпції та конструкції; вимоги до повноти вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів; вимоги до лаконічності вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів;

б) *змістовні*, тобто вимоги до матеріальних (якісно змістовних) елементів принципу правової визначеності, до яких віднесені: вимоги зрозумілості правових норм, їх доступності, однозначності, простоти, узгодженості; вимоги передбачуваності правового регулювання, передбачуваності правової поведінки; вимоги легітимних очікувань. До останніх належать: законні очікування особи, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод; законні очікування особи, що її справа буде вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна дія правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих норм; що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде збільшена (посилена) при розгляді справи судами вищих інстанцій. Засобом, який деталізує формулювання правової норми у конкретних правових ситуаціях, є судова практика;

в) *процедурні*, тобто вимоги, що забезпечують доступність правових норм: доведення до відома населення – оприлюднення нормативно-правових актів, їх опублікування; зазначення моменту набрання чинності, терміну дії, встановлення необхідного для пристосування до зміненого нормативного регулювання часу – *vacatio legis*; наявність перехідних положень; недопустимість необґрунтованих змін до законодавства.

2. Вимоги до *нормозастосовчої діяльності* полягають у: неухильній виконуваності норм законів та інших нормативно-правових актів, актів індивідуальної дії; несуперечливості нормозастосовчих актів, ухвалених у аналогічних справах; обґрунтованості нормозастосовчих актів, зокрема, судових рішень; послідовному дотриманні сформульованих судами вищих інстанцій правових позицій; неухильному виконанні судових рішень.

3. Спільними вимогами до *нормотворчої та нормозастосовчої діяльності* є такі: недопустимість змін до гіршого; захист легітимних очікувань особи; заборона зворотної дії актів у часі, крім випадків, коли у результаті такої дії поліпшується правове становище особи; *nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege* – немає злочину без закону, немає відповідальності без закону; *res iudicata* – остаточність судових рішень.

Названі вимоги знайшли відображення у відповідних рекомендаціях, спрямованих на удосконалення діяльності нормотворчих і нормозастосовчих органів.

Удосконалено:

– обґрунтування сутності принципу правової визначеності як комплексного поняття та його окремих вимог-підпринципів;

– розуміння необхідності та можливостей застосування елементів принципу правової визначеності у нормотворчій та нормозастосовчій діяльності, зокрема, судовій практиці.

Отримали подальшого розвитку

– сутнісне наповнення юридико-технічних вимог до нормативно-правових актів та актів індивідуальної дії, дотримання яких є важливим мірилом людиноцентристського підходу до нормотворчості та нормозастосування;

– положення про ступінь формальної визначеності різних за своєю сутністю і призначенням правових норм та вимоги до діяльності нормотворчих органів щодо їх формулювання;

– вимоги принципу правової визначеності до нормозастосовчої, зокрема, судової діяльності.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у роботі положення та висновки сприяють збагаченню вітчизняної правової науки та нормотворчої і нормозастосовчої практики. Вони можуть бути використані:

– у нормотворчій діяльності – посадовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування, а також посадовими особами підприємств, установ, організацій при розробці і прийнятті нормативних актів;

- у нормозастосовчій практиці – при прийнятті індивідуальних правових актів, зокрема, ухваленні судових рішень;
- у науково-дослідній сфері – для поглибленого вивчення та аналізу складових верховенства права та їх змістовного наповнення;
- у навчальному процесі – для підготовки навчально-методичних матеріалів для викладання курсів «Загальна теорія права», «Актуальні проблеми загальнотеоретичного правознавства», «Мова права», «Конституційне право», «Верховенство права та його практичне значення» та ін.

Для потреб працівників органів державної влади та місцевого самоврядування здобувачкою був розроблений блок питань для перевірки на предмет відповідності принципу юридичної визначеності у «Контрольному переліку критеріїв верховенства права: застосування в нормотворчій та нормозастосовчій діяльності», який реалізується науковим проектом Центру дослідження верховенства права Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Особистий внесок здобувача. Дисертація, автореферат і опубліковані наукові статті, розділи підручника, в яких викладено основні положення роботи, виконані здобувачкою самостійно. Теоретико-практичні положення та узагальнюючі висновки, що містяться в роботі і визначають її наукову новизну, сформульовані дисертанткою особисто. Використані в роботі ідеї, наукові здобутки, положення чи підходи інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для посилення думок та ідей здобувачки.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретико-практичні положення, висновки і пропозиції, які містяться у роботі, були предметом обговорень, доповідей та дискусій на багатьох заходах. Серед найбільш знакових слід виділити такі: щорічні наукові конференції «Дні науки в НаУКМА», літні школи для викладачів загальної теорії права (2014, 2015, 2016, 2017 рр.), I, II та III Міжнародний форум з практики Європейського суду з прав людини (м. Львів, 2013, 2014, 2015 рр.), круглий стіл «Філософія порівняльного правознавства» (пам'яті Петра Мартиненка і Патрика Гленна) (м. Київ, 2014 р.),

міжнародний круглий стіл «Історія порівняльного правознавства як напрям наукових досліджень» (м. Київ, 2014 р.), IV міжнародна наукова конференція з елементами курсів підвищення кваліфікації викладачів юридичних дисциплін «Компаративістські читання» (м. Львів, 2012 р.), Щорічна конференція Постійної Ради Організації з безпеки та співробітництва у Європі, організована Офісом демократичних інституцій та прав людини «Нарада з оцінки виконання зобов'язань, присвячених людському виміру» (м. Варшава, 2012 р.), міжнародна науково-теоретична конференція «Концепція “живого права” Євгена Ерліха та сучасні проблеми праворозуміння» (м. Київ, 2012 р.), міжнародна науково-практична конференція «Десяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 2011 р.) та ін.

Публікації. Основні положення та висновки роботи висвітлені у 17 наукових працях, із них 11 – у виданнях, які є фаховими, 1 – в іноземному виданні, а також у двох розділах підручника «Загальна теорія права» за загальною редакцією М. Козюбри, у тезах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (223 найменування), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, із них основного тексту 193 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

1.1 Сутність і категорійний апарат принципу правової визначеності та його співвідношення з іншими спорідненими поняттями, що характеризують верховенство права

Верховенство права посідає особливе місце в сучасному світі. Воно порівняно давно стало глобальним політико-правовим ідеалом та однією з найвищих демократичних цінностей. Проте дискусії щодо його розуміння продовжуються. Якогось універсального визначення верховенства права не існує досі і, як підтверджує практика, зокрема ЄСПЛ, сформулювати таке визначення, придатне на всі випадки життя, неможливо. Верховенство права, як і саме право, є категорією надзвичайно багатогранною і багатовимірною, його зміст тісно пов'язаний з буттям людей і конкретними правовими ситуаціями, які доводиться вирішувати в реальному людському житті.

Саме цим пояснюється існування надзвичайно великої кількості різноманітних наукових досліджень, присвячених тематиці концепту верховенства права. Як зазначає М. Кельман, «прагнення юриспруденції до глибинного, всебічного осягнення правової дійсності проявляється і у ставленні до права як до поліструктурного об'єкта, що визначає насамперед багатоаспектність юридичних досліджень» [46, с. 163]. Великий і незмінний інтерес до верховенства права як зарубіжних, так і вітчизняних науковців призвів до того, що саме поняття цієї категорії не є чітко та однозначно визначеним. Його зміст наповнюється в результаті практичної, зокрема, судової діяльності.

Відсутність універсального, всеосяжного визначення верховенства права не означає, що воно є політичною декларацією чи доктринальною абстракцією,

як вважають деякі політики, а інколи й науковці-юристи (як правило, прихильники юридичного позитивізму). Зміст верховенства права прийнято розкривати переважно через його найбільш суттєві ознаки-складові. Таких складових деякі зарубіжні науковці налічують понад сотню. Проте однією з найголовніших, можна сказати, визначальних серед них у всіх міжнародно-правових документах загальносвітового і регіонального рівнів є принцип правової (або юридичної) визначеності [32, с. 22–24].

Дефініції цього поняття, як і визначення самого верховенства права, сьогодні не існує. Навряд чи можна очікувати його навіть у віддаленій історичній перспективі. Проте принцип правової визначеності надто важливий для розуміння верховенства права, щоб залишати нез'ясованими його сутність і зміст.

Найяскравіша думка про нерозривний зв'язок верховенства права з правовою визначеністю була висловлена Ф. Гаєком, який у своїй праці «Шлях до кріпацтва» зазначав, що верховенство права – це вимога того, «що уряд має діяти в межах заздалегідь встановлених та оголошених правил. Такі правила дають змогу кожному з достатньою впевненістю передбачити, як застосовуватимуться владні повноваження за певних обставин і, з огляду на це, планувати свої справи. Таким чином, у межах “правил гри” людина може вільно прямувати до власних цілей і бути впевненою, що уряд не стоятиме їй на заваді» [22, с. 20].

І це цілком логічно. Для того щоб узгоджувати свої дії з відповідними нормативними положеннями, людина має не тільки знати їх, а й передбачати наслідки своєї поведінки у тих чи інших життєвих ситуаціях, тобто робити свій вибір свідомо і прогнозовано. Це запорука певності у своєму правовому становищі як окремої людини, так і прогнозованості і стабільності суспільства загалом, на забезпечення яких і спрямоване правове регулювання. Як зазначав відомий учений-правознавець дореволюційної Росії І. Покровський, «індивід, залишений віч-на-віч із суспільством, державою, має право вимагати, щоб йому останньою було точно вказано, чого від нього хочуть і які межі йому ставлять.

Це право на визначеність правових норм є одним із найбільш невід'ємних прав людської особистості, яке тільки можна собі уявити; без нього, по суті, взагалі ні про яке “право” не може йтися» [87, с. 89].

Як впливає вже з наведених висловлювань, принцип правової визначеності тісно пов'язаний з такими поняттями, як правова певність, правова прогнозованість, правова стабільність, правова безпека тощо. З огляду на цю термінологічну різноманітність ознак, притаманних принципу правової визначеності, їх інколи вживають як взаємозамінні. Федеральний Конституційний Суд Німеччини принцип правової визначеності розглядає як складову правової держави (концепції Rule of law і Rechtsstaat нині майже не відрізняються), наприклад, він сформулював це поняття такими словами: з точки зору громадянина забезпечення юридичної визначеності означає, передовсім, захист довіри [143, с. 184].

Зважаючи на це, поняття «правова визначеність» на деякий час зовсім зникло з переліку елементів правової держави, поступившись поняттю «захист довіри», яке вважалось вирішальним аспектом правової визначеності [143, с. 184]. Утім, той же Федеральний Конституційний Суд Німеччини у своїх рішеннях наголошував, що нормативні вимоги принципу визначеності є відносною величиною; вони мають бути різними, залежно від обставин справи та інтенсивності втручання держави у ту чи іншу сферу суспільних відносин [143, с. 161]. Подібної позиції дотримується також ЄСПЛ, про що йтиметься далі.

Це свідчить, по-перше, про те, що конкретний зміст принципу правової визначеності залежить від обставин справи, що розглядається, а по-друге, що правова визначеність – доволі широка багаторівнева концепція, що охоплює цілий комплекс складових, які в науці і юридичній практиці позначаються різними термінами і поняттями. Стрижнем цієї концепції є передбачуваність. Згідно з нею люди повинні мати змогу планувати свої дії з упевненістю, що знають про їхні правові наслідки. Вона вимагає, зокрема, щоб правові акти заздалегідь оприлюднювалися, діяли на майбутнє, були ясними, простими,

точними, чіткими і несуперечливими. Застосування актів повинно бути передбачуваним для індивідів. По-перше, така передбачуваність збільшує автономію особи щодо держави і, врешті-решт, забезпечує її свободу. По-друге, вона є раціональною засадою організації будь-якої нормативної системи. На цьому аспекті особливо наголошував М. Вебер [81, с. 178–179]. На думку багатьох юристів, саме принцип правової визначеності утворює «альфу й омегу формальної раціоналізації права» [43, с. 114].

Дійсно, правова визначеність починається, передовсім, із вимог до формально-юридичних, інституціональних аспектів права, виражених у нормах закону та інших нормативних актів.

Як зазначає С. Головатий, верховенство права як визначеність постулює концепцію права, де засадничі характерні властивості його установчих принципів полягають у тому, щоб забезпечити правовими межами громадян, аби вони могли передбачити з упевненістю юридичні наслідки своїх дій. Ця концепція має глибокі корені в правовій традиції. Вона набула особливого значення у вигляді ідеалу, що поширився і затвердився під впливом ідей лібералізму. Такий ідеал ґрунтувався на тому, що людина є розумною істотою, здатною визначити для себе набір послідовних цілей і розуміння хорошого життя, а також засоби досягнення цього. Правова система, норми якої є безсумнівними (певними), дає людині змогу володіти знанням стосовно сфери свободи, в якій вона може діяти як незалежна істота, не боячись при цьому непередбачуваних, а тому – безпідставних вторгнень влади. Згідно з класичною ліберальною теорією правова визначеність є необхідним засобом забезпечення розквіту демократії і вільноринкової економіки. Тому правова визначеність є суттєвим елементом забезпечення ліберальних цінностей. Але автор також зазначає, що правильним буде вважати і те, що верховенство права як визначеність все ще є неприхованою політичною та моральною концепцією, серед авторів якої чимало позитивістських теоретиків конституційного права. На переконання автора, правова визначеність насправді є хорошим додатком до юридичного позитивізму [214].

Автор виділяє три установчі принципи, які визначають верховенство права як визначеність. Ці принципи належать до так званого «процедурного природнього права». Ними є:

- 1) закон – спрямований у майбутнє;
- 2) закон – зрозумілий;
- 3) закон – загальний.

1. Закон – спрямований у майбутнє

Принцип правової визначеності є істотно необхідним для довіри до державних інституцій, судової системи та верховенства права. Він є істотно важливим також і для плідності бізнесової діяльності з тим, щоб генерувати розвиток та економічний поступ. Аби досягти цієї довіри, держава повинна зробити текст закону (the law) легко доступним. Вона також зобов'язана дотримуватися законів (the laws), які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед – до його застосування, та має бути передбачуваним щодо його наслідків: сформульований достатньо чітко, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку [19, с. 178].

Конкретна дія особи повинна мати за собою певні юридичні наслідки, якщо і лише якщо відома юридична норма приписує їх наперед. *Тому принцип майбутності передбачає наявність позитивних юридичних норм, що передують у часі* (таким чином верховенство права як визначеність вимагає створення і забезпечення чинного порядку позитивних законів); зокрема, «закони зворотної дії» та «закони ex post facto» не можуть мати чинності чи юридичної дії (вони – або такі, що не мають юридичної сили, або нечинні) [214].

2. Закон – зрозумілий

Відповідно до цього принципу громадяни повинні розуміти зміст (сене і межі) юридичних норм, спрямованих у майбутнє, так само, як їх розуміє і влада. Інакше вони не матимуть змоги передбачити з впевненістю юридичні наслідки своїх дій. Автор виділяє шість важливих логічних наслідків.

По-перше, юридичні норми мають бути формально визначеними – закріплені у юридичному тексті, наприклад, акті парламенту, прецеденті, указі тощо. По-друге, текст має бути промульгованим та опублікованим або принаймні має бути достатньою мірою доступним, щоб це дало громадянам змогу знати його, перед тим як діяти. По-третє, закон має бути відносно стабільним. По-четверте, закон має бути чітким. Зміст юридичних норм не повинен бути невизначеним, неоднозначним, суперечливим, тобто таким, що дає можливість владі, суддям, громадянам діяти дискреційно, на власний розсуд. Тому вживання таких розмитих і загальних штампів, як-от: «суспільна політика», «добра мораль», «добросовісність», «суспільний інтерес», «справедливість», «чесність» тощо та застосування таких штампів у судах має непередбачуваний характер, оскільки вимагає від судді робити ціннісні судження стосовно змісту, кладучи в їхню основу міркування, які не є чітко викладеними наперед у формальному вигляді [24, с. 760]. Правова визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишалися передбачуваними [19, с. 178].

По-п'яте, юридичні норми мають тлумачитися відповідно до правил, які є зрозумілими, чіткими і поширюються на всіх членів суспільства, до яких застосовується закон. У цьому разі має застосовуватися буквальне тлумачення, що означає: «юридичні поняття слід розуміти відповідно до загального значення, наведеного словником». По-шосте, зміст юридичних норм має бути конкретним. Це стосується як опису суттєвих характеристик, фактів, так і природи та сфери юридичних наслідків, які мають впливати з них. Тільки юридичні наслідки, що передбачені в нормі, повинні наставати в разі реалізації фактів, що відповідають умовам, чітко сформульованим у ній. Тому розширювальне тлумачення та обґрунтування за аналогією, які використовуються при застосуванні цієї юридичної норми до фактів, що їх «нечітко» в ньому сформульовано, визнаються непридатними для верховенства права як визначеності. Такий підхід передбачає, що судді повинні доводити *a contrario*, а не *a simili*; у такому разі принцип зрозумілості означає – «всі дії, які не є явно дозволеними, є

дозволеними, і всі поведінкові ситуації, які не є конкретно забороненими, є дозволеними». Таким чином, верховенство права як визначеність обумовлює, що закон є досконалим і в ньому немає прогалін; «традиційні норми», відповідно до яких мають бути чітко сконструйовані певні юридичні правила (кримінальні, фіскальні тощо) і винятки із правил – так само як і відомі принципи кримінального права *nulla poena sine lege* та *nullum crimen sine lege* – походять безпосередньо від принципу конкретності [24, с. 761].

3. Закон – загальний

Принцип загальності можна звести (як мінімум) до трьох логічних наслідків, які випливають із нього: 1) він передбачає, що закон містить у собі принцип рівності перед законом та принцип формальної справедливості. Рівність перед законом означає, що кожна юридична норма має правильно застосовуватися до всіх випадків, які відповідають умовам, викладеним у ній, щоб схожі справи вирішувалися в аналогічний спосіб, а відмінні – у відмінний спосіб (якщо два схожі випадки, на які спрямована норма, розглядатимуться в різний спосіб, тоді закон буде непередбачуваним; а якщо юридична норма сприймається у межах універсалізації, то вона логічно застосовується однаково до всіх випадків, на які спрямована); 2) оскільки всі випадки, що відповідають умовам застосування норми, мають однакові юридичні наслідки, то принцип загальності означає, що закон є логічно послідовним; 3) цей принцип означає, що має бути випрацювана певна доктрина прецеденту та/або певна форма кодифікації (у класичному розумінні континентальної системи права) [214, с. 154].

Перераховані установчі принципи та логічні наслідки, що випливають із них, є як обов'язковими, так і достатніми для того, щоб утворити той ідеалотип, яким є верховенство права як визначеність. На думку автора, цей ідеалотип все-таки є внутрішньо непослідовним, оскільки юридичні норми не можуть виключити всі випадки застосування загальних та розпливчатих понять. Практиці відомі випадки, коли самі «позитивні юридичні норми» створюють невизначеність через синтаксичну недосконалість тексту або через те, що

юридичні норми приписують суперечливий варіант вирішення цієї справи (їх називають юридичні антиномії). Утім, як зазначає С. Головатий, навіть якщо низка позитивних юридичних норм не несе однозначності, то право як ціле створює однозначність, тобто визначеність. У цьому разі судді повинні діяти так, ніби не існує жодної неясності, жодної туманності, жодної суперечності. Тому висновок такий: для того, щоб рішення вважалось обґрунтованим за юридичними підставами, такі підстави мають бути спрямовані у майбутнє, зрозумілі і загальні. Там, де невизначеність спричинена антиномією (суперечністю в законодавстві), суддя може розв'язати цю проблему за допомогою набору таких формальних правил: якщо конфлікт виходить від двох правосильних норм, розміщених на різних рівнях ієрархії юридичних норм, то тоді норма вищого рівня має перевагу, а норма нижчого рівня – не має сили чи наслідків. Там, де норма-антиномія виходить від правил того самого рівня ієрархії, суддя може дотримуватися правила, згідно з яким остання у часі норма має перевагу над давнішою в часі, якщо давніша в часі норма не є явно конкретнішою, ніж остання в часі норма. Безумовно, ці правила не вирішують усіх проблем, що можуть виникати при здійсненні правосуддя [214, с. 155–156].

Якщо підсумувати сказане вище, то верховенство права як визначеність означає: судді повинні враховувати, що кожна юридична норма і кожне юридичне рішення у своїй основі мають більш загальну (змістову) норму (принцип), яка логічно їм передує і виходить за межі конкретної фактичної ситуації. Верховенство права як визначеність вимагає, щоб судді розв'язували складні ситуації на основі загальної субстантивної норми, яка є однозначною і від якої походять всі принципи та правила, що є принагідними для вирішення справи. На практиці верховенство права як визначеність означає, що всі юридичні норми (принципи та правила) – від найабстрактнішої до найконкретнішої – мають бути інтегровані в систему [24, с. 764].

На думку С. Погребняка, зміст принципу правової визначеності становлять вимоги, які впливають з ідей передбачуваності права, легкого з'ясування і

користування правом. Оскільки ці ідеї мають втілюватись як у процесі нормотворчості, так і в процесі реалізації норм права (нормозастосування), то це обумовлює дві групи відповідних умов: вимоги до норм права (нормативно-правових актів) і вимоги до їхнього застосування. Автор виділяє змістовні та процедурні вимоги до норм права (нормативно-правових актів). Серед змістовних вимог зазначаються такі: норми мають бути зрозумілими (доступними), несуперечливими і повинні пропонувати повне врегулювання суспільних відносин, не допускаючи існування прогалін. Абсолютно повним воно по суті не може бути, але наскільки це можливо, враховуючи предметні особливості суспільних відносин. Крім того, виділяються додаткові вимоги щодо заборони широких дискреційних повноважень, які стосуються норм, що визначають компетенцію державних органів. Ці вимоги тісно переплетені між собою, мають єдине ідеологічне обґрунтування [81, с. 181–182].

Так само, як і С. Головатий, С. Погребняк визначає, що конституційний принцип рівності перед законом і судом є основою, з якої походять зазначені вище вимоги, оскільки така рівність може бути забезпечена лише за умови однакового розуміння та тлумачення норми всіма нормозастосовувачами. Тому незрозумілість, неповнота норми права або її суперечність щодо іншої норми допускають можливість необмеженого розсуду в процесі нормозастосування і можуть призвести до свавілля, а отже, до порушення принципів рівності, справедливості та верховенства права [81, с. 182].

Як зазначалося, тексти нормативно-правих актів, наскільки це можливо, повинні бути зрозумілими (доступними) кожному. Це означає, що вони мають бути максимально простими, стислими і ясними, системними і послідовними. Ще з часів Давньої Греції ідея визначеності закону була еквівалентна ідеї точного письмового формулювання. Необхідність дотримання цих вимог усвідомлювали ще римські юристи, які стверджували: коли закон є невизначеним – закону немає (*ubi jus incertum, ibi jus nullum*) [81, с. 182]. ЄСПЛ теж неодноразово акцентував на цьому увагу у своїх рішеннях. Так, у п. 48 рішення у справі «Церква Бессарабської митрополії та інші проти Молдови» він

наголосив, що «поняття “встановлене законом” та “відповідно до закону” у статтях 8–11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вимагають не тільки того, щоб оскаржувані заходи мали певну підставу у внутрішньому праві, а й якість такого права, яке має бути належним чином доступним і передбачуваним за своєю дією та сформульованим з належною чіткістю, що дає можливість особам – у разі потреби – з належною правовою допомогою регулювати свою поведінку» [162].

Для того щоб виключити появу норми, текст якої залишиться незрозумілим для її адресата, при створенні актів потрібно дотримуватися правил юридичної техніки. Наприклад, зрозумілість і доступність породжує певні вимоги до юридичної термінології, до побудови нормативних речень, до структури тексту нормативного акта тощо [81, с. 182]. Як свідчить аналіз українського законодавства, термінологічні суперечності у ньому можуть виникати на рівні навіть одного й того самого нормативно-правового акта.

Необхідний мінімум визначеності правової норми часто дуже важко встановити. А. Соколов на підставі німецького правового досвіду пропонує таку формулу: законодавець повинен формулювати норму так точно, як це тільки гранично можливо у світлі проблеми, що потребує регулювання. Наприклад, підвищені вимоги точності ставляться до норм законів, що регламентують питання позбавлення волі. А ось положення конституції через їхній найбільш загальний характер можуть бути менш точними, ніж положення інших законів [144, с. 168].

Можливість визнання тієї чи іншої норми недійсною (неконституційною) внаслідок її невизначеності пов'язана із з'ясуванням того, чи вона сама собою або в системі правового регулювання є настільки неясною для суб'єктів права, що на її основі об'єктивно неможливе формування однакової нормозастосовчої практики, а правозастосовчі органи отримують у межах цієї норми надмірну свободу розсуду щодо її тлумачення та застосування; саме така невизначеність неминуче створює загрозу владного свавілля і порушення принципу рівності всіх перед законом [55, с. 445]. Саме через це тільки значуще для захисту прав

людини конкретне порушення вимог правової визначеності призводить до визнання неконституційності, а отже, недійсності норм права.

Беззастережною вимогою забезпечення правової визначеності ще з давніх часів є необхідність нормативно-правових актів бути узгодженими (несуперечливими). Так, відповідно до конституції «Cordi» метою створення кодексу імператорських конституцій імператора Юстиніана було подолання неузгодженостей у праві [140, с. 19]. На жаль, в українській правовій системі ця вимога визначеності часто не дотримується, а суперечливість законів та інших нормативних актів не розглядається як порушення конституційності і не є підставою для визнання їх неконституційними.

Важливою умовою є також те, що норми не повинні наділяти державні органи широкими дискреційними повноваженнями. Як вже зазначалося, законодавче обмеження адміністративної дискреції (свободи дій) – визначальна проблема сучасності; така дискреція – це шпарина, через яку може втекти свобода кожної людини [22, с. 218]. Надання державним органам широких дискреційних повноважень у їх відносинах із громадянином призводить до підвищення рівня свавілля в діяльності цих органів і до зменшення здатності особи передбачити їх дії. Через це, без сумніву, потерпає правова визначеність [81, с. 185–186]. Таким чином, свавільні, непередбачувані дії держави, безумовно, підривають стабільність правової системи, порушують демократичні засади законності дій органів публічної влади, нівелюють рівень довіри населення до них.

Утім, зовсім без дискреції виконання своїх функцій державними органами видається також неможливим. Відповідно, враховуючи підходи правової визначеності, має йтися про межі та критерії обмеження такої дискреції як за допомогою законодавства, так і за допомогою нормозастосовчої практики. До прикладу можна навести підхід, що виробляє певні критерії прийняття рішення державним органом поза встановленими повноваженнями, вироблений Верховним Судом Ізраїлю. Як зазначає ізраїльський суддя І. Замір: «Орган виконавчої влади зобов'язаний діяти не тільки в межах повноважень,

визначених законом, а й розумно. Це принцип розумності в широкому сенсі. У цьому значенні принцип розумності передбачає органу виконавчої влади здійснювати свій розсуд належним чином. Він включає в себе низку вторинних обов'язків: орган виконавчої влади повинен здійснювати свої повноваження для досягнення належної мети; він повинен брати до уваги лише міркування, які стосуються справи, та ігнорувати міркування, які справи не стосуються; він повинен надати кожному міркуванню, яке стосується справи, належну оцінку й збалансувати різні міркування (це принцип розумності у вузькому сенсі); і він не повинен завдавати людям збитки більшою мірою, ніж це необхідно» [175, с. 42]. Таким чином, правова визначеність у діяльності органів державної влади – це не сліпе дотримання букви закону; необхідно враховувати вимоги й інших принципів верховенства права (наприклад, пропорційності, розумності та ін.), бачити норму в цілісній системі, про що йшлося вище з тим, щоб при прийнятті рішення задовольнити конкретні права та інтереси людини.

Як зазначає С. Погребняк, «із практики Європейського суду з прав людини випливає, що одним зі способів законодавчого обмеження свободи розсуду органів виконавчої влади є чітке визначення підстав, меж і способів здійснення компетентним органом повноважень. Зокрема, несумісним із правовою визначеністю є:

- надання повноважень без встановлення обов'язковості їх здійснення;
- відсутність конкретних життєвих обставин, за наявності яких можливе застосування певних повноважень;
- надання повноважень за допомогою невизначених правових понять.

Заради обмеження свавілля при використанні розсуду державний орган зобов'язаний використовувати право розсуду відповідно до мети повноваження: застосовуючи дискреційну норму, орган повинен вивчити значення і мету надання йому певних повноважень і, враховуючи це, підходити до вирішення окремих випадків. Зрозуміло, що для цього мета повноваження має бути чітко сформульована в законі» [81, с. 186–187]. Важливо, що дискреційні

повноваження можуть стати предметом судового розгляду, якщо рішення суб'єкта владних повноважень суперечить конституції та законам.

Можна стверджувати, що в Україні закріплено певне обмеження свободи розсуду суб'єктів владних повноважень. Так, у ст. 19 Конституції України визначено спеціально дозвільний правовий режим їхньої діяльності: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [53]. Відповідно до ст. 22 Основного Закону України: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [53]. Стаття 92 встановлює коло питань, які через свою особливу важливість можуть бути визначені виключно законами (наприклад, права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина). Таким чином, Конституція України прямо забороняє нормативне втручання в зазначені сфери з боку органів виконавчої влади. Стаття 55 Конституції України гарантує право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; ст. 124 поширює юрисдикцію судів на будь-який юридичний спір [53]. Згідно з п. 2 ч. 2 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України, у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони: 1) на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України; 2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; 3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення при прийнятті рішення (вчинення дії); 4) безсторонньо (неупереджено); 5) добросовісно; 6) розсудливо та ін. [48].

Таким чином, в українській правовій системі критерії обмеження дискреційних повноважень органів державної влади встановлені на законодавчому підґрунті.

Іншим проявом правової визначеності є «вимоги, що супроводжують створення й оприлюднення нормативно-правових актів та спрямовані на забезпечення своєчасного інформування осіб про зміст актів. Їх можна умовно іменувати процедурними. Їх порушення зазвичай підриває сталість правовідносин, позбавляє громадян впевненості в стабільності свого правового становища, не дозволяє планувати свою поведінку. Таким чином, загальним підґрунтям цієї групи вимог є принцип законних (правомірних) очікувань» [81, с. 187].

Серед процедурних вимог виділяють обов'язкове оприлюднення нормативних актів. На думку Л. Фуллера, «правова система з неоприлюдненими законами могла б існувати лише як гротеск, гідний фантазії Л. Керола та Ф. Кафки» [156, с. 75]. Ця вимога відображена в ст. 57 Конституції України, згідно з якою «закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» [53]. І хоча це передбачено на конституційному рівні, однак в Україні не вирішена проблема законодавчого регулювання питання оприлюднення нормативних актів: досі не прийнято відповідний закон. Це часто призводить до порушень з боку відповідних органів влади.

Наступною важливою умовою є вимога, що забороняє зворотню дію нормативних актів. Як зазначає Л. Фуллер, «запитувати, як треба оцінювати якусь уявну правову систему, що складається лише із законів зі зворотною силою, – це все одно, що запитувати, який рівень атмосферного тиску є в повному вакуумі» [156, с. 56]. Зазначена вимога закріплена в ст. 58 Конституції України: «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи» [53]. Як зазначає С. Погребняк: «Надання законам зворотної сили неприпустиме не тільки шляхом прямої вказівки про це в самому законі, а й

через прийняття законів, які за своїм змістом мають таку силу, хоча б і без спеціальної вказівки про це в тексті закону. Неприпустимим є також надання законам зворотної сили в актах офіційного тлумачення чи правозастосовчою практикою» [81, с. 188].

Варто зазначити, що в Україні конституційне формулювання заборони зворотної дії нормативних актів у часі не є досконалим. В окремій думці судді КСУ М. Козюбри стосовно рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки) йдеться: «Як свідчить історія, принцип “закон зворотної сили не має” (*lex ad praeteriam non valet*) був сформульований ще давньоримськими юристами на протидію сваволі законодавця, який надавав зворотної сили законам, що погіршували становище людей, піддавали їх несприятливим наслідкам за дії, які на час їх вчинення визнавалися законними. Отже, мета цього принципу – поставити заслін ущемленню прав і свобод людини з боку влади. Саме така спрямованість цього принципу робить його важливою гарантією безпеки людини і громадянина, їх довіри до держави <...> Виходячи з призначення зазначеного принципу конституції багатьох держав, зокрема й постсоціалістичних (Азербайджану, Казахстану, Македонії, Словенії, Росії та ін.), застосовують гнучкіші, порівняно з Конституцією України, текстуальні його формулювання, відповідно до яких зворотна дія в часі законів та інших нормативно-правових актів має місце не тільки у разі пом'якшення або скасування ними відповідальності особи, а допускається, за умови спеціального застереження в законі чи іншому нормативно-правовому акті, також у випадках, коли ці акти спрямовані на поліпшення правового становища фізичних і юридичних осіб: сприяють здійсненню прав і свобод, звільняють від обов'язків, зокрема, сплати податків чи знижують останні» [77].

Розумна стабільність законодавства – це інша вимога, що забезпечує незмінність правових приписів протягом певного періоду й обумовлює заборону

їх частих змін. Ще Аристотель попереджав, що «легковажна заміна чинних законів іншими послаблює силу закону, і пропонував підходити до цієї справи з якнайбільшою обачністю» [7, с. 53–54]. Ця ідея покладена в основу так званої довгострокової концепції визначеності закону, розробленої римлянами, відповідно до якої закон не може бути змінено раптово чи непередбаченим чином [57, с. 103].

В Україні, на жаль, ситуація із забезпеченням стабільності законів є надзвичайно непослідовною. Дуже часто зміни до них вносяться майже одразу після їх прийняття, а іноді навіть до набрання чинності. Так, наприклад, ст. 4.1.9 ПК України визначає серед основних засад податкового законодавства України стабільність, що означає, що зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше як за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому будуть діяти нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року [83]. Цей принцип податкового законодавства по суті є гарантією для платників податків у тому, що їхнє правове становище не змінюватиметься непослідовно, не буде зненацька обтяжувати їхній фінансовий стан. Крім того, цей принцип спрямований на забезпечення сталості податкового законодавства. Однак є чимало порушень його на практиці. По-перше, з часу прийняття ПК України було прийнято понад 100 законів про внесення змін до нього; по-друге, сам кодекс був прийнятий 2 грудня 2010 р., а набрав чинності 1 січня 2011 р., що було надзвичайно незначним проміжком часу для обізнаності платників податків із новими правилами регулювання; по-третє, часто зміни до кодексу вносилися у другому півріччі бюджетного року, що є порушенням принципу стабільності та сталості податкової системи загалом. І таких прикладів можна назвати безліч щодо багатьох інших законів та підзаконних нормативно-правових актів України. На жаль, за таких умов виникає сумнів у стабільності законодавства загалом.

Наступною вимогою є послідовність нормотворчості, що означає неможливість необґрунтованих змін нормативно-правових актів. В Україні

зроблені певні спроби закріпити цю вимогу в чинному законодавстві. Так, Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [115] проголошує принцип передбачуваності, який означає послідовність регуляторної діяльності, відповідність її цілям державної політики, а також планам із підготовки проектів регуляторних актів, що дає змогу суб'єктам господарювання здійснювати планування їхньої діяльності. Але на практиці, на жаль, і цієї вимоги не дотримуються.

Важливою процедурною вимогою є «надання достатнього часу для змін у системі правовідносин, викликаних прийняттям нового закону. Зміну норм права доцільно проводити за умови завчасного попередження про неї: вона не повинна набувати чинності настільки швидко, щоб для пристосування до нового стану права залишилось занадто мало часу. Крім того, закон має містити перехідні положення, які спрощували б зміну старих правил на нові та дозволяли особі адаптуватися до змін. У конкретній ситуації слід знайти оптимальний баланс між принципом правомірних очікувань і зацікавленістю держави в негайній реалізації вимог нового закону. У випадках, коли негайна дія акта може спричинити значну шкоду інтересам особи і потребуватиме суттєвих зусиль для швидкої перебудови відносин, яка не обумовлена адекватним публічним інтересом, законодавець повинен вдаватися до надання законам переживаючої дії. Принципу правомірних очікувань у багатьох ситуаціях не відповідає поширена практика набуття чинності законами з моменту їх опублікування. У такому разі адресат закону позбавлений можливості вчасно з ним ознайомитися і перебудувати свою діяльність відповідно до нього» [81, с. 188–189].

В юридичній науці надання достатнього часу для пристосування до змін правового регулювання називають «*vacatio legis*». Як зазначив суддя КСУ С. Шевчук в окремій думці стосовно рішення Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 року у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової

катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні»: «Зміни в правовому регулюванні повинні вчинятися у спосіб, аби особи, правового статусу яких такі зміни стосуються, мали реальну можливість пристосуватися до нової правової ситуації. Тому для створення умов для осіб, які сприяють не тільки ознайомленню з новим порядком правового регулювання до моменту набуття ним чинності, але й адекватній підготовці до очікуваних змін, необхідним є визначення пізнішої дати набрання чинності законом (початку його застосування). За певних обставин законодавець повинен передбачити достатній *vacatio legis*, тобто період часу з моменту офіційного опублікування закону до набрання ним чинності (початку його застосування), протягом якого зацікавлені особи могли б мати змогу підготуватися до виконання вимог, що випливають з положень закону» [78]. Як зазначено вище, часто достатнього часу законодавець не передбачає і закони набувають чинності через незначні проміжки часу. Такий стан не сприяє стабільності правового регулювання.

Не менш важливою вимогою правової визначеності є послідовність застосування нормативно-правових актів. Д. Ллойд зазначає: «Закону притаманна вимога його регулярного дотримання, оскільки без цього атрибуту він навряд чи буде мати право взагалі іменуватися законом» [58, с. 110]. Якщо закон не застосовується на практиці, відповідно, він не має практичного значення і ніяк не сприяє формуванню правової визначеності та безпеки. Сумнівно в такому разі говорити про те, що такий закон містить правові норми, якщо він «мертвонароджений» або не виконується.

Повинна існувати практика уточнення (конкретизації) змісту нормативно-правових актів. Норма права не може регулювати всіх деталей, і неможливо їх усі зазначити в законі. Нормотворчий орган не може передбачити всього розмаїття конкретних випадків, що можуть виникнути на практиці. Як зазначає А. Гарапон: «Позитивна норма – ригідна, формальна, попередньо встановлена, яка а рїогї враховує всі можливі ситуації – віджила своє» [23, с. 306]. На думку Р. Познера: «Право сучасного суспільства має потребу в гнучких нормах,

не переходячи при цьому межу розумного. Саме такі норми є гарантією та інструментом розвитку права, оскільки, характеризуючись певною свідомою невизначеністю, вони заздалегідь здатні до того, щоб адаптуватися в майбутньому до неминучих змін у житті суспільства» [84, с. 188]. На жаль, низький рівень правової культури не достатній для того, щоб ефективно забезпечувалася свідомо невизначеність. Тому в наданні закону додаткової ясності та чіткості важлива роль належить судам, які тлумачать і застосовують його положення щодо конкретних життєвих ситуацій. Але така практика тлумачення і застосування закону має бути однаковою, логічною, послідовною. Неприпустимими є випадки, коли суди по-різному тлумачать норми і займають різні правові позиції у подібних справах. Суди та інші нормозастосовчі органи «зобов'язані дотримуватися обраної правової позиції та не відхилятися від неї доти, доки не з'являться вагомі й виправдані підстави змінити її та звернутися до нового розуміння тієї чи іншої норми» [164, с. 119]. Тільки так можна досягти бажаної стабільності правового регулювання.

На жаль, в Україні можемо констатувати наявність порушення цієї вимоги як у діяльності суду, так і в діяльності інших органів влади. Про це неодноразово висловлювався ЄСПЛ. Так, у п. 7 рішення у справі «“Совтрансавто-Холдинг” проти України» зазначалося: «...Суд не може не висловити свою стурбованість щодо різних та часто суперечливих підходів до застосування та тлумачення внутрішнього законодавства українськими судовими органами» [3].

Тому основним завданням судів в аспекті дотримання принципу правової визначеності є забезпечення єдності судової практики. «Забезпечувати єдність судової практики має передусім Верховний Суд процесуальними засобами як найвищий судовий орган в системі судів загальної юрисдикції, тобто власними рішеннями по конкретних справах, які розглядаються ним в порядку касації або перегляду судових рішень з інших підстав, визначених Конституцією і законами України. Такі рішення мають служити зразками (дороговказом, орієнтиром) для вирішення аналогічних справ судами нижчих інстанцій, незалежно від того, будемо ми їх іменувати прецедентами, чи ні. Сила таких рішень ВСУ не в їх

обов'язковості для нижчих судів, а в аргументованості, переконливості, відповідності вимогам верховенства права, а звідси – в їх високій авторитетності для судів нижчих інстанцій. Хоч такі судові рішення ВСУ не мають характеру обов'язковості, суди нижчих інстанцій не можуть їх ігнорувати при розгляді аналогічних справ. Вони мають дотримуватися позиції ВСУ або ж, у разі її несприйняття, ґрунтовно аргументувати свій відхід від неї. Така практика нині досить поширена в країнах не тільки загального права, в яких вона є традиційною, а й сім'ї континентального права, що є наслідком інтеграційних правових процесів, які відбуваються в Європі. У межах своїх процесуальних повноважень ВСУ цілком спроможний надавати також поглиблене і, по можливості, однакове розуміння вимог верховенства права при вирішенні конкретних справ. Тільки за таких умов єдність судової практики стане справжньою цінністю» [52, с. 26].

Важливим елементом реалізації і забезпечення правової визначеності є принцип остаточності судових рішень, їхня обов'язковість. ЄСПЛ у п. 61 рішення у справі «Брумареску проти Румунії» зазначив: «Принцип правової визначеності вимагає, крім іншого, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву» [14]. Реалізація цієї вимоги пов'язана, зокрема, із впровадженням у національну правову систему принципу *res judicata* (згідно з яким неприпустимо повторно розглядати справу, щодо якої вже винесено судове рішення. Сам термін походить від давньоримської максими «*Res judicata pro veritate accipitur*» (розглянута справа приймається за істинно вирішену)) [81, с. 191].

Ще одна складова правової визначеності – право на виконання судового рішення, яке є ніби продовженням права на судовий захист. На цей аспект звертав увагу ще Аристотель: «Не було б ніякої користі у правосудді, якби присуди, ухвалені судом, не виконувалися» [7, с. 177]. Як зазначає з того самого приводу більш ніж через дві тисячі років ЄСПЛ у п. 59 рішення від 19 березня 1997 р. «Хорнсбі проти Греції»: «Право на суд було б ілюзорним, якщо б правова система держави дозволяла остаточному, обов'язковому судовому

рішенню не діяти» [81, с. 192]. Проблеми виконання судових рішень набувають важливого значення у зв'язку з поняттям незалежного суду. Особливий критерій незалежності судової установи названий угорським професором К. Барда таким, що становить «фундаментальну незалежність» суду. Зміст цього критерію полягає в наявності у правовій системі всіх необхідних умов для належного виконання судових рішень, зокрема й усіма гілками влади [171, с. 245].

В Україні проблеми невиконання рішень національних судів мають, на жаль, системний характер, про що неодноразово зазначав ЄСПЛ (пілотні рішення «Юрій Миколайович Іванов проти України» [177] та «Бурмич та інші проти України» [16]). У пункті 15 рішення «Бурмич та інші проти України» ЄСПЛ зазначає: «Систематичне невиконання державою-відповідачем рішень національних судів, за виконання яких вона несе відповідальність <...> є наслідком несумісної з положеннями Конвенції практики» [16]. Безумовно, такі проблеми є порушенням принципу правової визначеності, про що на сторінках цього дослідження ще буде зазначено пізніше.

Найбільш узагальнюючою складовою правової визначеності є така: законодавство має послідовно впроваджувати позицію про те, що справи, які розглядаються судом, повинні вирішуватися остаточно і переконливо. Ця концепція означає, що суди мають забезпечувати особу переконливими (остаточними) рішеннями протягом розумного строку. Особа не може залишатися в ситуації, коли невизначеність щодо вирішення її справи триває протягом тривалого періоду часу. Це означає, що вся правова система має забезпечити особу остаточним вирішенням спору наприкінці процесу розгляду справи. Так, держава повинна забезпечити реалізацію права на звернення, на доступ до публічної інформації, при зверненні особи до державних органів із запитуваною інформацією, останні мають надати відповідь протягом визначеного періоду часу, оскільки це може мати значення під час вирішення спору в суді.

Легкість сприйняття і розуміння вимог права забезпечується чіткістю, ясністю та зрозумілістю правових норм, що закріплені в законодавстві. Однак

не право випливає з закону, а закон – із права. Саме це і є основним принципом природно-правової концепції праворозуміння. Законодавство ж має відповідати принципіві правової визначеності, розглянутому вище. Утім, окрім принципу правової визначеності існує ще низка інших принципів, які є не менш важливими і так само забезпечують реалізацію верховенства права. Саме з цими принципами, безперечно, взаємодіє та корелює принцип правової визначеності. З огляду на це окремої уваги заслуговує співвідношення принципу правової визначеності та інших засадничих складових верховенства права.

Правова визначеність вимагає, щоб застосування законодавства було передбачуваним для індивідів. С. Погребняк зазначає: «Це завдання вирішується за допомогою різних концепцій, найважливішими з яких є: відсутність у законів зворотної сили (non-retroactivity), закріплені (надані) права (vested rights) і законні правомірні очікування (legitimate expectations)» [82, с. 492].

Отже, деякі дослідники визначають три основні концепції, що взаємодіють із принципом правової визначеності: принцип незворотної дії закону, непорушність законних (закріплених) прав та законні очікування. Однак існує й інший підхід: названі складові верховенства права не є самостійними елементами, а ознаками правової визначеності.

Принцип незворотної дії закону закріплений у ст. 58 Конституції України: «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи» [53]. Водночас ніхто не може нести відповідальність за діяння, що були вчинені в час, коли закон не визнавав їх протиправними. Принцип незворотності закону в часі є гарантією впевненості особи в своєму майбутньому та у власній безпеці, запорукою її довіри до держави. Інакше кажучи, правовідносини регулює лише той закон, який був чинний на період від їх початку до закінчення. Водночас Конституція України передбачає зворотню дію закону в часі лише у випадку, якщо він пом'якшує чи скасовує відповідальність особи. Отже, стосовно особи застосовується новий закон, який скасовує чи пом'якшує її відповідальність за діяння, що було вчинене в момент чинності старого закону.

Незважаючи на закріплення принципу в Основному Законі, випадки його порушення в Україні все ще є. Так, неоднозначними в аспекті застосування незворотності дії актів у часі є низка рішень КСУ: від 9 лютого 1999 р., від 19 квітня 2000 р., від 5 квітня 2001 р., від 25 грудня 2003 р., від 26 січня 2011 р., від 26 лютого 2019 р. та ін.

Принцип непорушності законних та закріплених прав певним чином корелює з принципом незворотності закону, адже він передбачає неможливість внесення будь-яких застережень чи обмежень стосовно тих прав, які визнані і зафіксовані у правових актах. Відповідне положення закріплено в ст. 22 Конституції України: «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [53]. Тобто Основний Закон запобігає звуженню прав, що були надані особі, та прямо забороняє прийняття чи зміну законів, якщо вони зменшують обсяг закріплених прав.

Принцип законних очікувань є одним із принципів, що були сформульовані радше доктриною та судовою практикою, а не законодавством. Часто його ототожнюють із принципом правової визначеності, або ж визначають як його елемент. Найбільш чітке розуміння принципу законних очікувань ми можемо знайти в практиці Суду справедливості, однією з основних функцій якого є дотримання так званого *acquis communautaire* – «спільного доробку» держав – членів ЄС у тлумаченні та застосуванні норм права ЄС. Таким чином, Суд справедливості може інтерпретувати нормативно-правові акти ЄС на прохання національних судів країн-членів. Найбільш визначальною справою в аспекті принципу законних очікувань можна назвати справу «Державне управління фінансами проти промисловості Салямі Південної Італії та інші», у якій Суд справедливості зазначив у своєму рішенні, що інтерпретація положень, які розглядалися, відповідають принципу правової визначеності та принципу законних очікувань, з огляду на які вплив спільноти на законодавство має бути ясним і передбачуваним для тих, на кого воно поширюється [188]. Не менш

важливою є справа «Вейнгут Густав Декер КГ проти Головного митного відомства Ландау», у якій Суд справедливості вказав на ще один цікавий аспект принципу правової визначеності, а саме на неможливість набрання чинності актами до дати їхнього офіційного опублікування [223]. Дострокове набрання чинності актом можливе лише у випадку крайньої необхідності певного законодавства та за умови, що законні очікування суб'єктів правовідносин, на які поширюються нові положення, належним чином забезпечені [59, с. 128; 223].

Можна констатувати пряме відношення між рівнем правової визначеності законодавства і судових рішень та довірою суспільства до державної влади, відчуттям власної захищеності та впевненості у своєму майбутньому. Водночас деякі вчені виділяють принцип правової безпеки, що взаємодіє з принципом правової визначеності та доповнює його. Принцип правової безпеки разом із принципом незворотності дії закону в часі, а також вимогою оприлюднення нормативно-правових актів забезпечує впевненість особи у незмінності свого становища, стабільність у реалізації життєвих планів. Таким чином, безпека правового становища особи прямо залежить від передбачуваності норм, яку забезпечує правова визначеність.

Інколи у науковому обігу використовується також принцип правової певності як окрема складова верховенства права. Таке виокремлення є досить суперечливим, адже, за загальним правилом, як зазначалося, правову певність і визначеність не розрізняють. Утім, обґрунтування виокремлення принципу правової певності має раціональне зерно, адже характеризується своєрідним психологічним станом індивіда, при якому він відчуває впевненість у незмінності обсягу прав та обов'язків, причому не лише своїх, а й контрагентів, з якими він вступає у правовідносини. Для «примирення» позицій щодо співвідношення понять правової певності і правової визначеності варто, очевидно, розглядати правову певність як частину принципу правової визначеності. Адже в той час, як правова певність є характеристикою психологічного стану індивіда, правова визначеність формулює вимоги до

законодавства, судових рішень, діяльності органів публічної влади та всієї правової системи держави.

З огляду на сказане вище, можемо зробити висновок, що лише у взаємодії з низкою інших споріднених понять чи принципів, правова визначеність діє як злагоджений механізм, що здатен забезпечувати верховенство права та бути стандартом для законодавства і судочинства. Перелік таких принципів можна продовжувати, утім, концентруючись на основних, варто виділяти принцип правової безпеки, принцип правової певності, принцип незворотності дії закону в часі, за винятком визначених випадків, а також похідні – законних очікувань та непорушності закріплених прав, так званих «vested rights».

Отже, основу принципу правової визначеності становить формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом логічного, послідовного та повного врегулювання суспільних відносин, і надання цим відносинам певної форми. Розуміння принципу правової визначеності було сформульоване в практиці ЄСПЛ, який розглядає його як один з основних елементів верховенства права. Зміст принципу правової визначеності утворює вимога якості законів, яка має такі ознаки, як: чіткість, точність, зрозумілість і передбачуваність законодавства, що досягається в процесі нормотворення шляхом використання засобів юридичної техніки. Законодавство може бути передбачуваним лише тоді, коли правові норми є зрозумілими, тобто точно та чітко сформульованими та доступними. Інакше кажучи, принцип правової визначеності включає також вимогу про оприлюднення законів та інших нормативно-правових актів.

Правова визначеність передбачає далі неухильну виконуваність законодавства, остаточність рішень суду та їхню виконуваність. Ще один аспект принципу правової визначеності був сформульований у рішеннях Суду ЄС, який як необхідну умову принципу правової визначеності розглядає принципи неможливості зворотної дії законодавства та захисту легітимних очікувань.

Все це підтверджує сформульовану на початку цього підрозділу тезу про багатогранність і багатовимірність принципу правової визначеності, як і

верховенства права загалом. Складові – елементи принципу правової визначеності формувалися поступово, в процесі його історичного розвитку, про що йтиметься в наступному підрозділі.

1.2 Теоретичні витoki принципу правової визначеності: становлення та еволюція

1.2.1 Розуміння принципу правової визначеності в античні часи

До того як стати однією з найважливіших складових концепції верховенства права та практики його реалізації в житті сучасного суспільства, принцип правової визначеності пройшов тривалий історичний шлях свого становлення і розвитку. Його витoki сягають глибинних пластів людської історії, починаючи з зародження самого права як явища, хоч перші уявлення про сутність та зміст цього принципу з'явилися пізніше – в епоху трансформації права з усної форми вираження його норм у письмову.

Розуміння принципу правової визначеності з того часу зазнало істотної еволюції, обумовленої низкою соціальних, політичних, економічних, власне-правових та інших чинників, внаслідок чого змінилися як самі теоретичні уявлення про нього, так і особливості його функціонування.

Як відомо, найдавнішим джерелом права був звичай, який являв собою усні правила поведінки, що передавалися з покоління в покоління. З часом усна форма звичаю спричиняла труднощі при доведенні у суді факту його існування, тому згодом деяким звичаям надавалася письмова форма. Запис звичаїв в одних випадках відбувався без санкції держави («варварські правди»), в інших – за вказівкою королівської влади (наприклад, у Франції в XVI ст. за часів Карла VII) [119, с. 268]. Такі писані правові пам'ятки, як Закони XII таблиць, Дигести Юстиніана, Салічна правда, або «Салічний Закон» (*Lex Salica*), «Руська Правда» та інші збірники часів феодального права фактично були записами звичаїв, які сформувалися в того чи іншого народу. Надання нормам звичаєвого права письмової форми і закріплення їх у збірниках законодавчих актів, а отже,

визнання їх державою, було важливим кроком на шляху до встановлення стабільності у стародавніх державах та країнах середньовіччя.

Закони XII таблиць (лат. *Leges duodecim tabularum*) були першою римською кодифікацією права (середина V ст. до н. е.) і протягом багатьох століть вони вважалися в Римі основним джерелом публічного та приватного права. Свою назву Закони отримали, як відомо, у зв'язку з тим, що були написані на 12 дерев'яних дошках, які були виставлені на міській площі. Тому ніхто не міг посилатися на незнання закону. До того ж від кожного юнака, який вступав у ряди громадян, вимагалось знання цих законів напам'ять. Вважалося, що без їх знання виконувати обов'язки громадянина неможливо [39].

Таким чином, старий, пов'язаний із родовим ладом звичай був замінений писаним законом, у якому було закріплено непорушність приватної власності, рабство та юридичну нерівність. Як наслідок, у Законах XII таблиць зафіксовано відмінність у правових статусах патриціїв та плебеїв, патронів і клієнтів, вільних та рабів. Безумовно, такий стан законодавчого регулювання сприяв стабільності та визначеності правової поведінки різних категорій осіб.

В Античні часи фіксація звичаю в писаному законі була чи не єдиним шляхом до визначеності правової норми. Правові норми, які містилися в інших джерелах права, набували визначеності так само – шляхом свого закріплення у письмовій формі. Так, одна з перших письмових пам'яток права – закони Хаммурапі, містить правові норми, які до того існували у формі звичаю, рішення суду або в іншій, необов'язково письмовій формі.

У преамбулі законів Хаммурапі йшлося: «Пригноблена людина, яка матиме судову справу, нехай підійде до мого зображення, царя справедливості, нехай прочитає мій написаний пам'ятник, нехай почує мої дорогоцінні слова, а мій пам'ятник хай покаже йому його права, і нехай він побачить своє рішення» [38]. Таким чином, закріплювався основоположний принцип правової визначеності: людина могла сподіватися, що її справу буде вирішено відповідно до чітко закріплених та прописаних у законі норм. Це створювало передбачуваність (прогнозованість) щодо майбутніх рішень судових органів Вавилону.

Слід згадати і про такі слова царя Хаммурапі: «На майбутні часи, назавжди: цар, який буде в країні, нехай зберігає справедливі слова, які я написав на своїй стелі, і нехай не змінить закони країни, які я встановив, рішення країни, які я вирішив, хай не відкине моїх указів. Якщо ця людина буде мати розум і зможе справедливо керувати своєю країною, то нехай ставиться з повагою до постанов, які я написав на своїй стелі, і нехай ця стелла вкаже йому дорогу і напрямок, і закон країни, який я встановив, рішення країни, які я вирішив, і нехай він справедливо керує своїми підданими, нехай розбирає їхні суперечки, нехай вирішує їхні справи, нехай викоринить із країни злочинців, нехай поліпшить становище своїх людей» [38].

Отже, у законах Хаммурапі було закріплено основи сучасного розуміння принципу визначеності – підтримання наступності законів, їх стабільності та неможливості відміни або перегляду рішень царя як найвищого нормотворчого і судового органу. Тобто те, що сьогодні ми називаємо «остаточністю судового рішення, яке набуло чинності». Це створювало впевненість людини у тому, що рішення, яке прийняте за одного царя, не буде змінене за іншого. Таке формулювання слугувало стабільності правової системи, захисту від прийняття рішень, які не відповідали законним очікуванням людей.

Вимога правової визначеності була закладена і в головному принципі права того часу – принципі таліону, який також формально закріплювався в історичних пам'ятках правової культури. Людина правомірно могла очікувати, що за завдані збитки правопорушник понесе відповідальність, дзеркально-еквівалентну завданім збиткам. Так, відповідно до ч. 229 законів Хаммурапі, якщо будівельник побудував людині будинок і свою роботу зробив неякісно, а дім, що він побудував, впав і вбив господаря, то цей будівельник мав бути страчений, а відповідно до ч. 230, якщо він убив сина господаря, то повинні убити сина цього будівельника [38].

Цей та інші приклади свідчать, що головною ідеєю при вирішенні будь-якої справи було послідовне наслідування принципу таліону. Якщо людина зверталася до суду, вона мала право очікувати ухвалення рішення судового

органу згідно із цим принципом. Від цього принципу не можна було відступитися за волею будь-якої особи (навіть Бога). Такий підхід забезпечував визначеність закону і правомірні очікування людини у справедливому рішенні суду.

Із розвитком процесу нормотворення в античних народів, зокрема греків, виникла ще одна проблема, яка стосувалася правової визначеності: якщо навіть у результаті нормотворення всі закони були «визначеними» (тобто точно сформульованими і записаними), ніхто не міг бути впевненим у тому, що будь-який закон, який чинний сьогодні, не втратить свою юридичну силу завтра внаслідок прийняття іншого закону. У зв'язку із цим в Афінах була введена процедура, згідно з якою, якщо громадянин доведе, що новий закон неправомірний і такий, що суперечить старим законам, автор закону нестиме відповідальність у вигляді смертної кари або великих штрафів. Таким чином, афіняни намагалися убезпечити себе від невизначеності законів у частині несуперечності існуючим правовим нормами і забезпечували послідовний розвиток правової системи [57, с. 97].

Ще більш розвинутою доктриною принципу правової визначеності стала римська концепція. У давніх римлян закон був достатньо визначений для того, щоб дати змогу своїм громадянам вільно і впевнено будувати свої плани на майбутнє, проте при цьому він взагалі не був писаним законом, тобто не відзначався послідовністю чітко сформульованих правил письмового кодексу. «Римський юрист по суті був дослідником: об'єктом його досліджень були рішення у справах, з клопотанням (позовом) про розгляд яких до нього зверталися громадяни. Так само як сьогодні підприємці можуть звернутися до фізиків чи інженерів за вирішенням технічної проблеми. Саме тому римське право являло собою цілий світ реально існуючих речей, які були частиною надбання усіх римських громадян, – те, що можна було відкрити та описати, проте не прийняти чи ввести в дію. Ніхто не приймав цих законів, проте і ніхто за своїм бажанням не міг їх змінити чи відмінити. Це не означало, що таких змін не було взагалі, однак це точно означало, що людина не лягала спати, будуючи

свої плани на основі чинного законодавства, щоб завтра дізнатися, що законодавці цей закон замінили іншим» [57, с. 112].

Римляни виробили та застосовували принцип правової визначеності, який можна описати так: закон не може бути змінений раптово або непередбаченим чином. Та навіть більше: закон не міг бути розглянутий будь-якими законодавчими зборами чи окремим індивідом, включаючи сенаторів або інших вищих посадових осіб держави, і не залежав від свавільних бажань особи чи свавільних повноважень. У цьому і проявляється римська концепція визначеності закону [63, с. 30].

Римська концепція правової визначеності відзначалася довгостроковістю. При цьому слід звернути увагу на відсутність у римських юристів такої властивості, як індивідуальність у прийнятті рішень. Ф. Савіньї називав їх «взаємозамінними особистостями», тобто залежними від раніше прийнятих законів і закономірних рішень. Відсутність індивідуальності завжди була особливо помітна у їхніх поглядах на закони, що регулювали приватноправові відносини, дослідженням яких вони займалися. Вони сприймали приватне право як спадок усіх римських громадян. З огляду на це ніхто не мав повноважень змінювати їх за власним бажанням. Якщо відбувалися зміни, то вони визнавалися юристами як зміни, які вже сталися в реальному світі, а не зміни, які вони ввели самостійно. Саме тому римські юристи ніколи не займалися формулюванням абстрактних принципів, але завжди досліджували особливі судові справи або правові ситуації [57, с. 102, 236].

Ще один приклад застосування елементів принципу правової визначеності знаходимо у працях та виступах Цицерона. Зокрема, диктатор Сулла намагався помститися жителям таких міст Італії, як Арретіум і Волатерра, які підтримали його головного ворога Марія. Сулла змусив римські законодавчі збори прийняти закони, які позбавили жителів цих міст *jus civitatis*, тобто римського громадянства і всіх пов'язаних із громадянством привілеїв. Цей факт відомий із виступу Цицерона в суді в захист Цеціни. Цицерон виграв цю справу, довівши, що закон, ініційований Суллою, не є легітимним, оскільки жодні законодавчі

збори не мають права за допомогою будь-якого законодавчого акта позбавити римського громадянина його громадянства, так само, як жодним законодавчим актом не можна позбавити римського громадянина його свобод. Закон, введений в дію Суллою, був законодавчим актом, який формально схвалений народом. Слід згадати, що закони такого типу прийнято називати у Римі *lex rogata*, тобто закони, які схвалені народними зборами за проханням обраного магістрату з дотриманням відповідної процедури. У зв'язку із цим Цицерон згадує, що з найдавніших часів усі законопроекти містили застереження, значення яких пов'язано з тим, що зміст прийнятого законопроекту може виявитися неправомірним: «*Si quid jus non esset rogari, eius ea lege nihilum rogatum*» («Якщо у цьому законопроекті, схвалити який я Вас прошу, є що-небудь, що є протиправним закону, Ваше схвалення також буде нікчемним», – приблизно так звертався магістрат до законодавчих зборів римського народу) [57, с. 113].

Це доводить, що законопроекти могли суперечити закону і римські суди не вважали правомірними деякі писані й формально схвалені народом законодавчі акти, як, наприклад, ті, які позбавляли римських громадян громадянства.

Отже, проаналізувавши правові ідеї античних народів, можна сказати, що визначеність закону була завжди ідеалом правових систем цих народів. За тих часів вже існували різні розуміння того, що таке визначеність закону: з одного боку – це точне письмове формулювання текстів з боку законодавця (що, однак, не означало, що всі закони мають виконуватися, оскільки не всі вони можуть відповідати праву), а з другого – це можливість для конкретних осіб будувати довгострокові плани на основі сукупності правил, які приймаються людьми.

У перехідний період від Античності до Середньовіччя вагомий внесок у розвиток правової визначеності, як її розуміли у той час, був зроблений імператором Юстиніаном. Імператор провів масштабну кодифікацію римського права. З римського правового матеріалу ним було відкинуто застарілі норми та правові інститути, натомість було доповнено новими, які відображали процес феодалізації візантійського суспільства [86, с. 231]. Звід цивільного права Юстиніана довгий час був тією книгою, в якій, здавалося, втілювався ідеал

визначеності закону, що розумілась як визначеність писаного закону в романо-германській системі. Цей ідеал не тільки не був відкинутий, а й навіть взятий за домінуючий принцип у континентальній Європі XVI–XVIII ст. У цей період більшість європейських країн прийняли писані кодекси та конституції, з огляду на те, що точні формулювання можуть захистити людей від посягань різних тиранів. Уряди та суди погодилися з таким розумінням ідей визначеності закону, яка полягала у точності писаної формули, виробленої законодавчими зборами. Це не було єдиною причиною, через яку країни континентальної Європи прийняли кодекси та конституції, але це було очевидно однією з головних причин [64, с. 11].

1.2.2 Принцип правової визначеності у працях мислителів часів Середньовіччя, Відродження та Просвітництва

Подальші ідеї щодо розуміння принципу правової визначеності розвивалися у працях філософів часів Середньовіччя, Відродження та Просвітництва. Великий внесок у розвиток змісту поняття правової визначеності зробили Т. Аквінський, Ч. Беккарія, Ф. Бекон, Дж. Бентам, Г. Гегель, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є та ін.

Треба зауважити, що мислителі цих епох хоч і не сформулювали принцип правової визначеності у його нинішньому розумінні, проте їхні думки щодо закону, права, його поділу на позитивне та природне в подальшому безпосередньо вплинули на розвиток змісту поняття правової визначеності.

Так, Ф. Аквінський визначає закон як «направлене на суспільне благо та оприлюднене установлення розуму того, хто покликаний піклуватися про суспільство» [6, с. 10]. Необхідність оприлюднення закону мислитель вважає його істотною ознакою, без якої неможлива його дія як загального правила та регулятора людської поведінки. Він виділяв вічний, природний, людський та божественний закон [75, с. 221]. На його думку, різниця в природних властивостях та якостях різних людей (фізичних, психологічних,

інтелектуальних), а також різноманітність життєвих обставин та інших чинників призводить до неоднакового розуміння та застосування вимог природного закону та різного ставлення до нього. У зв'язку з цим виникає невизначеність, яка пов'язана з неконкретизованістю велінь природного закону та суперечить загальнообов'язковому і по суті єдиному для всіх людей характеру та сенсу. Таким чином, виникає необхідність у людському законі, який бере під захист і конкретизує правила та принципи природного закону щодо різноманітних обставин людського життя.

Г. Гроцій розглядав природне право як «припис здорового глузду». Згідно з цим приписом та чи інша дія – залежно від її відповідності чи суперечності розумній природі людини – визнається або морально ганебною, або морально необхідною. Природне право, таким чином, виступає у ролі основи і критерію для розрізнення належного (дозволеного) й неналежного (недозволеного) за самою своєю природою, а не з огляду на якийсь волевстановлений припис (дозвіл чи заборону) [149, с. 54].

Природне право, згідно з Г. Гроцієм, це і є «право у власному розумінні слова», «воно полягає у тому, щоб надавати іншим те, що їм вже належить, і виконувати покладені на нас по відношенню до них обов'язки». Джерелом цього права є не чиясь вигода, інтерес чи воля, а сама розумна природа людини як соціальної істоти, якій притаманне прагнення до спокійного спілкування [149, с. 54].

Таким чином, Г. Гроцій доходить висновку, що поведінка людини може визначатися не лише правовою нормою, а й піддаватися оцінці на відповідність здоровому глузду. Здоровий глузд є критерієм оцінки як правової норми, так і поведінки особи. Це надає правовій нормі стабільності та визначеності, адже поведінка особи не може регулюватися нормою, яка не відповідає здоровому глузду.

Визнаючи ідеальною формою права лише закон, Дж. Бентам критикував систему прецедентного права в Англії, оскільки вбачав у ньому суттєві недоліки, пов'язані, перш за все, із відсутністю можливості людей прогнозувати свою

поведінку, дотримуючись права. За його словами, «недолік прецедентного права полягає в тому, що воно створюється без будь-якої участі народу і народу невідоме». Він називав прецедентне право «собачим правом», а суддів – «власниками собак», порівнюючи процес створення суддями права для людей з процесом створення законів поведінки для своїх собак: «Вони не скажуть людині завчасно, чого вона не має робити, вони не дозволять, щоб їй про це було сказано, вони брешуть, поки вона не зробить чогось, що, за їхніми словами, вона не мала робити, а потім повісять її за це. Яким тоді чином кожна людина може пізнати це собаче право?» [65, с. 153].

Крім того, він різко піддає критиці мову правових актів, вважаючи їх громіздкими, заплутаними, обтяженими фікціями та багатозначними словами. Англійський правознавець вбачав необхідність у зміні мови закону та наближенні її до повсякденної мови людей. За його словами, зміст правових норм «має бути переданий реченнями помірної довжини, якими користується людина у повсякденній бесіді і якими пишуться закони у Франції, де є слів не більше, ніж це потрібно» [155]. Таким чином, мислитель демонструє своє критичне ставлення до системи загального права з активною роллю суддів, піддаючи критиці прецедентне право як таке, що не здатне забезпечити правову визначеність, зокрема і через неможливість народу брати участь у нормотворенні.

На думку Г. Гегеля, позитивне право має бути загальноновизнаним, а це можливо лише за умови, коли воно зрозуміло викладене в доступних для кожного законах. Він виступав проти звеличення природнього права, зміст якого є часто незрозумілим, знання його випадкове і є долею небагатьох. Філософ був прихильником кодифікації, яка дає змогу уникнути правових непорозумінь і завадити тому, щоб суддя виконував роль законодавця [74, с. 126].

На ознаку зрозумілості та передбачуваності законів звертає увагу Г. Гоббс, визначаючи цивільний закон як «правила, які держава усно, письмово або за допомогою інших досить зрозумілих знаків своєї волі встановила для кожного

підлеглого з тим, щоб він користувався ними для розрізнення правильного та неправильного, тобто такого, що не узгоджується з правилом» [74, с. 464].

Ф. Бекон у своїй праці «Велике відновлення наук» сформулював основні вимоги до закону, виділивши для цього окремий розділ – «Зразок трактату про всезагальну справедливість, або про джерела права, в одній главі, у формі афоризмів». Він зазначав: «Закони – якорі держави» [17, с. 527]. Окрему увагу філософ приділяв такій якості законів, як точність, яку вважав головною. Ф. Бекон писав: «Закон можна вважати хорошим у тому випадку, якщо зміст його точний, якщо вимоги його справедливі, якщо його легко виконати, якщо він узгоджується з формою держави, якщо він породжує добродетель у громадян» [17, с. 508]. На його думку, без точності закон не може бути справедливим, «адже, якщо труба видасть неправильний звук, хто піде в бій? Так само, якщо невірний голос видасть закон, хто буде йому коритися? Тому перед тим, як завдати удару, закон має спочатку попередити про це» [17, с. 509].

Неточність законів за Ф. Беконом буває двох видів: коли взагалі не існує ніякого закону, і коли закон є двозначним та неясним. Він вважає, що справи, щодо яких мають місце прогалини в законодавстві, мають розглядатися тільки судами вищої інстанції, «адже право доповнювати закон і розширювати межі його застосування або ж пом'якшувати його дію мало чим відрізняється від права видавати закони» [17, с. 516]. Ф. Бекон, як і Дж. Бентам, негативно ставиться до суддівської правотворчості: «Суддям варто пам'ятати, що їх справа “jus dicere”, а не “jus dare” – тлумачити закони, а не створювати та видавати їх». Перетворення судді в законодавця він характеризує як свавілля, запорука від якого, на його думку, полягає саме у точності законів: «Кращим є той закон, який залишає якомога менше рішенню судді» [17, с. 509].

Неясність викладу законів виникає або через їхню багатослівність, або, навпаки, – через надмірну стислість, або через те, що преамбула закону суперечить, власне, закону. Такі закони, за його словами, не дають змоги досягти ясного вираження їх цілей на намірів. Для того, щоб досягти ясності викладу тексту, філософ радить шукати такі спільні і одночасно визначені терміни, які б,

не викладаючи детально всіх випадків, що стосуються закону, досить ясно виключали б всі ті випадки, які його не стосуються [17, с. 525].

У фундаментальній праці Ш.-Л. Монтеск'є «Про дух законів» 29 глава присвячена способу складання законів. Так, при створенні законів, необхідно дотримуватися відомих правил, серед яких є вимога до мови закону. Вона має бути простою та стислою, оскільки «прямі вирази завжди легші для розуміння, ніж вишукані». Зразком точності складу та легкості сприйняття Ш.-Л. Монтеск'є вважав Закони XII таблиць. Окрім того, закон має бути складений таким чином, щоб унеможливити різне тлумачення його положень. Мислитель також звертає увагу на уникнення надмірної деталізації, яка заважає об'єктивному розумінню норм закону: «Закони не мають вдаватися в тонкощі: вони призначені для людей посередніх і мають у собі не мистецтво логіки, а поняття простого батька сімейства» [70]. Ш.-Л. Монтеск'є закони природи (природні закони) трактує як такі, які впливають лише з будови нашого єства. До природних законів, за якими людина жила у природному (досуспільному) стані, він відносить такі властивості людської природи: прагнення до миру, до добування собі їжі, до відносин із людьми на основі взаємного прохання, бажання жити в суспільстві. Позитивний (людський) закон передбачає об'єктивний характер справедливості і справедливих відносин. Справедливість передує позитивному закону, а не вперше ним створюється [25, с. 419–420].

Отже, Ш.-Л. Монтеск'є окреслив межі розвитку нормотворчості та нормозастосування. Відповідно до його праць правова норма, закріплена в людському законі, не може суперечити природним законам, навпаки – така правова норма повинна розвивати природні закони. Такі та інші умовиводи у його працях спрямовані на формування впевненості людини у завтрашньому дні, а також очікування того, що правова норма чи застосування правових норм не порушить їхніх природних прав.

Ідеї розуміння принципу правової визначеності також модифікувалися у зв'язку з розвитком науки кримінального права. Однією з найвизначніших праць у цій сфері є праця Ч. Беккарія «Про злочини та покарання». Основна її

ідея полягає у тому, що покарання за злочини можуть бути встановлені виключно законом. Визначати їх уповноважений лише законодавець, який уособлює все суспільство, об'єднане суспільним договором. Жоден суддя (будучи членом цього суспільства) не може відповідно до принципу справедливості особисто виносити ухвали про покарання іншого члена того ж суспільства. Покарання більш суворе, ніж те, що визначене законом, можливо, більш справедливе, однак це вже буде інше покарання. Таким чином, суддя не може, навіть під приводом відданого служіння суспільному благу, збільшувати міру встановленого в законі покарання особі, яка порушила цей закон [8, с. 73]. Видатний діяч епохи Відродження зазначає: «...якщо норма, що визначає правомірність або неправомірність яких-небудь дій, якою мають керуватися усі громадяни від простолюдина до філософа, не є предметом спірного тлумачення, а чітко встановлена, то в цьому випадку підданам не загрожує дріб'язковий деспотизм більшості» [8, с. 78].

У «темряві» норм він вбачає зло, оскільки, коли громадянин не розуміє правових приписів, то не в змозі судити про міру своєї свободи та міру свободи інших громадян, а отже, стає залежним від вузького кола осіб. Ч. Беккарія переконаний: невігластво та відсутність чіткого уявлення про покарання сприяють «неприборканості пристрастей», а тому, чим більше буде громадян, які розуміють і читають закони, тим менше буде злочинів. У зв'язку з цим він вбачає велику користь у книгодрукуванні, яке зробило громадськість «хранителем священних законів», оскільки вирвало їх з вузького кола обраних осіб та сприяло тому, що в Європі зменшилася кількість жорстоких злочинів [8, с. 81].

Він висловив та обґрунтував важливий правовий принцип, який ліг в основу сучасного розуміння юридичної відповідальності: покарання за злочини, як і за інші правопорушення, можуть бути встановлені виключно законом. Визначати їх має право лише законодавець, який представляє все суспільство.

Таким чином, було сформовано один із найголовніших аспектів принципу правової визначеності та верховенства права – покарання встановлюється

виключно на основі закону. Нормозастосовчий орган держави не може, керуючись будь-якими мотивами, призначати покарання, яке не визначене законом.

Мислителі Відродження та Просвітництва звертали увагу також на такий аспект принципу правової визначеності, як доступність правових норм. Так, Дж. Локк зазначав, що у вільному суспільстві всі закони мають «оприлюднюватися» чи «проголошуватися» заздалегідь, адже це підвищує прогнозованість рішень і створює впевненість людини у тому, що її справу вирішуватимуть на основі доступних законів [49, с. 141].

Дещо ширше доступність правових норм розглядає Ч. Беккарія: «Якщо тлумачення законів – це зло, то їх темнота, що примушує вдаватися до тлумачення, не менше зло. І це зло буде набагато небезпечніше, якщо закони написані мовою, чужою для народу. Будучи не в змозі судити про ступінь своєї свободи, громадянин потрапляє в залежність від купки посвячених праву, оскільки мова законів, незрозуміла для народу, перетворює кодекс з книги, всім доступної, в книгу приватну і доступну лише для вузького кола осіб» [8, с. 75].

Інакше кажучи, для втілення принципу правової визначеності у законодавстві держави недостатньо лише заздалегідь оприлюднювати закони. Закони повинні містити доступні, зрозумілі для пересічного громадянина правові норми.

Отже, за часів Відродження та Просвітництва було сформовано такі положення, що характеризують принцип правової визначеності:

- критерієм оцінки правомірності поведінки особи є втілений у законі здоровий глузд;
- покарання та обмеження волі особи встановлюються виключно на основі закону;
- правова норма повинна бути виражена доступною та зрозумілою для пересічного громадянина мовою;
- правова норма повинна бути оприлюднена завчасно.

1.2.3 Розвиток учень про принцип правової визначеності у XIX – на початку XX ст.

Дискусії щодо принципу правової визначеності особливо поживалися у XIX–XX ст. Найвідомішими ідеологами правової визначеності у цей період були А. Дайсі та Ф. Гаєк.

А. Дайсі – творець концепції верховенства права (rule of law) виділяє три його основні ознаки, які мають безпосередній стосунок до принципу правової визначеності. Перша і, по суті, найголовніша з них полягає у тому, що «жодна людина не може зазнавати покарання, тобто в законний спосіб зазнавати фізичних страждань чи матеріальних збитків, окрім як у випадку явного порушення закону, доведеного у звичайний юридичний спосіб, у звичайних судах країни» [28, с. 515]. У цьому значенні верховенство права розглядалося ним як противага системі державної влади, побудованій на широких дискреційних повноваженнях примусового характеру [28, с. 515]. Такі повноваження влади, на думку А. Дайсі, «неодмінно означають відсутність юридичної свободи для її підданих» [28, с. 515], призводять до беззаконня і свавілля.

Другою надзвичайно важливою ознакою верховенства права, яка безпосередньо стосується принципу правової визначеності є, за А. Дайсі, загальне підпорядкування всіх громадян єдиному праву, незалежно від їх соціального і майнового стану, посад, які вони обіймають, тощо. Кожна посадова особа від прем'єр-міністра до збирача податків має нести «таку ж відповідальність за кожну вчинену без юридичної підстави дію, як і будь-який інший громадянин» [28, с. 519]. А для цього потрібен справедливий і незалежний суд. Тобто, говорячи сучасною юридичною мовою, йдеться про рівність всіх громадян перед законом і судом, якому у Великій Британії відводиться визначальне місце у забезпеченні верховенства права.

У цих висловлюваннях А. Дайсі можна виділити такі ідеї. У центрі його уваги лежить ідея неможливості здійснення покарання у разі відсутності на

момент вчинення діяння закону, що його передбачає. Він також окремо зазначає, що належним місцем слухання справ щодо призначення покарання є звичайний суд. Здійснення дискреційних повноважень державними посадовцями, що накладають обмеження на індивідів, не відповідають принципам верховенства права. За А. Дайсі, «там, де є дискреція, є і простір для свавільності» [28, с. 519]. Отже, свобода дій у виконанні владних повноважень і верховенство права є несумісними.

Можна, очевидно, піддавати сумніву надмірну, на нашу думку, категоричність А. Дайсі щодо заперечення дискреційності владних повноважень для утвердження верховенства права, тим більше зведення ним ролі судді до простого засобу проголошення того, що вимагає закон [28, с. 519]. Проте не можна не погодитися з ним у тому, що обмеження дискреційних повноважень органів влади, зокрема судової, є однією з фундаментальних ознак верховенства права загалом і принципу правової визначеності зокрема. Утім, документ Венеційської Комісії «Мірило правовладдя» («Rule of Law Checklist») [32, с. 25] розглядає обмеження дискреційних повноважень як окрему складову верховенства права, тому детально на ній зупинятися не будемо.

А. Дайсі вважає верховенство права результатом усієї величезної кількості й цілісності «судових рішень, що визначають права приватних осіб в окремих справах, які розглядали суди». Наприклад, він пише, що преса в Англії більш вільна, ніж в усіх інших країнах, тому що головним джерелом обмеження преси тут були звичайні судові позови у справах про наклеп, які слухалися суддями і присяжними, а тому преса не була об'єктом безпосереднього урядового контролю. Через її щоденне оновлення та укоріненість у рішеннях звичайних судів А. Дайсі вважає таку правову традицію, взяту в її цілісності, надійнішою основою свободи, ніж реалізацію положень писаних конституцій, оскільки таку традицію могла б припинити лише малоймовірна радикальна революція. Через це він обстоює думку, що приватне, а не публічне право є найголовнішою запорукою безпеки громадян [28, с. 527; 147, с. 75].

Нарешті, слід відзначити ще одну з визначальних, згідно з А. Дайсі, ознак верховенства права, також тісно пов'язаних із його складовою – принципом правової визначеності – розгляд ним прав людини як першоджерела позитивного права, насамперед конституції. Конституційний кодекс «є не джерелом, а наслідком прав осіб» [28, с. 527], тобто не конституція «породжує» права людини, а навпаки, вона являє собою уособлення невідчужуваних прав людини, повага до яких сьогодні є універсальним принципом правових систем усіх демократичних держав. Це положення А. Дайсі має важливе значення для подолання невизначеності окремих положень законів та інших нормативних актів у процесі судової практики, до чого ми ще повернемося.

Послідовник А. Дайсі Ф. Гаєк виділяє три аспекти у верховенстві права: «закони мають бути загальними, однаково до всіх застосовуваними та чітко сформульованими». Чіткість формулювання вимагає, щоб ті, на кого поширюється дія закону, мали можливість надійно передбачати, якими правовими нормами можуть регулюватися їхні дії і як ці норми будуть застосовуватися і тлумачитися. Передбачуваність є необхідною складовою завчасного знання, яке уможливорює свободу дії [158, с. 140].

Це дає змогу громадянам планувати свою поведінку з точки зору її правових наслідків, а ті обставини, які перебувають за межами поля зору, не мають бути підставою для застосування стосовно особи примусу. Тому правова визначеність, за словами Ф. Гаєка, є вимогою того, щоб державна влада в усіх своїх діях була зв'язана правилами, які зафіксовані та оголошені заздалегідь, та які роблять можливим передбачити з усією вірогідністю і явною визначеністю те, як влада буде використовувати свої примусові засоби за певних обставин [157, с. 218].

Ф. Гаєк розкривав значення правової визначеності саме через концепцію верховенства права, стверджуючи, що верховенство права передбачає, що органи державної влади обмежені у своїх діях заздалегідь встановленими та оголошеними правилами, які дають можливість передбачити з великою точністю

примусові заходи, що будуть застосовані представниками влади в тій чи іншій ситуації. Як наслідок, індивід може впевнено планувати свої дії [157, с. 93].

Видається, що Ф. Гаєк досить вдало сформулював поняття принципу правової визначеності через його центральну складову – передбачуваність законодавства для індивідів, чітке розуміння особою наслідків своєї поведінки. Адже саме впевненість суб'єкта права у наслідках своїх дій є важливим аспектом принципу правової визначеності. Проте слід зазначити, що вчений не звернув достатньої уваги на інші складові правової визначеності – прямі вимоги, що висуваються до правової системи взагалі і до нормативно-правових актів зокрема.

Проблематика правової визначеності не була обділена увагою також на теренах Російської імперії. Так, С. Соловйов у своїй праці «Виправдання добра» виділяє три безумовні відмінні риси закону (позитивного права) – публічність, конкретність та реальне застосування. Відповідно до цього не оприлюднені постанови не можуть бути загальнообов'язковими, тобто не можуть бути позитивним законом. Він визначає конкретність закону як втілення в ньому норм про визначені правовідносини у реальному середовищі, а не як вираження абстрактних ідеалів [74, с. 538].

Один із корифеїв правової науки Росії І. Покровський у своїй книзі «Основні проблеми цивільного права» надав таку оцінку принципу правової визначеності: «Одна з перших і найбільш істотних вимог, які ставляться до права людиною, є вимога визначеності правових норм. Якщо кожна окрема людина повинна підкорятися праву, якщо вона повинна пристосовувати свою поведінку відповідно до вимог правових норм, то цілком очевидно, що першою умовою впорядкованого суспільного життя є визначеність цих вимог. Будь-яка неясність у цьому аспекті не відповідає поняттю правопорядку і ставить людину в досить скрутне становище: невідомо, що виконувати і до чого пристосовуватися. Природно, що чим більше розвивається індивідуальна самодіяльність, тим більше зростає потреба у визначеності права. Поки цивільно-правове життя тече в'яло, за інерцією здавна заведеного порядку, доки

індивідуальна творчість у цій сфері ще не відіграє помітної ролі, доти відома неясність або невизначеність правових норм сильно не відчувається. Але справа докорінно змінюється з того моменту, коли виникає потреба в більшій особистій енергії і більшій особистій ініціативі. Тоді визначеність права стає неодмінною умовою, питанням розвитку самої особистості» [87, с. 89].

У зв'язку з цим Й. Покровський наголошував на тому, що правові акти мають бути заздалегідь оприлюднені, діяти на майбутнє, бути ясними, простими, точними, чіткими і несуперечливими [87, с. 89].

На противагу прихильникам позитивістської концепції права, які під визначеністю розуміли точність і зрозумілість письмових формулювань, основоположники та прихильники соціологічної теорії права скептично ставилися до «норм на папері», а отже, і до визначеності закону як такого. Згідно з ними будь-яка норма, незалежно від того, виражена вона в законі чи в прецеденті, неминуче завмирає та відстає від життя. Представники одного з напрямів соціологічної юриспруденції реалістичної школи права зазначали, що у праві немає нічого вічного. Вони вважали, що право має постійно змінюватися, а це можливо лише в тому випадку, коли правотворчою силою буде наділений суд [121]. Р. Паунд, попередник реалістичної школи права, «наполягав на необхідності пошуку компромісу між урегулюванням суспільних відносин писаними нормами права та наданням суддям у необхідній мірі свободи розсуду для розгляду справ не формально, а шляхом індивідуального підходу до кожної справи з детальним аналізом фактів справи, які її формують. Свідченням цього є позиція Р. Паунда, відповідно до якої правила і надмірно жорсткі стандарти іноді заважають судді прийняти найкраще можливе рішення; з іншого боку, правила захищають громадян від необізнаності некваліфікованих суддів та забезпечують підтримку від неправомірних мотивів суддів при здійсненні судочинства» [67, с. 46].

Погоджуючись з ідеєю участі суду у процесі правотворення, слід зазначити, що деякі висновки реалістичної школи права є сумнівними. Хоча представники цієї школи вважали себе реалістами, застосувати на практиці такі ідеї навряд чи

реально. Оскільки доктрина вільної суддівської діяльності повністю заперечує основи правової визначеності, а отже, стабільність, яка досягається, зокрема, створенням ясного, чіткого, зрозумілого законодавства. Надання безмежної свободи суду фактично робить його законодавцем, порушує принцип розподілу влади, зокрема в частині стримувань і противаг, тим самим відкриваючи можливості для суддівського свавілля.

Отже, основні ідеї щодо визначення змісту поняття принципу правової визначеності, які виникли та розвивалися у ХІХ–ХХ ст., можна сформулювати таким чином:

- покарання особи можливе тільки за порушення закону;
- вид і міра покарання визначаються судом;
- існування не обмежених законом дискреційних повноважень у державних органів у сфері покарання або обмеження ними прав і свобод людини, які не ґрунтуються на законі, насамперед конституції, не відповідають принципу правової визначеності;
- правові норми мають бути чітко сформульованими в законі та бути зрозумілими для особи;
- однією з головних вимог, які ставляться до правової норми, є її передбачуваність, тобто норма має бути сформульована таким чином, щоб особа могла передбачити правові наслідки своїх дій чи бездіяльності.

Провівши історичний огляд основних ідей щодо розвитку поняття та змісту принципу правової визначеності, можна сформулювати такі узагальнюючі висновки:

1. Перші спроби формалізувати змістовні складові принципу правової визначеності проявилися вже в перших пам'ятках писаного права. Це свідчить про постійно існуючу суспільну потребу у визначеності правових норм.
2. Протягом усього процесу розвитку права (правогенезу) існувала вимога до нормотворчих органів щодо точного письмового формулювання правових норм.

3. Однією з перших складових правової визначеності – від Античності до сьогодення, була і залишається можливість особи передбачити правові наслідки своїх дій чи бездіяльності.

4. Протягом тривалого історичного періоду свого розвитку принцип правової визначеності отримав такі змістовні характеристики:

– можливість для конкретних осіб будувати довгострокові плани на основі сукупності правил, які приймаються людьми;

– безумовна повага до судових рішень та обов'язковість їх виконання;

– покарання особи або обмеження прав і свобод особи мають бути передбачені законом;

– встановлення законом меж дискреційних повноважень державних органів у сфері покарання або обмеження прав і свобод особи.

1.3 Аналіз стану зарубіжних та вітчизняних наукових розвідок щодо розуміння принципу правової визначеності

Як впливає із попереднього підрозділу, правова визначеність та її складові були важливим предметом досліджень протягом століть. Так, Б. Леоні у своїй книзі «Свобода і закон» слушно зазначає, що правова визначеність є запорукою реалізації особистої свободи, необхідним елементом політичної і правової системи [57, с. 113]. Корені концепції правової визначеності беруть початок ще в Стародавній Греції та Стародавньому Римі, де вперше була звернена увага на важливість точності та передбачуваності закону. Проте вирішальний внесок у розвиток теорії правової визначеності як складової верховенства права зробив А. Дайсі – класик теорії верховенства права (rule of law) та його послідовники. Ними була розвинута точка зору, що закони мають бути доступними, зрозумілими, чіткими та зверненими у майбутнє. Зокрема, А. Дайсі у своїй праці «Вступ до вчення про право конституції» виділяє визначеність і передбачуваність закону як одну з основних рис верховенства права [210].

Серед вітчизняних науковців, які займалися питанням правової визначеності, слід назвати передусім С. Головатого. Він зазначає, що правова система, норми якої є безсумнівними (певними), дає змогу людині володіти знаннями стосовно сфери свободи, в якій вона може діяти як незалежна особа, не боячись при цьому непередбачуваних, безпідставних вторгнень влади [24, с. 758]. На його думку, верховенство права як визначеність означає, що всі юридичні норми – від найабстрактнішої до найконкретнішої – мають бути інтегровані в систему [24, с. 764].

Принцип правової визначеності став частиною монографії вітчизняного ученого С. Погребняка «Основоположні принципи права: змістовна характеристика». Він визначає зміст принципу правової визначеності як сукупність вимог, що впливають з ідеї передбачуваності права. Науковець, як зазначалося, виділяє вимоги до норм права (змістовні і процедурні) та вимоги до нормозастосування (необхідність виконання нормативно-правових актів, єдність практики застосування нормативно-правових актів, а також важливе місце посідає остаточність судових рішень), кожна з яких є важливою складовою принципу правової визначеності [81, с.181].

Слід ще раз наголосити, що у працях, присвячених принципу правової визначеності, відсутня єдина думка щодо цього поняття. Так, на думку В. Кернза, поняття «правова визначеність» можна розтлумачити як зобов'язання державних органів забезпечити легкість з'ясування суті правових норм, стабільність законодавства, чіткість й однозначність при реалізації та застосуванні правових норм [47, с 106].

А. Татам розкриває поняття принципу правової визначеності через такі складові:

- відсутності зворотної дії закону і неможливості застосування норми закону до особи, яка його не знала і не могла знати;
- право особи на використання зрозумілої для цієї особи мови у судовому процесі;
- непорушність та невідчужуваність набутих особою законних прав;

– правило позовної давності, відповідно до якого немає підстав вимагати визнання документа недійсним та вимагати покарання після спливу встановленого законодавством строку [148, с. 13, 94].

Можна погодитися із таким поелементним підходом до розуміння принципу правової визначеності, проте А. Татам не включає до його поняття деякі інші важливі елементи, зокрема, вимоги щодо змісту тексту актів, чіткості та ясності законодавства для індивіда, остаточності судових рішень тощо.

В. Брюгер розкриває поняття принципу правової визначеності також через його елементи, якими, на його думку, є чіткість визначення правових норм і підпорядкування праву, стабільність правових норм, чітка інституційна відповідальність органів влади [189, с. 212]. Однак такий підхід, хоч загалом і правильний, проте, знову ж таки, неповний, з огляду на те, що до поняття правової визначеності не включається низка елементів, пов'язаних із передбачуваністю наслідків певної поведінки індивіда, законодавчої політики тощо.

На важливість такого елемента, як передбачуваність дій законодавця, звертає увагу Р. Петров. Зокрема, він виділяє у принципі правової визначеності два пов'язані між собою субпринципи:

1. Неможливість зворотної дії законодавства, окрім випадків, коли законодавчі цілі не можуть бути досягнуті іншим шляхом, за умови дотримання принципу захисту легітимних очікувань.

2. Захист легітимних очікувань. Легітимними очікуваннями Р. Петров називає розумні сподівання «обережної людини» [98, с. 47].

Отже, важливим елементом принципу правової визначеності є не лише передбачуваність індивідом наслідків своїх дій, а й передбачуваність законодавчої політики – можливих змін у законодавстві. На передбачуваність змін у законодавстві та неприпустимість внесення частих змін у законодавство взагалі звертають особливу увагу, зокрема, Л. Ушакова та С. Шевчук. Так, за твердженням С. Шевчука, за умови частого внесення змін у нормативно-правові

акти, суспільні відносини не встигатимуть адаптуватися до нових суспільних умов [170, с. 323].

Навіть із наведених позицій названих авторів випливає, що поняття принципу правової визначеності розкривається ними не шляхом всеохоплюючої дефініції, а через поелементний підхід, тобто шляхом перерахування і розкриття певних елементів, складових: передбачуваність законодавчої політики, зокрема змін у законодавстві, передбачуваність для індивіда правових наслідків своїх дій, наявність відповідної організації державно-владного апарату (зокрема, законодавче обмеження дискреційних повноважень), вимоги до всіх гілок влади діяти на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені конституцією і законами тощо. Такий підхід, на наше переконання, є цілком обґрунтованим і єдино правильним. Проте він вимагає, якщо й не вичерпного, то принаймні достатньо повного переліку елементів-складових принципу правової визначеності. Розглянемо, які ще елементи включають до цього поняття.

Важливим елементом принципу правової визначеності часто називають принцип остаточності рішень суду – «*res judicata*», який відомий ще з римського права. Його значущість визнавалась навіть за радянських часів. Так, у працях науковців цього періоду поняття «стабільність правового рішення», що, звичайно, впливає на зміст остаточності рішень суду, було вдало визначене М. Гурвичем. На думку вченого, стабільність правового рішення забезпечується двома заборонами, як-от: а) неможливість перегляду судового рішення, яке набрало законної сили; б) неможливість нового розгляду справи, здатного призвести до скасування або зміни раніше ухваленого рішення [26, с. 161–162].

У наукових працях можна також натрапити на такі терміни, як «правова безпека», «правова певність», «правова передбачуваність». А. Санченко, наприклад, ототожнює поняття «правова визначеність» із поняттями «надійність» і «передбачуваність» [139, с. 205]. Слід, звісно, враховувати, що цей автор визначає принцип правової визначеності для окреслення вимог до

адміністративного апарату держави і, можливо, з огляду на це, навмисно звузив поняття. Проте, зважаючи на те, що серед кола вимог до правової системи, які беруть початок із принципу правової визначеності, містяться, зокрема, і вимоги до адміністративного апарату держави, таке звуження поняття є недоцільним.

Вже з огляду на таке термінологічне розмаїття можна зробити висновок, що основою концепції правової визначеності є впевненість індивіда у тому, що від нього вимагається правом, які межі встановлено у нормативно-правових актах, які наслідки настануть у разі вчинення тих чи інших дій.

Нині існує багато визначень верховенства права, в основу яких покладений формальний або матеріальний аспект. Якщо розглядати принцип правової визначеності як визначеність письмового закону, то таке його розуміння є наближеним до так званої формальної концепції верховенства права. Зазначена концепція пов'язує верховенство права з існуванням закону, який здатний спрямовувати дії тих, хто йому підкоряється. Для цього закон має бути загальним, передбачуваним, зрозумілим і чітким [147, с. 106].

М. Савчин і Р. Марчук під принципом правової визначеності розуміють чітке й однозначне розуміння правових норм, відсутність суперечностей між ними, неконституційність прогалин у законодавстві. Одним із правових засобів, за допомогою якого забезпечується визначеність законодавства та стабільність правового регулювання, зазначені автори називають правові акти конституційного суду. Вони також вважають, що правову визначеність можна розуміти як стабільність політичних і правових рішень, тобто стабільність та цілісний характер законодавства, здійснення адміністративної і судової практики на основі закону відповідно до принципу верховенства права, а також прозорість і демократизм при прийнятті владних рішень [136, с. 85].

М. Козюбра розглядає правову визначеність як складову верховенства права і під цим принципом розуміє насамперед «вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам», які повинні мати можливість передбачити правові наслідки своєї поведінки. До вимог цього принципу він також відносить вимоги, пов'язані з

гарантіями від довільного втручання влади у права особистості, обмеження дискреційних повноважень [51, с. 6]. Так, повноваження органів виконавчої влади у відносинах із громадянами та їх об'єднаннями мають визначатися лише законами. Ними мають встановлюватися межі розсуду цих органів. Жоден акт органів виконавчої влади не може підмінити своїм регулюванням закон і визначати власні межі свободи розсуду в зазначених відносинах [50, с. 21].

Хоча правова визначеність є запорукою стабільності правовідносин, багато науковців наголошують на неможливості, недоцільності і навіть небезпечності абсолютної визначеності формулювань законів та інших нормативних актів. Адже, як зазначає О. Мінченко, норми права, сформульовані в текстах нормативно-правових актів, хоч і мають загальний характер, але це не означає, що вони стають правом: норми «стають правом лише діючи. Інакше, це або “мертве право”, або “можливе, чи бажане право”. *Non ex regula ius sumatur, sed ex iure quod est, regula fiat* (право виводиться не із теоретичного правила, а з існуючого права виникає (таке) правило)» [69, с. 151]. Таким чином, норми, сформульовані в текстах нормативно-правових актів, є результатом практичної діяльності людства, а це означає, що вони не можуть бути абсолютно визначеними. Адже правові відносини, які формують певну юридичну практику, є динамічними і змінюються під впливом ряду факторів (часових, політичних, економічних, культурно-ментальних та ін.)

Так, Ф. Лібер у праці «Юридична та політична герменевтика» зазначає, що формулювання у текстах нормативно-правових актів могли б бути абсолютно визначеними, коли б людство припинило бути живим суспільством у русі – суспільством, саме існування якого залежить від нескінченного переплетіння та перетинання незліченних інтересів [159, с. 11].

На думку М. Козюбри, абсолютна визначеність формулювань закону є недосяжною, а закон, який намагається досягти такої визначеності за допомогою надмірної жорсткості формулювань, швидко набуває рис «скам'янілості», тобто старіє [51, с. 6]. Проте невизначеність окремих положень закону, на його думку,

має долатися завдяки визначеності правової системи загалом, основу якої становлять принципи права та інші правові цінності.

А. Хворостянкіна вважає, що цілковита визначеність положень закону в певних випадках може бути небажаною, оскільки багатоманітність життя не дає змоги виробити для кожного окремого випадку абстрактні, однозначні й водночас справедливі норми [160].

Слід зауважити, що ідея верховенства права в принципі є сумісною з певним рівнем невизначеності та суперечливості правил, оскільки вона враховує таку фундаментальну особливість права, як його «відкрита структура». На думку Г. Гарта, відкрита структура (open texture) права обумовлена, по-перше, особливостями мови, що завжди залишає певну невизначеність при використанні юридичної термінології, по-друге, особливостями правового регулювання, коли не всі реальні ситуації можна заздалегідь передбачити і точно врегулювати нормами [81, с. 164].

Дійсно, надто важко встановити міру, наскільки визначеною має бути норма. А. Соколов вважає, що законодавець повинен формулювати норму настільки точно, наскільки це можливо у світлі проблеми, що потребує регулювання [144, с. 168]. Так, норми конституції можуть бути більш загальними і менш точними, ніж положення інших законів. Найбільш точними мають бути положення законів, які визначають покарання та повноваження органів державної влади, оскільки чітке визначення підстав, меж і способів здійснення компетентним органом владних повноважень є одним із способів законодавчого обмеження свободи розсуду у відносинах із громадянами.

На думку Р. Ципеліуса, правові закони повинні формулюватися настільки точно, щоб винятки не відігравали головної ролі й щоб якомога точніше визначалось, які вчинки підпадають під загрозу покарання з тим, щоб особа могла передбачити наслідки своїх дій. Принцип правової визначеності покарання слугує також для втілення в життя засадничого положення рівності: за однакою вчинку визначається однакою міра покарання. Крім того, те, що покарання, визначене законом, звільняє суддю від моральної відповідальності в

тому сенсі, що він не приймає рішення про принципову караність певних різновидів поведінки – за нього це наперед визначив закон [164, с. 248].

Ж. Л. Бержель, розглядаючи проблему юридичних визначень, зазначає, що це питання є проблемою методологічної альтернативи: «Або юридичні визначення із незаперечним верховенством законодавчої влади, що водночас гарантує правову забезпеченість та неухильність права, або ж відсутність юридичних визначень, але надання великої свободи суддям, що призводить до певної хиткості законодавчої споруди та великої гнучкості правових норм» [11, с. 216].

Р. Циппеліус зазначає, що свобода інтерпретації положень закону в аспекті передбачуваності є недоліком, однак з точки зору гнучкості права – перевагою, оскільки надає загальним положенням закону певну можливість пристосування до багатоаспектності тих життєвих ситуацій, які потрібно врегулювати [164, с. 167].

Таким чином, оскільки абсолютної визначеності формулювань текстів законів досягти неможливо, важлива роль у розумінні норм права належить нормозастосовчим органам, зокрема, судам. У процесі прийняття рішень суди можуть надто вільно тлумачити правові норми, що є, безперечно, надзвичайно негативним явищем. Тому в основі інтерпретаційної діяльності судді має бути збалансований підхід – застосування як елементів визначеності, так і інших принципів (як пропорційності) та цінностей (як справедливості), направлений, перш за все, на захист прав людини. А у цьому, як відомо, полягає фундаментальне значення верховенства права.

Аналіз підходів багатьох науковців, викладений вище, свідчить про те, що не існує єдиного комплексного розуміння принципу правової визначеності. Як правило, той чи інший вчений виділяє лише деякі важливі, на його думку, аспекти (елементи) принципу правової визначеності. Це говорить, з одного боку, про відсутність єдиного уніфікованого підходу до досліджуваного поняття, а з другого – про його велику важливість.

Зазначені дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців є показовими і значущими для комплексного розуміння теоретичних основ принципу правової визначеності, а також надзвичайно важливими як з точки зору подальшого практичного застосування, так і гарантії захисту основних прав людини.

Таким чином, можна стверджувати, що принцип правової визначеності є багатоаспектним явищем, яке складається з комплексу різних вимог (підпринципів), сукупність яких дає повне ґрунтовне розуміння досліджуваного явища. Проте застосовуються ці вимоги-підпринципи залежно від конкретної правової ситуації, про що йтиметься у наступних розділах.

Висновки до розділу 1

Аналіз еволюції принципу правової визначеності та наукових досліджень щодо його розуміння дає підстави для таких висновків:

1. Як злагоджений механізм, що здатен забезпечувати верховенство права й слугувати стандартом для законодавства та судочинства, принцип правової визначеності діє лише у взаємодії з низкою інших споріднених принципів. Серед основних із них варто виділяти принцип правової безпеки, принцип правової певності, принцип незворотності дії закону в часі, за винятком спеціально визначених випадків, а також похідні від названих принципів – законних очікувань і непорушності закріплених прав, так званих «vested rights». Всі вони можуть розглядатись як певні підпринципи принципу правової визначеності.

2. Основу принципу правової визначеності становить формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом логічного, послідовного та, за можливості, повного врегулювання суспільних відносин, і надання цим відносинам певної форми. Зміст принципу правової визначеності становить вимога якості законів, яка має такі ознаки: чіткість, точність, зрозумілість та передбачуваність законодавства, що досягається в процесі нормотворення шляхом використання засобів юридичної (нормопроектної)

техніки. Законодавство може бути передбачуваним лише тоді, коли правові норми є зрозумілими, тобто точно та чітко сформульованими й доступними. Тобто принцип правової визначеності включає також вимогу оприлюднення законів та інших нормативно-правових актів. Окрім того, правова визначеність передбачає заборону зворотної дії законодавства, захисту легітимних очікувань, а також вимогу остаточності рішень суду та їх неухильне виконання.

3. Проаналізувавши правові ідеї античних народів, можна дійти висновку, що визначеність закону була завжди ідеалом правових систем цих народів. За тих часів вже існували різні розуміння того, що таке визначеність закону: з одного боку, це точне письмове формулювання законодавцем норм права, а з другого – це можливість для конкретних осіб будувати довгострокові плани на основі сукупності правил, встановлених законом.

4. За часів Відродження та Просвітництва були сформульовані такі положення, що характеризують принцип правової визначеності:

- критерієм правомірності поведінки особи є виражений у нормах права здоровий глузд;
- покарання та обмеження волі особи встановлюється виключно на основі закону;
- правова норма має бути опублікована завчасно;
- правова норма повинна бути доступною та зрозумілою для пересічного громадянина.

5. Основні ідеї щодо визначення змісту поняття принципу правової визначеності, які виникли та розвивалися у ХІХ–ХХ ст., можна сформулювати таким чином:

- покарання особи можливо тільки за порушення закону;
- вид і міра покарання визначаються судом;
- існування не обмежених законом дискреційних повноважень у держави у сфері покарання або обмеження прав і свобод не відповідають принципу правової визначеності;

– правові норми мають бути чітко сформульованими в законі та бути зрозумілими для особи;

– однією із головних вимог, які ставляться до правової норми, є її передбачуваність, тобто норма має бути сформульована таким чином, щоб особа могла передбачити правові наслідки своїх дій чи бездіяльності.

Провівши історичний огляд основних ідей щодо розвитку поняття та змісту принципу правової визначеності, можна сформулювати такі узагальнюючі висновки:

1. Перші спроби формалізувати змістовні складові принципу правової визначеності проявилися вже в перших пам'ятках писаного права. Це свідчить про постійно існуючу у суспільному житті потребу у визначеності правових норм.

2. Протягом усього процесу розвитку права (правогенезу) існувала вимога до правотворчих органів щодо точного письмового формулювання правових норм.

3. Однією з перших складових правової визначеності – від Античності до сьогодення, була і залишається можливість особи передбачати правові наслідки своїх дій чи бездіяльності.

4. Протягом тривалого історичного періоду свого розвитку принцип правової визначеності отримав такі змістовні характеристики:

– можливість для конкретних осіб будувати довгострокові плани на основі сукупності правил, які приймаються законом;

– ясність, чіткість і доступність для розуміння формулювань текстів законів та інших нормативно-правових актів;

– безумовна повага до судових рішень та обов'язковість їх виконання, а також принцип *res judicata*;

– покарання особи або обмеження прав і свобод особи мають бути передбачені законом;

– обмеження законом дискреційних повноважень державних органів.

Аналіз підходів багатьох науковців, викладений вище, свідчить про те, що не існує єдиного комплексного розуміння принципу правової визначеності. Як правило, той чи інший учений виділяє лише деякі важливі, на його думку, аспекти (елементи) принципу правової визначеності. Це говорить, з одного боку, про відсутність єдиного уніфікованого підходу до досліджуваного поняття, а з другого – про його багатогранність і надзвичайну вагу.

Таким чином, можна стверджувати, що принцип правової визначеності є багатовимірним явищем, яке складається з комплексу різних вимог-підпринципів, сукупність яких дає повне ґрунтовне розуміння досліджуваного явища.

РОЗДІЛ 2

ВИМОГИ ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ДО НОРМОТВОРЧОЇ ТА НОРМОЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Юридико-технічні вимоги досконалості нормативних актів

Як вже було досліджено у попередніх підрозділах, основу принципу правової визначеності становить формальна визначеність змісту правових норм, яку в загальній теорії права розглядають як одну з ознак правової норми. Формальна визначеність норми має два аспекти: зовнішній та пов'язаний із ним внутрішній. Тільки певний зміст правової норми може отримати зовнішню форму вираження в нормативно-правових актах [176, с. 623]. Отже, важливого значення набуває якість тексту, який закріплює правові норми.

Як відомо, правова норма може отримувати свій документально-текстуальний вияв у писаній формі – нормативно-правовому акті, нормативно-правовому договорі, судовому прецеденті тощо. Такий письмовий зовнішній вияв правова норма отримує за допомогою мовних, лексичних, логічних і процедурних засобів. Усі ці засоби можна об'єднати у певні групи і виділити юридико-технічні (формальні), змістовні і процедурні вимоги до нормотворчої діяльності, про що і піде мова далі.

Традиційний погляд на питання юридичної техніки як сукупності формальних вимог до текстів нормативно-правових актів не є на сьогодні однозначним. Як зазначає М. Кельман, «сама постановка питання про юридичну техніку, уявлення про неї як про особливу галузь юриспруденції виникає в європейській правовій традиції під впливом школи природного права <...> засоби та прийоми юридичного мислення, які представники природничо-правової школи у своєму протистоянні догматичній юриспруденції вивели за межі юридичної науки як прикладне знання, як техніку для юридичного позитивізму, становили основу методу дослідження і побудови права. Звернувшись до природничо-наукової гносеологічної установки і оголосивши

обмеження догматичного правознавства сферою тлумачення і систематизації позитивного права, представники школи природного права ініціювали ставлення до догми права як до технічної юриспруденції» [46, с. 163]. Така галузь юридичних знань набуває особливого значення з XIX ст. у зв'язку із дослідженнями німецького вченого Р. Ієринга, який виступав проти поширеного у цей період формально-догматичного аспекту розуміння права, приділяючи належну увагу його моральній природі.

Таким чином, юридико-технічні вимоги до текстів нормативно-правових актів нерозривно пов'язані з їх змістовним наповненням. Так, однією з вимог принципу правової визначеності є передбачуваність для індивідів наслідків їх дій, однозначне тлумачення і застосування правових норм. Така ситуація може бути досягнута лише за умови, що нормативно-правові акти та інші письмові джерела права, які закріплюють правові норми, будуть відповідати певним стандартам, правилам та засобам формулювання юридичних текстів. Отже, неминуче постає питання їхньої юридико-технічної досконалості.

Р. фон Ієринг наголошував на тому, що технічна недосконалість законів не є лише «частковою недосконалістю», а й недосконалістю усієї правової системи, недоліком, що шкодить цілям і завданням права [41, с. 76]. В. Риндюк наголошує на тому, що питання юридико-технічної досконалості законодавчих актів держави є особливо актуальним в умовах постійного зростання кількості законодавчих актів, розширення сфери правового регулювання [123, с. 133].

Отже, питання юридико-технічної досконалості нормативно-правових актів і їх відповідності вимогам правової визначеності є актуальними питаннями, особливо в умовах проведення державно-правових реформ, що, як правило, супроводжується активізацією процесу нормотворчості і має наслідком створення великого нового нормативно-правового масиву.

Вимоги, які ставляться до змісту правової норми у тексті нормативно-правового акта відповідно до принципу правової визначеності, називають змістовними [81, с. 181–185]. Серед цих вимог варто виділити доступність, зрозумілість, ясність, недвозначність, неможливість необмеженого трактування,

формальність, стислість, офіційність, лаконічність, повноту тощо. У результаті дії цих вимог, правові норми, що знаходять своє відображення у тексті нормативно-правового акта, мають однаково тлумачитися і застосовуватися, бути зрозумілими і чіткими.

Проте звичайна констатація такої вимоги, як доступність та ясність правової норми, буде недостатньою, незрозумілою і сама по собі нечіткою. Необхідним є визначення переліку, розкриття змісту і класифікації вимог, що ставляться до правових норм, виражених у письмових джерелах, відповідно до принципу правової визначеності, обґрунтування необхідності їх існування. Спробуємо визначити і розглянути ці вимоги.

2.1.1 Ясність тексту нормативно-правових актів

Таке поняття, як «ясність», визначається через простоту та доступність тексту нормативно-правового акта. Спробуємо визначити «ясність» *ad absurdum*: неясний правовий акт не буде давати повного уявлення про необхідну чи заборонену поведінку, не буде сприйматися індивідами, або буде сприйматися не таким чином, як того хотів законодавець. Виклад змісту правової норми у тексті нормативно-правового акта таким чином, аби вона була ясною для розуміння і сприймалася індивідами, є завданням нормотворця, тому порушення вимоги ясності, як правило, спричинені так званим суб'єктивним фактором – недосконалістю термінологічного апарату, недостатністю знань, непрофесійністю відповідальних осіб.

Слова та терміни, що застосовуються у нормативно-правових актах, мають бути використані у їх звичайному значенні, щоб вони могли легко сприйматися. Так, Є. Чинарян наголошує на тому, що законодавчий акт не має бути перевантажений складними граматичними конструкціями, складнопідрядними реченнями, у ньому мають бути відсутні архаїзми, діалектизми, іноземні слова [166, с. 105].

Проте слід зазначити, що ступінь простоти та ясності правового документа визначається залежно від того, на кого саме він розрахований, яку сферу суспільних відносин регулює [123, с. 106]. Вимоги щодо відсутності складних спеціальних термінів поширюються на нормативно-правові акти, що регулюють найважливіші сфери суспільних відносин (закони) та/або широкі сфери суспільних відносин, поширюються на всіх, або на велику кількість осіб, які не вирізняються загальними (професійними, фаховими) ознаками. У нормативно-правових актах, що регулюють достатньо вузьку сферу суспільних відносин та адресовані певному, чітко визначеному колу індивідів, такі як, наприклад, правила поштової служби, правила перевезення вантажів залізничним транспортом можливе застосування спеціальних термінів та складного тексту [45, с. 131].

Прагнення до простоти розуміння, тобто ясності нормативно-правового акта не може завдавати шкоди точності, повноті та глибині формулювання положень у документі [123, с. 107]. Неприпустимим є застосування у тексті нормативно-правового документа положень, які є незрозумілими для юристів і потребують складного процесу тлумачення [133, с. 93]. І хоча юридичні терміни можуть бути досить складними, заміна спеціальних юридичних термінів словесними визначеннями призведе до втрати точності визначення думки законодавця, невизначеності та розпливчастості формулювань, нагромадженню словесного матеріалу, сама собою спричинить неоднозначне тлумачення термінів [80, с. 21].

Т. Кашаніна зазначає, що неприпустимим є використання у тексті нормативно-правового акта абстрактних формулювань, таких як «рішуче поліпшити», «підвищити увагу» [45, с. 132]. Т. Котарбинський рекомендує уникати слів, які він називає okazionalnymi, тобто слів, що набувають значення і змісту залежно від контексту: «тут», «я», «вчора», «завтра», «зараз» тощо [213, с. 147]. З цими думками можна повністю погодитися, адже переважна більшість правових норм спрямована на невизначене коло адресатів й

універсальне застосування у всіх ситуаціях (за умови, що інше, звісно, не визначається у гіпотезі самої правової норми).

Розрізняють три ступені відсутності ясності правового документа:

– повна неясність – як приклад наводиться поняття «аморальний проступок»;

– двозначність – як приклад: «втрата довіри»;

– недостатня ясність – як приклад: «неодноразове невиконання» [45, с. 131].

Вважаємо виділення таких ступенів ясності недоцільним з огляду на те, що практичного значення воно, як таке, не має. Шляхи подолання недоліків «неясності» все одно будуть у вдосконаленні процесу нормотворчості та у виявленні і виправленні таких помилок. Неможливо допускати у нормативно-правових актах недостатню чи будь-яку неясність і виправдовувати це тим, що така неясність не є повною.

Однак юридичні тексти наділені виразами та термінами, що мають неоднозначне трактування, або оціночний характер суджень. Велика роль у подоланні невизначеності при застосуванні таких положень нормативно-правових актів належить нормозастосовчим, зокрема, судовим органам. Тому роль суду в аспекті реалізації принципу правової визначеності полягає у забезпеченні єдності судової практики, про що йтиметься далі.

Отже, нормативно-правовий акт, у якому правові норми були виражені ясно, за допомогою простих граматичних конструкцій із використанням слів у їх загальному значенні, буде тлумачитися і застосовуватися індивідами однаково. Особа, яка зрозуміла зміст нормативно-правового акта і, відповідно, сприйняла правовий текст, зможе передбачати наслідки своєї поведінки і буде у змозі реалізовувати правові норми.

2.1.2 Чіткість формулювань правових норм

Чіткість передбачає однакове розуміння, а отже – тлумачення та застосування правових норм. Щодо положень нормативно-правових актів можна використати такі характеристики, як однозначність і точність формулювань. Стрижнем вимоги однозначності є використання у тексті понять, що мають чітке загальне значення й однозначне сприйняття і розуміння.

Основні вимоги однозначності нормативно-правових актів, як і вимоги ясності, пов'язані із застосуванням у тексті нормативно-правового акта слів та термінів. Так, слова, що застосовуються у правових текстах, мають бути використані у їх загальному, звичайному, повсякденному значенні. Також перевагу слід надати словам, що традиційно використовуються у мові, якою складається текст нормативно-правового акта.

Законодавцю для забезпечення однозначності нормативно-правового акта слід відмовитися від застосування архаїзмів, історизмів, діалектизмів, жаргонізмів, іншомовних слів [123, с. 112]. Така вимога співзвучна із вже зазначеною вище вимогою застосування спеціальних термінів для забезпечення ясності нормативно-правового акта, проте тут метою є однакове сприйняття тексту усіма адресатами.

Особливу увагу слід звернути на застосування термінів у тексті нормативно-правового акта. В академічному тлумачному словнику української мови поняттю «термін» дається таке тлумачення: слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо [142, с. 88]. Правові норми регулюють усі найважливіші суспільні відносини, а кожній сфері суспільного життя властивий свій власний термінологічний апарат. Тому при формулюванні правових норм у нормативних текстах необхідним є використання спеціальних (притаманних певній галузі науки, техніки, мистецтва тощо) та власне-юридичних (характерних для правової науки) термінів, які потребують розкриття їхнього змісту.

Як зазначає О. Мінченко «акомодація системи права до нових умов, точніше імплементація нових концептів, зумовлює залучення цілої низки нових термінів. Так, імплементація поняття «верховенства права» зумовила появу у вітчизняній юридичній термінології таких термінів, як: якість закону, правова певність, принцип пропорційності, вертикальність людських прав та ін. Наголосимо, що становлення правничої термінології не відбувається водночас. Це тривалий процес, до того ж, динамічний. Правнича терміносистема постійно зазнає певних змін, що приводять до розвитку лексичного складу мови права» [69, с. 144.]

Традиційно розподіляють терміни, що використовуються у законодавчих актах, на такі види: 1) загальноживані терміни; 2) загальноживані терміни, що мають у законодавчому акті більш вузьке, особливе значення; 3) власне-юридичні терміни; 4) технічні терміни [56, с. 36–38].

Загальноживані терміни – це звичайні, широко розповсюджені назви і найменування явищ, дій, предметів, що мають нейтральне значення і використовуються як у побутовій мові, так і у художній, науковій літературі, законодавстві [10, с. 70]. У нормативно-правових актах такі терміни використовуються у загальному значенні і не набувають спеціального юридичного змісту. Такі терміни не супроводжуються дефініціями у текстах нормативно-правових актів [123, с. 114]

Загальноживані терміни, що мають у законодавчому акті більш вузьке, особливе значення – це такі поняття, які для цілей правового регулювання, набувають у нормативно-правовому акті особливого, чіткого і точного значення і, відповідно, супроводжуються у тексті нормативно-правового акта певною дефініцією. Це, наприклад, такі терміни, як «члени сім'ї», «договір», «житло» тощо.

Власне-юридичні терміни – такі, які є найменуваннями юридичного поняття і, як правило, визначені правовою наукою, або створюються самим законодавцем у тих випадках, коли у юридичній мові немає слова для

позначення відповідного явища [10, с. 63, 65]. Такі терміни завжди супроводжуються дефініціями.

Технічні (спеціально-наукові) терміни – слова, запозичені з галузей спеціальних знань: техніки, медицини, економіки тощо [123, с. 115]. До цієї групи термінів частково належать так звані «професіоналізми» – слова, вислови, що властиві мові певної вузької професійної групи людей [10, с. 65]. Слід зазначити, що до технічних термінів, які використовуються у законодавчих актах, неприпустимо відносити групу «професіоналізмів», що виникає та існує у побутовій мові фахівців певної галузі як неофіційний заміник якогось терміна. Існує дві точки зору щодо того, чи слід супроводжувати технічні терміни у тексті законодавчого акта дефініціями. Відповідно до першої, відсутність роз'яснень будь-якого професійного терміна у тексті нормативно-правового акта може спричинити його неправильне тлумачення, а отже, супроводження професіоналізмів дефініціями є необхідним [167, с. 24]. Відповідно до другої думки, є можливим не супроводжувати професіоналізми дефініціями з огляду на те, що вони добре відомі всім, кого стосується відповідний нормативно-правовий акт [168, с. 118].

Вважаємо, що використання професіоналізмів у правових текстах без надання відповідних дефініцій можливе за умови, що термін у відповідній галузі науки тлумачиться однозначно та ясно. Проте неприпустимим буде застосування технічних термінів у нормативно-правових актах без відповідного розкриття поняття, адже такі документи орієнтовані на всіх користувачів права. Місце технічних термінів в інструкціях, положеннях та інших документах, які адресовані вузькому колу фахівців певної галузі науки, техніки, мистецтва тощо.

2.1.3 Вимоги до вираження правових норм, що містять дефініції

Особливу увагу слід звернути на те, як саме законодавець має розкривати терміни у текстах нормативно-правових актів. Термін має бути чітко та ясно визначений на початку нормативно-правового акта у статті, спеціально

присвяченій визначенню термінів (так званому глосарії). Вважаємо за необхідне надавати дефініції усіх термінів, що застосовуються у нормативно-правовому акті в особливому саме для цього акта єдиному значенні на початку тексту. Це забезпечить однакове застосування термінів при використанні усіх статей нормативно-правового акта. У разі, якщо термін набуває особливого значення саме для цілей певного розділу (статті, частини) нормативно-правового акта, така дефініція має міститися на початку відповідного розділу (статті, частини) акта. В останньому випадку має бути зазначено, що дефініція надається саме для цілей цього розділу (статті, частини).

Дефініція терміна має бути сформульована коротко, зрозуміло і не містити у собі іншого терміна чи визначати термін *idem per idem* – через сам термін. Визначення *idem per idem* є логічною помилкою, яка полягає в тому, що поняття чи термін вводяться до визначення поняття чи терміна. На жаль, в українському законодавстві можна знайти багато прикладів такої помилки. Зокрема, у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» законодавець стверджує, що адвокатом є фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність, а адвокатською діяльністю є незалежна професійна діяльність адвоката [101].

Отже, для забезпечення правової визначеності та зрозумілості правових норм дефініція має відповідати вимогам чіткості, визначеності, повноти та однозначності.

Існує декілька прийомів викладу змісту понять (дефініцій) у нормативно-правових актах. Охарактеризуємо основні з них.

Прийом винесення за дужки полягає у виділенні в нормативно-правовому акті тих положень, які є загальними для всього документа. Він є більш економічним порівняно з використанням прийому посилання [123, с. 134]. Прикладом застосування законодавцем цього прийому є ст. 14 ПК України «Визначення понять». У цій статті надаються дефініції понять у тому значенні, у якому вони застосовуються для цілей оподаткування взагалі. Проте, наприклад, у ст. 209.15 використовуються дефініції спеціально для цілей цієї статті, про що зазначено у тексті нормативно-правового акта [83].

Прийом визначення понять через перерахування полягає у казуїстичному перерахуванні частин або ознак предмета чи явища [34, с. 54]. Суть цього прийому полягає у розкритті абстрактного поняття шляхом зміни надто загальних родових ознак більш конкретними, видовими. Таким чином, абстрактне, розпливчате поняття замінюється конкретними ознаками, що полегшує його використання [72, с. 202]. Прикладом перерахування може слугувати ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України: «Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми, інших поважних причин...» [141].

Використовуються як окремі прийом вичерпного перерахування – коли абстрактне поняття цілком розкривається через визначення його елементів, і прийом приблизного перерахування, коли наводиться неповний перелік елементів поняття і нормозастосовчі органи мають змогу використати певне правило й до випадків, яких немає у переліку [174, с. 206].

Прийом визначення понять через родову і видову відмінність полягає фактично у визначенні поняття через інше поняття, що є найближчим до його роду, проте із вказівкою на видову відмінність. Так, у Законі України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» термін «банкрутство» визначається як визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність, а поняття «неплатоспроможність» як неспроможність суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше, як через відновлення його платоспроможності [103]. Отже, поняття банкрутства і неплатоспроможності визначаються через родові поняття неспроможності із зазначенням видових відмінностей понять.

Прийом цифрового вираження використовується для визначення й уточнення терміну дії, розміру, обсягу [123, с. 122]. Так, у законодавстві для позначення певного проміжку часу буде використовуватися цифрове значення кількості днів, тижнів, місяців.

Оціночні поняття застосовуються лише у тих випадках, коли неможливо сформулювати повне визначення того чи іншого терміна, оскільки його трактування в кожному конкретному випадку залежить від особливостей суспільних відносин, які регулюються правом [45, с. 133]. Характерними властивостями оціночних понять є те, що вони не можуть бути конкретизовані законодавцем через свою специфіку, уточнюються у процесі нормозастосування, набувають певного значення в кожному окремому випадку, дають нормозастосовчому органу можливість самостійно оцінити факти у межах, передбачених законодавцем [45, с. 135]. До таких понять, зокрема, відносяться «особлива жорстокість», «винятковий цинізм», «гідність» тощо. Та роль нормозастосовчого органу у тлумаченні таких понять є надзвичайно важливою. З одного боку, оціночні поняття дають можливість у процесі нормозастосування врахувати особливості обставин справи, надати їм належну оцінку, що, безумовно, впливає на прийняття об'єктивного, зваженого рішення. З другого боку, самостійна інтерпретація органом нормозастосування оціночних понять є шляхом до зловживання, до надмірно широких, чи, навпаки, вузьких трактувань. Це однаковою мірою є небезпечним як для адміністративних, так і для судових органів, адже результатом таких надмірних трактувань може стати порушення прав людини.

Отже, особа може правильно сприймати і застосовувати правову норму лише за умови чіткого з'ясування змісту всіх термінів, що містяться у тексті нормативно-правового акта. Використання способів визначення термінів через перерахування, винесення за дужки, виявлення ознак, цифрового способу, обмежене використання оціночних понять полегшить розуміння індивідами правових норм і допоможе «наблизити» правову норму до людини. Вважаємо, що зрозумілість тексту нормативно-правового акта сприятиме зменшенню у суспільстві рівня правового нігілізму та недовіри до правової системи і держави.

2.1.4 Вимоги до норм, що містять юридичні фікції, презумпції та конструкції

Формальна визначеність змісту правових норм дає змогу забезпечити належну організацію суспільних відносин: чіткість і конкретність прав та обов'язків їх учасників. За допомогою норм права численні ситуації приводяться до єдиної юридичної формули, встановлюється однакова модель поведінки невизначеної кількості суб'єктів у кількісно невизначених ситуаціях [41, с. 20].

Для створення якісних і зрозумілих нормативно-правових актів нормотворчим органам необхідно дотримуватися правил законодавчої техніки. Пошук досконалої форми для втілення правового змісту є надзвичайно важливим у законотворчості, оскільки від якості формулювання правової норми, від якості всього законодавчого тексту, його відповідності основним критеріям щодо мови, термінології та стилю законодавчих актів залежить ефективність закону та інших нормативних актів [123, с. 31].

З метою досягнення чіткості, визначеності і стабільності відносин, що регулюються за допомогою норм права, крім вже розглянутих вище засобів, нормотворчі органи використовують також прийоми, властиві виключно правовій науці та практиці, а саме: юридичні фікції, презумпції та преюдиції.

Фікції виступають як засоби юридичної, законодавчої техніки. Під правовою фікцією розуміється положення, яке насправді не існує, але якому право надало значення факту [166, с. 103–107]. Одна з найвідоміших фікцій, на думку Т. Кашаніної – це, очевидно, повчальний вислів: «незнання законів не звільняє від відповідальності» [45, с. 222]. Іншими прикладами фікцій можуть слугувати оголошення особи безвісти відсутньою чи померлою.

Юридична фікція активно використовувалася ще стародавніми римлянами і була позитивно сприйнята та інтегрована в правові системи багатьох європейських країн [166, с. 103–107]. Використання фікцій сприяє чіткості, стислості викладу норм, законодавчій економії, а головним чином має на меті уникнення довготривалої невизначеності, нерегульованості конкретних

суспільних відносин, захисту суб'єктивних прав громадян та інших суб'єктів від надмірного формалізму, перетворення їх у реальність [45, с. 21–22].

Формальність права також виявляється у використанні законодавцем презумпцій. У цих випадках законодавець приписує певні факти, щоб вважати їх існуючими або неіснуючими на основі припущення про їх існування або не існування. Використання презумпції так само сприяє стабільності суспільних відносин [133, с. 4].

У правовій науці існує тенденція ототожнення правових презумпцій та юридичних фікцій. У зв'язку з цим правові презумпції та юридичні фікції потребують розмежування. Складність розмежування полягає у тому, що в основі фікції може лежати припущення. Але якщо це припущення явно не істинне, то перед нами фікція, якщо ж воно вірогідне, то це презумпція [166, с. 103–107].

Презумпція істинності рішення суду є однією з класичних правових презумпцій. У римському праві вона визначалася формулами: «*res iudicata pro veritate habetur*» («вирок суду, який набрав законну силу, вважається істинним») та «*res iudicata pro veritate accipitur*» («рішення суду, яке набрало законної сили, вважається істинним»). Відзначимо, що така істинність не є абсолютною, оскільки судові рішення потенційно може містити недоліки, тому для їх усунення передбачене право особи на апеляційне та касаційне оскарження. Рішення суду, наділене властивостями істини, якісно відрізняється від інших судових актів та актів органів влади. Воно вносить визначеність у спірні відносини, оформлює та надає стабільності новим відносинам сторін. Презумпція істинності рішення суду, маючи формальне значення, визначає підсумковий акт суду, вимагаючи визнання його усіма особами як істинного, а отже, справедливого та законного [80, с. 91].

Стійкості правовідносин сприяє також використання преюдицій, що полягає не тільки у формальній обов'язковості одних актів при винесенні інших, а й у неможливості вирішення низки одних справ, якщо не вирішені інші. Органи, що вирішують конкретні справи, зв'язані преюдиційними актами.

Формальна визначеність змісту норм права також надається іншими способами. Передусім із цією метою законодавець використовує при викладі правового матеріалу юридичні конструкції – моделі врегульованих правом суспільних відносин. Вони являють собою певні готові схеми, в які поміщується правовий матеріал. Їхнє використання полегшує формулювання правових норм, надає нормативної регламентації суспільним відносинам, забезпечує чіткість та визначеність [41, с. 22]. Наприклад: соціальне забезпечення, добровільне страхування, майнова відповідальність тощо. Саме такі специфічні мовно-термінологічні форми дають можливість зацікавленій особі діяти певним чином при реалізації своїх прав та обов'язків.

На думку М. Кельмана, «правник, використовуючи юридичну конструкцію, виділяє із соціальної дійсності те, що є юридично важливим і, крім того, акумулює виділені факти у відповідних модельних уявленнях. Наприклад, у процесі правозастосування при здійсненні юридичної кваліфікації саме юридичні конструкції (конкретний склад правопорушення, договір, опікунство, юридична особа) виділяють у свідомості юристів відповідний пласт соціальної дійсності і організують його як певну систему. Є всі підстави стверджувати, що, використовуючи саме юридичні конструкції, можна розмірковувати про дійсність» [46, с. 309]. Таким чином, юридичні конструкції відіграють практичне значення реального наповнення певного поняття змістом. Тому до їх формулювання пред'являються серйозні вимоги.

Так, юридичні конструкції повинні бути визначеними, тобто чітко й недвозначно відображати найбільш суттєві ознаки того чи іншого явища суспільного життя, яке перебуває в правовій сфері. Суттєвою хвибою деяких законів України є невідповідність їхніх найменувань та назв, їхніх структурних частин змістові закріплених у них норм права, що часто спричиняється внесенням до них змін [54, с. 25].

Юридичні конструкції характеризуються певними ознаками: 1) вони являють собою моделі, які є формою відтворення об'єктивної реальності; 2) юридичні конструкції в тому чи іншому ступені точності (однак не повністю)

відповідають об'єктам реальної дійсності, які вони відображають; 3) створюються внаслідок здійснення логічних операцій абстрагування та типізації тощо; 4) об'єкти, які вони відображають, перебувають у сфері правового регулювання та мають властивість підлягати формалізації; 5) це засіб побудови нормативного матеріалу; 6) використовуються при створенні законів та їх систематизації; 7) вони визначають основні властивості певних суспільних відносин чи їх елементів, зокрема відображають їхню структуру; 8) елементи юридичних конструкцій характеризуються внутрішньою єдністю та взаємодією, що обумовлено їх єдиним змістовним та функціональним призначенням; 9) юридичні конструкції надають законам і втіленим у них нормам права нової якості.

Основними функціями юридичних конструкцій є: 1) моделювання; 2) нормативна; 3) модифікації системи законодавства; 4) інтегративна; 5) практична; 6) інтерпретаційна та ін. [31, с. 241].

Формальна визначеність досягається використанням стандартних мовних зворотів, тобто певних мовних формул, які сприяють єдиному викладу норм права, що, відповідно, забезпечує однакове розуміння змісту та застосування закону, єдність юридичної практики. Досконалість правових норм полягає і у використанні значної кількості формально-визначених термінів, за допомогою яких законодавець визначає зміст не тільки юридичних понять, а й слів повсякденної мови, надаючи їм чіткості, ясності, доступності та зрозумілості.

Італійський дослідник К. Лудзатті у своїй монографії «Невизначеність норм. Аналіз юридичної мови», аналізуючи поняття правової невизначеності, непевності та неоднозначності правових норм, наголошує, що саме правові дефініції є одним з основних інструментів зменшення такої невизначеності [159, с. 9].

Терміни вносять усталеність у зміст норми права та сприяють її застосуванню завжди в одному значенні, однак неадекватне вираження юридичного поняття юридичним терміном, який його номінує, викликає неоднозначне розуміння текстів нормативно-правових актів [56, с. 57]. Отже,

не можна ігнорувати попередження Дигестів: «*omnis definition in jure periculosa*» – будь-яке визначення в праві є небезпечним [61, с. 47]. Ми часто спостерігаємо, як при бажанні зробити текст закону точнішим ми ризикуємо додати до нього ще більше неточностей, бо «чим більше слів, тим більше слів, з приводу яких можуть виникати сумніви» [10, с. 216].

Законодавцю необхідно дотримуватися певних вимог, що ставляться до формулювання понять і категорій та їх використання у текстах законопроектів. Насамперед, формулюючи дефініцію, законодавцю слід вказувати найважливіші ознаки (риси) юридичного поняття. Проте перенасичення поняття деталями призведе до того, що дефініція загубить таку рису, як завершеність, що суттєво знизить її нормативне значення. Необхідно раціонально використовувати «відокремлені» поняття (явні), тобто такі поняття, які мають визначення в законах, та «неявні», що не мають визначень у тексті – їх сенс впливає з інших положень закону або з його змісту загалом. Вважається, що використанню явних понять у правовому регулюванні має надаватися перевага, оскільки з ними легше працювати нормотворчим і нормозастосовчим органам [167, с. 41].

Негативно впливає на якість законодавчих актів їх перенасичення поняттями та їх визначеннями, оскільки позбавляє законодавче регулювання гнучкості та оперативності впливу на суспільні відносини [167, с. 42]. Визначення потрібно складати дуже ретельно, щоб виключити будь-яку двозначність або неточність. До визначень необхідно вдаватися лише тоді, коли матеріальність об'єкта визначення достеменно відома й дотримуватися тих його елементів, що є водночас постійними та характерними. Крім того, потрібно уникати різних визначень одних і тих самих термінів у різних текстах, особливо в одній юридичній сфері [10, с. 217].

Нормотворчим органам не слід зловживати у використанні оціночних понять. Ці поняття, як вже зазначалося, створюють умови для внутрішнього переконання та розсуду суб'єкта, що застосовує правові норми, а тому надмірне включення оціночних понять у текст закону ускладнює його тлумачення та застосування, сприяє проявам суб'єктивізму [167, с. 45].

Небажаною для вживання у законодавчому тексті є термінологічна лексика, що вийшла з активного вжитку, так звані історизми та архаїзми (застарілі слова), архаїзовані звороти та конструкції, про що вже зазначалось вище в аспекті вимог до чіткості правової норми. Їхнє повернення до активного словника повинно мати достатньо вагому мотивацію, наприклад, відродження національних державно-правових символів, інституцій або традицій [168, с. 42].

Юридичні терміни мають вживатися у текстах законодавчих актів логічно та послідовно. Крім того, при створенні нормативних актів бажано не допускати вживання різних слів для означення одного й того ж поняття, а також слів, які мають багато значень, без прив'язки до змісту речення чи правової норми. Хоча синонімія сприяє уточненню волі законодавця, варто зазначити, що закономірністю законотворчої діяльності є прагнення до мінімуму синонімів, що засновано на точності та ясності змісту законодавчого тексту як умови однакового розуміння та застосування. Отже, з метою уникнення невизначеності в тексті нормативного акта, не слід зловживати використанням синонімів, а при вживанні синонімів слід уникати понять, близьких за змістом, але не тотожних із юридичної точки зору: подружжя, член сім'ї тощо [150, с. 111].

2.1.5 Повнота вираження правової норми у тексті нормативно-правового акта

Вимога повноти означає, що виклад правових норм у тексті нормативно-правового акта має бути таким, щоб не залишалось невирішених питань, які за змістом закону мають бути ним охоплені [123, с. 109]. З огляду на вимогу передбачуваності для індивідів правових наслідків своїх дій, вимога повноти вираження правових норм набуває основного значення. Для того щоб особа могла визначити, який правовий результат вона отримає внаслідок певних дій, правова норма має бути повністю виражена у нормативно-правових актах.

Всі норми права покликані охоплювати регулюванням певні суспільні відносини: правові норми приписують певну поведінку, забороняють або

дозволяють певні дії, карають за вчинення суспільно шкідливих і суспільно небезпечних дій. Для досягнення поставлених цілей регулювання норми права можуть:

- 1) формулювати саме правило поведінки;
- 2) визначати умови, за яких має здійснюватися дотримання норми;
- 3) встановлювати правові наслідки за порушення правової норми [119, с. 255].

Відповідно до цих завдань побудована відома вітчизняній юридичній науці структура правової норми, у якій кожний структурний елемент відповідає одному з поставлених вище завдань. Усвідомлення законодавцем структури правової норми є важливою умовою повноти її вираження у тексті нормативно-правового акта. Задачею законодавця є вираження у тексті нормативно-правового акта всіх структурних елементів правової норми у тих випадках, де цього потребують правові відносини.

Структурою правової норми є її внутрішня побудова, поділ на частини і зв'язок цих частин між собою [149, с. 285]. Існує декілька точок зору щодо структурної побудови норми права. Є традиційний підхід щодо наявності у правовій нормі трьох елементів (гіпотеза, диспозиція, санкція), двох елементів (гіпотеза і диспозиція, або диспозиція і санкція) і п'яти елементів [76, с. 113]. Найбільш поширеною є так звана тричленна структура норми права. Остання базується на формулі «якщо-то-інакше», де кожна складова формули відповідає відповідному структурному елементу [5, с. 222]. У радянській та вітчизняній пострадянській науковій літературі вважалося, що саме триелементна структура правової норми відповідає завданням ефективного правового регулювання [119, с. 255].

Однак варто зазначити, що такий формальний ортодоксальний підхід до повноти норми та її структури найбільш характерний для правових норм, які, як правило, встановлюють склади правопорушень та юридичну відповідальність за них. Величезна кількість правових норм, яких насправді значно більше, ніж норм кримінального, адміністративного права про встановлення складів

правопорушень і відповідальності за них, не містить популярної тричленної моделі. Це, перш за все, так звані норми-принципи, норми-цілі, норми-дефініції, норми приватного права тощо, які переважно містяться в конституціях та інших законодавчих актах, що стосуються регулювання питань захисту прав людини тощо. Отже, існування певної моделі правової норми залежить від її призначення та ролі в правовому регулюванні. Тому з метою демонстрації значення структури правової норми для характеристики її визначеності розкривати це питання будемо в контексті правових норм, які об'єктивно потребують відповідної моделі.

Вимога повноти вираження правової норми у тексті нормативно-правового акта може бути досягнута за умови відображення у тексті усіх трьох структурних елементів правової норми, якщо цього вимагає її специфіка. У такому випадку текст правового документа буде вичерпним, а правові норми будуть однозначно тлумачитись і застосовуватись, адже для правильного застосування і розуміння структури норми права необхідно дати відповідь на запитання:

1. За яких обставин застосовуємо норму?
2. Яка поведінка вимагається від учасників правовідносин, що регулюються?
3. Якими будуть наслідки порушення норми? [5, с. 26].

Відповіддю на кожне з цих питань буде відповідний структурний елемент правової норми: гіпотеза, диспозиція і санкція. Відоме твердження щодо цього: «...без диспозиції норма немислима, без гіпотези – не має сенсу, а без санкції – безсила...» [35, с. 44]. Але, як зазначалось раніше, це стосується здебільшого норм, які встановлюють юридичну відповідальність особи.

У деяких випадках відсутність у тексті нормативно-правового акта одного із названих структурних елементів спричиняє існування так званих «мертвих норм» – правових приписів, що не застосовуються або не можуть бути застосовані. Наслідком існування таких формулювань є прогалини у

законодавстві, що суттєво впливають на правову визначеність у юридико-технічному розумінні.

Логічна правова норма сама собою є величезною за обсягом і може охоплювати декілька сфер правового регулювання. У такому випадку, задля повноти правового регулювання певних суспільних відносин, частини правової норми можуть бути сформульовані у різних статтях нормативно-правового акта або навіть у різних нормативно-правових актах. Існує три основних способи вираження правової норми у статтях нормативно-правового акта:

1. Прямий – при такому викладенні всі елементи правової норми формулюються у статті нормативно-правового акта.

Вважаємо існування прямого способу викладення у «чистому» вигляді майже неможливим з огляду на те, що у більшості правових норм застосовуються спеціальні терміни, а сама дефініція є невід’ємною частиною правової норми, бо становить частину її гіпотези і, як правило, міститься на початку нормативно-правового акта;

2. Відсилочний – за якого правова норма знаходить своє текстуальне відображення у різних статтях нормативно-правового акта.

3. Бланкетний – за якого дається посилання на інший нормативно-правовий акт.

Застосування усіх цих методів і прийомів вираження правової норми забезпечує повноту текстуального її вираження без нагромадження нормативно-правового масиву і порушення вимог лаконічності нормативно-правового акта. А це, зі свого боку, є важливою умовою юридико-технічної досконалості нормативно-правових актів.

2.1.6 Лаконічність вираження правової норми у тексті нормативно-правового акта

Вимога лаконічності, економічності правового документа означає, що нормативно-правові акти мають бути максимально стислими, компактними. Проте скорочення обсягу нормативно-правового акта, звісно, не має шкодити його якості [45, с. 133]. Т. Пономарьова вважає вимогу економічності правових норм настільки важливою, що пропонує надати їй статус окремого принципу права [89, с. 63]. Вважаємо недоцільним виокремлення такого окремого принципу права, за умови віднесення вимоги економічності і лаконічності викладу правової норми у тексті нормативно-правового акта до елементів принципу правової визначеності.

С. Боголюбов виокремлює такі прийоми забезпечення стислості правового акта: використання однини у значенні множини; утворення складних слів (сільськогосподарський, товаророзпорядчий, євроінтеграційний та ін.); використання аббревіатур [12, с. 102].

Т. Кашаніна зазначає, що стислості нормативно-правових актів сприяють, зокрема: відсутність багатослівності; скорочення невиправданих повторень окремих фраз; використання коротких формулювань; стандартність формулювань [45, с. 133].

Дотримання вимог лаконічності при законотворенні забезпечить подальшу легкість при ознайомленні із текстом і сприйнятті індивідами приписів нормативно-правових актів. Невизначеність змісту правової норми, навпаки, допускає можливість безмежного розсуду в процесі нормозастосування і неминуче призводить до свавілля, а отже – до порушення вимог обмеження дискреційних повноважень органів державної влади, а отже – верховенства права.

Про вимогу визначеності змісту правової норми наголошував КСУ у рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками, де зауважив: «Із конституційних принципів рівності і

справедливості впливає вимога визначеності, ясності та недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовчій практиці й неминуче призводить до сваволі» [125]. У рішенні від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010 у справі про визнання неконституційним положення Закону України «Про міліцію» КСУ роз'яснив зміст цього принципу, зазначивши, «що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинно базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки» [126].

Варто відзначити, що принцип правової визначеності традиційно розглядається КСУ поруч із принципами рівності та справедливості. Конституція України встановила, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (ст. 24) [53]. Рівність перед законом забезпечується, насамперед, завдяки принципу правової визначеності, основними вимогами якого згідно із наведеними рішеннями КСУ є ясність та недвозначність правових норм, а отже, їх однакове застосування. Ці вимоги забезпечують передбачуваність застосування правових норм, а відповідно – можливість осіб вільно реалізовувати конституційні права.

2.1.7 Процедурні вимоги забезпечення вираження правових норм

Одну з вимог принципу правової визначеності містить ст. 57 Конституції України, яка гарантує кожному знати свої права та обов'язки, без чого реалізація принципу рівності, правової певності та безпеки була б неможлива взагалі [53]. Очевидно, що про передбачуваність правових норм не може йтися, якщо закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Відповідно,

ч. 2 ст. 57 Конституції України передбачає обов'язок держави інформувати про прийняття нових нормативно-правових актів.

Доведення до відома населення, або оприлюднення, враховуючи сучасні засоби зв'язку, може здійснюватися різними способами. Поняття оприлюднення закону в юридичній літературі трактується неоднозначно. Найчастіше під ним розуміють доведення закону до загального відома, що може бути здійснено декількома способами. Такими способами можуть бути: офіційне опублікування, опублікування в інших друкованих виданнях, оголошення по радіо або телебаченню, розсилання державним органам, посадовим особам, підприємствам, установам, організаціям тощо. Офіційне опублікування – це основний спосіб оприлюднення законів, що полягає в такому, що має офіційне юридичне значення і нормативно врегульованому, оголошенні до загального відома повного і точного тексту прийнятого закону в джерелі офіційного опублікування, тобто в спеціально на те призначеному друкованому органі. Інші форми оприлюднення, як правило, мають субсидіарний (додатковий) характер [27, с. 293–294].

Порядок оприлюднення законодавчих актів у нашій державі встановлено Указом Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» [116]. Згідно з ним закони України підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях: «Офіційний вісник України», газетах «Урядовий кур'єр» і «Голос України», «Відомості Верховної Ради України». Акти Верховної Ради також можуть бути в окремих випадках офіційно оприлюднені через телебачення і радіо. Офіційним друкованим виданням, у якому здійснюється офіційне оприлюднення законів, актів Президента України, є також інформаційний бюлетень «Офіційний вісник Президента України».

Водночас варто зазначити, що конституційне положення вимагає доведення до відома населення закону про основні права особи в порядку, встановленому законом. Тобто процедурні аспекти оприлюднення, опублікування, визначення офіційних джерел для цього мають визначатися законом. Це важлива умова

забезпечення державою знання законів та інших нормативно-правових актів особами, а отже, їхніх легітимних очікувань і правової визначеності. Однак в Україні досі на законодавчому рівні ці питання не вирішені, а конституційність зазначеного Указу Президента України ніхто до КСУ не оскаржував.

Слід зазначити, що Конституція України не визначає, у чому полягає оприлюднення закону. О. Ющик зауважує: «Єдине, що можна стверджувати напевно, що оприлюднення не є синонімом терміну опублікування закону, оскільки обидва терміни протиставлено в тексті ст. 94 Конституції» [178, с. 295]. Водночас автор зазначає, що законодавча практика в Україні твердо йде шляхом визначення в самому законі умови набрання ним чинності, вказуючи такою умовою не на оприлюднення, а на опублікування. Можливо, знайдуться одиниці законів, у яких не визначено момент набрання ними чинності (не враховуючи законів про ратифікацію міжнародних договорів), і лише щодо цих законів діє положення ч. 5 ст. 94 Конституції щодо десятиденного строку з дня їх офіційного оприлюднення [178, с. 295–297]. Отже, принцип правової визначеності становить також вимога доведення до відома населення, інформування або ж оприлюднення законів та інших нормативно-правових актів.

У низці рішень ЄСПЛ наголосив, що поняття «передбачено законом» вимагає не тільки, щоб оскаржувані дії мали певні підстави у внутрішньому праві, а й якість конкретного закону. Це потребує, щоб закон був доступний для зацікавлених осіб, щоб формулювання було достатнього рівня чіткості, щоб зацікавлені особи мали змогу, отримавши за необхідності юридичну консультацію у справі, передбачити з розумною для цих обставин мірою визначеності ті наслідки, які може спричинити конкретна дія.

Отже, норми права можуть бути загальним критерієм оцінки та засобом контролю поведінки суб'єктів лише в тому випадку, якщо вони являють собою чіткі, достатньо визначені однозначні формули належної або можливої поведінки. Невизначеність та неоднозначність норм права позбавляють їх якості формул поведінки, властивості бути регулятором поведінки [41, с. 19–20].

Стиль мови викладу має бути простим, однак прагнення до простоти та доступності викладу правових норм не має суперечити повноті та точності приписів і призводити до примітивізму [20, с. 49].

Критеріями простоти слугують такі вимоги: відсутність у тексті нормативного акта громіздких конструкцій, відсутність зловживань дієприкметниковими зворотами, прямий порядок слів. Необхідно зазначити, що чим простіший текст для розуміння, тим правильнішим буде його використання [151, с. 37].

Отже, юридико-технічні вимоги досконалості нормативно-правових актів, безперечно, є важливими складовими принципу правової визначеності. Ці вимоги можна виокремити у такі групи:

- 1) вимоги до ясності тексту нормативно-правових актів;
- 2) вимоги до чіткості формулювань правових норм;
- 3) вимоги до вираження правових норм, що містять дефініції;
- 4) вимоги до правових норм, що містять юридичні фікції, презумпції та конструкції;
- 5) вимоги до повноти вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів;
- 6) вимоги до лаконічності вираження правових норм у тексті нормативно-правових актів;
- 7) процедурні вимоги забезпечення вираження правових норм.

2.2 Критерії якості правової норми, вироблені нормозастосовчою практикою Європейського суду з прав людини

Цей підрозділ є продовженням попереднього. Проте, якщо в попередньому підрозділі йшлося переважно про теоретичні здобутки (також на основі узагальнення практики) у цій сфері, то у цьому підрозділі йдеться про розвиток, конкретизацію або й самостійне формулювання відповідних вимог-критеріїв

принципу правової визначеності у практиці ЄСПЛ, прив'язаних до конкретних правових ситуацій.

Нині однією з найпрогресивніших інституцій, що займається втіленням на практиці теоретичних напрацювань учених щодо розуміння принципу правової визначеності, є ЄСПЛ. При цьому, використовуючи правову доктрину, що вироблялася протягом тисячоліть, цей юрисдикційний орган створив власне розуміння принципу правової визначеності та на своєму прикладі продемонстрував можливість і необхідність втілення його як у нормотворчості, так і у нормозастосуванні.

Аналізуючи рішення ЄСПЛ, можна на практичних прикладах переконатися не тільки у багатоаспектності правової визначеності, а й у глибокому змістовному наповненні цих аспектів. Одним із таких аспектів розуміння принципу правової визначеності є необхідність чітко та ясно формулювати правову норму у законодавстві держави. При цьому такі поняття, як «чіткість» та «ясність», є поняттями суб'єктивними, що унеможлиблює їхнє формулювання та визначення у правових нормах. Проте у певних конкретних ситуаціях при вирішенні справ ЄСПЛ торкається цих двох понять і тлумачить їх у світлі ЄКПЛ. На основі аналізу таких рішень можна розробити певні засадничі положення розуміння такого аспекту принципу правової визначеності, як необхідність чітко та ясно формулювати правову норму.

Так, у справі «Стіл та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ зазначає, що розпорядження, які викладені досить нечітко і загальними словами, зокрема словосполучення «добре поводитися», для особи, на яку покладалося зобов'язання, не було достатнім керівництвом стосовно того, які дії становитимуть порушення цього розпорядження. Однак щодо кожного заявника таке розпорядження було видане після встановлення факту порушення ним (нею) громадського спокою. Розглянувши всі обставини, ЄСПЛ переконався, що, виходячи з контексту, було достатньо очевидним, що заявників попросили утримуватися від подальших подібних порушень громадського спокою протягом наступних дванадцяти місяців [201].

Проте щодо заявників, яких не обвинувачували в кримінальному правопорушенні, і факту порушення ними громадського спокою встановлено не було, ЄСПЛ зазначив, що словосполучення «добре поводитися» особливо неточне і для особи, на яку покладалося зобов'язання, не було достатнім керівництвом стосовно того, які дії становитимуть порушення цього розпорядження [201].

Таким чином, незважаючи на те, що ЄСПЛ в одній справі двічі розглядав проблему нечіткого формулювання правової норми у вигляді словосполучення «добре поводитися», все ж було зроблено два абсолютно різних висновки щодо цього формулювання. Головним критерієм, який застосував ЄСПЛ, був контекст ситуації, відповідно до якої і застосовувалося розпорядження «добре поводитися». Отже, з огляду на зазначене можна зробити такий висновок: нечітке формулювання правової норми або вимоги суду допускається лише у виняткових випадках, коли із контексту самої норми або рішення суду можна з достатньою очевидністю встановити, що вимагається від особи.

Для того щоб у кожній правовій ситуації можна було аналізувати, наскільки у певному контексті правова норма є зрозумілою, необхідні засадничі положення, відповідно до яких можна зробити висновок, чи була правова норма сформульована достатньо чітко та ясно для особи. Однією зі справ, де такі положення було визначено, є «Об'єднання “Ферайн Гегн Тьєрфабрікен” проти Швейцарії». Згідно з п. 52 рішення ЄСПЛ у цій справі слова «відповідно до закону» не тільки вимагають для оскаржуваних заходів наявності певних підстав у національному праві, а й передбачають якісний рівень такого закону, вимагаючи його доступності для відповідної особи і передбачуваності його наслідків. ЄСПЛ звернув увагу на те, що норму не можна вважати «законом» у контексті п. 2 ст. 10 ЄКПЛ, якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, яка дає можливість будь-якій особі – якій при необхідності може бути надана відповідна консультація – передбачати за цих обставин із достатньою мірою наслідки, які можуть мати її дії. При цьому не має необхідності у передбачуваності цих наслідків з абсолютною впевненістю [204].

Отже, ЄСПЛ у цій справі сформулював два принципи для визначення чіткості правової норми:

- доступність, у сенсі зрозумілості, правової норми;
- передбачуваність наслідків дії правової норми.

Якщо питання доступності правової норми для будь-якої особи сьогодні достатньо врегульоване і досягається шляхом опублікування нормативно-правових актів у друкованих виданнях, оприлюднення через інтернет-сайти органів державної влади тощо, то питання передбачуваності наслідків дії правової норми вимагає додаткового розуміння та необхідності додаткової уваги з боку прецедентної практики ЄСПЛ.

При цьому слід врахувати, що правові норми не можуть врегулювати абсолютно всі аспекти життя суспільства та держави, передбачити всі випадки, які можуть виникнути у майбутньому. Абсолютно чітке формулювання може перетворити правову норму на недієвий та непристосований до сучасного життя регулятор суспільних відносин, а отже, втратиться її цінність і практичне значення, що, зі свого боку, нівелює цінність нормативно-правового акта, у якому така норма виражена, як такого.

Такої самої думки ЄСПЛ дотримався і у справі «Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства». У ній він вказує, що однією з вимог, яка впливає зі словосполучення «встановлений законом», є передбачуваність. Норму не можна вважати «законом», якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, що дає особі можливість дотримуватися цієї норми у своїй діяльності. Хоча певність у законі надзвичайно бажана, забезпечення її може призвести до надмірної ригідності, тим часом як закон ніколи не повинен відставати від обставин, що змінюються. Ступінь чіткості, яку мають забезпечувати формулювання національних законів – і яка в жодному випадку не може охопити всі непередбачувані обставини, – значною мірою залежить від змісту документа, сфери, на яку поширюється цей закон, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований [195].

Отже, ЄСПЛ сформулював засадничий підхід передбачуваності, а відповідно й чіткості правової норми: ступінь її чіткості залежить від змісту нормативно-правового акта, сфери, на яку поширюється цей нормативно-правовий акт, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований.

Яскравим прикладом, де застосування вказаного вище підходу виявилось визначальним, є справа «Реквенї проти Угорщини». У пункті 34 рішення ЄСПЛ зазначив, що однією з вимог, що впливають зі слів «встановлений законом», є вимога передбачуваності. Таким чином, норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, яка дає громадянину змогу керуватися цією нормою у своїх діях: він має бути здатний – якщо необхідно, за допомогою відповідної консультації – передбачити, достатньою за цих обставин мірою, наслідки, які може спричинити дія. Передбачуваність наслідків із абсолютною певністю не потрібна: досвід показує, що цього досягти неможливо. Хоча певність, безумовно, бажана, прагнення забезпечити її може призвести до надмірної ригідності, тимчасом як закон має завжди відповідати обставинам, що змінюються. Отже, чимало законів неодмінно формулюються більшою чи меншою мірою нечіткими термінами, тлумачення та застосування яких є питанням практики. Роль судового розгляду полягає саме в тому, щоб розвіювати такі інтерпретаційні сумніви, якщо вони є. Ступінь чіткості, що має забезпечуватися у формулюваннях національних законів – яка в жодному випадку не може передбачити всі непередбачувані обставини, – значною мірою залежить від змісту документа, сфери, на яку поширюється закон, а також кількості та статусу тих, кому цей закон адресований. Ступінь чіткості, яку потрібно забезпечувати при формулюванні конституційних положень, з огляду на загальний характер, може бути нижчим, ніж в інших законах [200].

Таким чином, ЄСПЛ, вирішуючи питання застосування правових норм конституції та конституційного права, врахував сферу дії таких норм, і з огляду на це визначив ступінь чіткості таких норм нижчою, ніж норм звичайних законів.

Вирішуючи справи щодо ступеня чіткості формулювання правової норми та передбачуваності наслідків її дії, ЄСПЛ сформував два підходи до вирішення таких справ. Зокрема:

– щодо справ, які стосуються меж обмеження прав людини, обов'язків та відповідальності осіб, ЄСПЛ встановлює вимогу чіткості та ясності правових норм як можливість передбачити наслідки власних дій у контексті реалізації певної правової норми;

– щодо справ, що стосуються меж втручання держави у приватне життя особи, ЄСПЛ встановлює підхід найбільшої чіткості та деталізації правових норм.

Показовими справами, у яких ЄСПЛ обґрунтував вказані вище положення, є справа «Чорхерр проти Австрії» [193] та згадувана вже справа «Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства».

У справі «Чорхерр проти Австрії» заявник (пан Чорхерр) наголошував на тому, що формулювання «порушення громадського порядку поведінкою, яка може викликати роздратування» занадто загальне, і через це було неможливо «передбачити з достатньою мірою в даних обставинах наслідки, до яких могли призвести дані дії». Однак ЄСПЛ наголосив, що ступінь чіткості, що має забезпечуватися у формулюваннях національних законів – яка в жодному випадку не може охоплювати всі непередбачувані обставини, – значною мірою залежить від змісту конкретного документа, сфери, на яку поширюється закон, а також кількості та статусу тих, кому він адресований. Крім того, тлумачити і застосовувати національне законодавство повинні саме національні органи влади. У цій справі рішення національного Конституційного Суду не містить нічого, що давало б підстави припускати, що формулювання оскаржуваного положення створює ситуацію, несумісну з принципом правової певності, оскільки формулювання передбачає об'єктивну ознаку, що характеризується через наслідки дій, тобто «дій, що можуть викликати роздратування». Тому п. Чорхерр мав змогу достатньою мірою передбачити наслідки своїх дій [193].

Отже, ЄСПЛ вирішив справу щодо якості правової норми через наявну у нормі об'єктивну ознаку. Наявність такої об'єктивної ознаки (у цьому випадку – наслідки власних дій) є підставою для того, щоб говорити, що правова норма є передбачуваною, а відповідно, сумісною із принципом правової визначеності.

Через наявність у правовій нормі об'єктивної ознаки було вирішено і справу «Гешмен і Герруп проти Сполученого Королівства». Особливістю цієї справи є те, що вона стосується допущеного втручання у свободу вираження поглядів не у вигляді «санкції» або покарання за певну поведінку, а у вигляді розпорядження про те, щоб заявники не порушували громадського спокою, та не допускали поведінки *contra bonos mores* у майбутньому. Отже, зазначене розпорядження в цій справі мало суто передбачуваний наслідок. Воно не вимагало встановлення факту порушення громадського спокою. ЄСПЛ зазначив, що поведінка *contra bonos mores* визначена як дії, які, «на думку більшості сучасних співвітчизників, є швидше поганими, ніж добрими». Він не може погодитися з Урядом, що це визначення має таку саму об'єктивну ознаку, що й у діях, які «спроможні викликати роздратування» і які були предметом розгляду у справі Чорхерра. ЄСПЛ вважає, що питання про спроможність певних дій «викликати роздратування» є головним при визначенні того, які дії заборонені: це – дії, наслідком яких може бути роздратування інших. Так само, у визначенні стосовно порушення громадського спокою, наведеному у справі «Персі проти генерального прокурора», – яке охоплює дії, природні наслідки яких можуть спровокувати інших до насильства, – поведінка також характеризується через посилення на її наслідки. На відміну від цього, дії, які, «на думку більшості сучасних співвітчизників, є швидше поганими, ніж добрими», є діями, які зовсім не характеризуються, а лише визначаються такими, що вважаються «поганими», на думку більшості громадян. Отже, ЄСПЛ визнає, що розпорядження, яке зобов'язувало заявників дотримуватися громадського спокою і не допускати поведінки *contra bonos mores*, не відповідає принципу правової визначеності [195].

ЄСПЛ також не погодився з тим, що заявники повинні були знати, що їм заборонялося робити протягом строку дії їхнього зобов'язання перед судом. Незважаючи на встановлений у справі Стіла та інших факт порушення заявниками громадського спокою і визнану ЄСПЛ безперечність того, що розпорядження у справі Гешмена про взяття зобов'язання перед судом стосувалося схожої поведінки, у цій справі заявники не порушили громадського спокою, і, беручи до уваги нечіткість визначення, про яку йшлося вище, не можна стверджувати, що вони повинні були розуміти, що саме їх зобов'язали не робити [191].

Аналіз наведених вище рішень ЄСПЛ дає можливість визначити головний підхід при вирішенні справ, що стосуються чіткості та ясності правових норм, які визначають права, обов'язки та відповідальність особи: особа не може передбачити та не повинна розуміти зміст правової норми, якщо вона не характеризується певними об'єктивними ознаками. При цьому такі об'єктивні ознаки повинні достатньою мірою бути чітко визначеними, щоб особа могла передбачити наслідки своїх дій.

Зовсім інший підхід сформовано у рішеннях ЄСПЛ у справах, що стосуються меж втручання держави у приватне життя особи.

Так, у справі «Аманн проти Швейцарії» ЄСПЛ зазначив, що словосполучення «згідно із законом» не просто відсилає до національного законодавства, а й пов'язане з вимогою якості «закону», тобто вимогою дотримання принципу «верховенства права», про що прямо говориться у преамбулі ЄКПЛ. Отже, цей вислів означає, що в національному законодавстві має існувати засіб правового захисту від свавільного втручання державних органів у права, гарантовані п. 1 ст. 8. Ризик такої сваволі є особливо очевидним в умовах, коли повноваження виконавчої влади здійснюються таємно [191].

Оскільки здійснювані на практиці заходи таємного спостереження за обміном інформації є закритими для ретельного аналізу їх із боку осіб, яких це стосується, і з боку громадськості загалом, надання дискреції органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним із

принципом верховенства права. Отже, закон має з достатньою чіткістю визначати межі такої дискреції, наданої компетентним органам, і порядок її здійснення, з урахуванням законної мети цього заходу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання [191]. ЄСПЛ зазначив, що «прослуховування та інші форми перехоплення телефонних розмов становлять серйозне втручання у приватне життя і таємницю кореспонденції, а отже, мають ґрунтуватися на особливо чітко сформульованому законі. Важливо забезпечити наявність у цій сфері чітких, докладно викладених норм, особливо з огляду на те, що технології, які можуть використовуватися для цього, стають дедалі складнішими» [191].

Отже, у справах, що стосуються втручання у приватне життя людини та пов'язані з наявністю дискреційних повноважень органів державної влади, необхідно дотримуватися особливої чіткості та ясності при формулюванні правових норм, оскільки такі вимоги розглядаються як правові гарантії захисту основоположних прав і свобод людини від свавільного втручання з боку органів держави.

В інших справах ЄСПЛ ще більше поглибив вимоги щодо формулювання правової норми в аналогічних випадках.

Відповідно до п. 30 рішення у справі «Круслен проти Франції» та п. 68 рішення у справі «Мелоун проти Сполученого Королівства» у такому особливому питанні, як перехоплення в засобах зв'язку повідомлень для цілей поліційного розслідування або судового розслідування, вимоги ЄКПЛ, особливо стосовно передбачуваності закону, не можуть бути такими самими, якими вони є, коли мета відповідного закону полягає у створенні певних обмежень стосовно дій осіб. Зокрема, вимога передбачуваності не може означати, що особа повинна мати змогу передбачити, коли органи влади можуть перехопити її повідомлення, для того, щоб відповідним чином скоригувати свої дії. Крім того, закон має містити досить зрозумілі й чіткі формулювання, які давали б громадянам належне уявлення стосовно обставин та умов, за яких державні органи

уповноважені вдаватися до цього таємного і потенційно небезпечного втручання в право на повагу до приватного життя та кореспонденції [197].

Отже, вимога передбачуваності закону у справах, що стосуються меж втручання органів державної влади у приватне життя особи, означає:

- чіткий перелік обставин, за яких органи держави можуть втручатися у приватне життя особи;
- визначеність і чіткість умов, згідно з якими відбувається втручання у приватне життя особи;
- чіткий перелік органів держави, які наділені повноваженнями вдаватися до втручання у приватне життя особи.

У справі «Копп проти Швейцарії» ЄСПЛ сформулював ще одну додаткову ознаку чіткості правової норми у питаннях, що стосуються меж втручання органів державної влади у приватне життя особи: «Пункт 2 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вимагає, щоб закон “відповідав принципу верховенства права”: оскільки йдеться про оперативні заходи щодо перехоплення інформації або телефонних розмов органами державної влади, відсутність суспільного контролю та ризик зловживання повноваженнями передбачають, що внутрішнє право повинно надавати особі певний захист від свавільного втручання у реалізацію прав, гарантованих ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Відповідно, формулювання закону повинні бути достатньо ясними і зрозумілими для того, щоб надати громадянам необхідну інформацію відносно обставин та умов, за яких публічна влада наділена повноваженнями проводити відповідні оперативні заходи» [196].

Отже, ясність і зрозумілість правової норми – це не тільки вимога якості закону, а й гарантія захисту особи від свавільного втручання у приватне життя з боку органів державної влади.

Відповідно до п. 60 рішення ЄСПЛ у справі «Валенсуелла Контрерас проти Іспанії», в контексті перехоплення телефонних розмов, гарантії, які визначають межі та умови здійснення повноважень органів державної влади щодо свободи розсуду, повинні бути детально визначені у внутрішньому законодавстві,

володіючи, таким чином, примусовою силою, яка обмежує дискреційні повноваження судді у застосуванні зазначених вище заходів [203].

Отже, чіткість правової норми, що проявляється у детальній визначеності, є не тільки гарантією захисту особи від свавільного втручання у приватне життя, а й засобом, що обмежує дискреційні повноваження органів державної влади.

У своїх рішеннях ЄСПЛ торкнувся і ролі судової практики при формулюванні чітких та зрозумілих правових норм. Такий підхід було застосовано у справі «Реквенї проти Угорщини». Відповідно до п. 34 рішення чимало законів неодмінно формулюються більшою чи меншою мірою нечіткими термінами, тлумачення та застосування яких є питанням практики. Роль судового розгляду полягає саме в тому, щоб розвіювати такі інтерпретаційні сумніви, якщо вони є [200].

Отже, судова практика є засобом, який може надавати більш чітке формулювання правової норми у конкретних випадках шляхом нормозастосування і тлумачення норм права.

Аналіз зазначених вище рішень ЄСПЛ дає можливість сформулювати такі висновки щодо вимог, які зазвичай ставляться до якості правової норми:

1. Нечітке формулювання правової норми або вимоги суду допускається лише у виняткових випадках, коли з контексту самої норми або рішення суду можна з достатньою очевидністю встановити, що вимагається від особи. При цьому обов'язкове дотримання таких вимог, як доступність та передбачуваність.

2. Ступінь чіткості правової норми залежить від змісту нормативно-правового акта, сфери, на яку поширюється цей нормативно-правовий акт, а також від кількості та статусу тих, кому він адресований.

3. Судова практика є засобом, який деталізує формулювання правової норми у конкретних випадках шляхом нормозастосування та тлумачення норм права.

4. Вимога чіткості та зрозумілості правової норми є диференційованою щодо справ, які стосуються прав, обов'язків і відповідальності осіб, та справ, що стосуються меж втручання держави у приватне життя особи.

5. Головний підхід при вирішенні справ, що стосуються чіткості та ясності правових норм, які визначають права, обов'язки та відповідальність особи: особа не може розуміти зміст правової норми, якщо вона не характеризується певними об'єктивними ознаками. При цьому такі об'єктивні ознаки повинні бути чітко визначеними, щоб особа могла передбачити наслідки своїх дій.

6. У справах, що стосуються втручання у приватне життя особи та пов'язаних із застосуванням дискреційних повноважень органів державної влади, необхідно дотримуватися особливої чіткості та ясності при формулюванні правових норм, оскільки це розглядається як правова гарантія захисту основоположних прав і свобод людини від свавільного втручання з боку органів держави.

7. Чіткість правової норми, що проявляється у детальній визначеності, є не тільки гарантією захисту особи від свавільного втручання у приватне життя, а й засобом, що обмежує дискреційні повноваження органів державної влади.

2.3 Відповідність законним очікуванням людини як ознака принципу правової визначеності

Одним із елементів загального принципу правової визначеності є принцип законних (легітимних) очікувань людини або, як його ще називають, принцип правової певності. Він означає, що «органи публічної влади повинні не лише додержуватися приписів актів права, а й своїх обіцянок та пробуджених очікувань» [32, с. 23].

Вважається, що принцип захисту легітимних очікувань «походить із німецького адміністративного права, а саме від концепції “захисту довіри” (“Vertrauensschutz”). Згідно з цією концепцією учасники суспільних відносин передбачають постійність, незмінність і законність адміністративного акта, ставляться до нього з довірою» [172, с. 207]. Отже, історія виникнення цього принципу у німецькому праві свідчить про те, що він передбачає певні вимоги до адміністративних органів або суб'єктів владних повноважень.

Однак деякі західні автори вказують на те, що схожі положення є традиційними і для інших національних правових систем. «Так, у Великій Британії термін “легітимні очікування” (legitimate expectation) було вперше вжито одним із найвідоміших англійських юристів ХХ ст. лордом А. Деннінгом у 1969 р. у справі *Schmidt v Secretary of State for Home Affairs*, яка стосувалася громадян США, що належали до церкви саєнтологів і перебували на території Великої Британії в навчальних цілях. Дозволений час їхнього перебування сплив, а в продовженні строків було відмовлено без надання можливості бути заслуханними. Апеляційний суд Англії та Уельсу встановив відсутність потреби у заслуховуванні вказаних осіб. За його висновком, таку можливість слід надавати лише у разі, якщо особа має певне право чи інтерес, або, як додав лорд Деннінг, “певні легітимні очікування”, з огляду на які було б несправедливим позбавити особу права висловитися. Такі легітимні очікування мали б місце, якби, наприклад, дозвіл на перебування був би анульований до закінчення терміну, на який він видавався, і особа, відповідно, мала б обґрунтований розрахунок перебувати у Великій Британії протягом дозволеного часу» [222, с. 47]. Пізніше сам лорд А. Деннінг стверджував, що континентальна доктрина жодним чином не вплинула на його позицію у зазначеній справі [36, с. 27].

Отже, відповідно до принципу легітимних очікувань певні вимоги пред'являються і до особи – вона повинна дотримуватись як нормативно-правових актів, так і актів нормозастосовчих. «Згідно з доктриною легітимних очікувань – ті, хто чинить добросовісно на підставі права, яким воно є, не повинні відчувати краху надій щодо своїх легітимних очікувань. Утім, нові ситуації можуть бути достатньою підставою для законодавчих змін, що спричиняють виникнення відчуття краху легітимних очікувань у виняткових випадках. Така доктрина застосована не лише до законодавства, а й до рішень індивідуального характеру, що їх ухвалюють органи публічної влади» [32].

Важливого значення набуває те, що особа має не просто сподіватися за розумних підстав на стабільність і передбачуваність дій держави, що означає законність діяльності органів державної влади, а і сама бути добропорядною з

правової точки зору – діяти в правовому полі, не порушувати норм права. Як показано у зазначеній вище справі «Шмідт проти державного секретаря з питань внутрішніх справ», що розглядалася британським судом, у випадку порушення певного встановленого державою порядку особа не може сподіватися ні на які легітимні очікування, бо вона сама діє незаконно.

Що ж до самого поняття легітимних очікувань, то у літературі розрізняють їх у матеріально-правовому і процедурному значенні. «У матеріально-правовому сенсі легітимні очікування суб'єктів мають захищатися від непередбачуваних змін законодавства, яким встановлено відповідний правовий режим (власності, інвестиційної діяльності тощо). У процедурному ж сенсі легітимні очікування стосуються однакової та послідовної правозастосовчої практики, уникнення вибіркового правосуддя» [9, с. 43]. Отже, вимоги, які пред'являються до держави в цьому контексті, можна умовно поділити на вимоги до нормотворчості (неможливість частих, непослідовних, непередбачуваних змін нормативно-правових актів) і до нормозастосовчої діяльності.

Що стосується легітимних очікувань, які виникають в особи як наслідок нормозастосовчої діяльності, то вони можливі: 1) як результат висловлення органом влади чіткої позиції в індивідуальній справі; 2) як результат ясної вказівки у нормативно-правовому акті; 3) як результат введення в оману, якщо ця омана була створена діями органу публічної влади; 4) як результат розумного очікування, спричиненого діями держави у конкретній ситуації [36, с. 27].

Нині сформувалася цікава практика ЄСПЛ в аспекті захисту законних і справедливих очікувань людини. Так, у справі «Подкользіна проти Латвії» заявниця мала чинну довідку про володіння мовою. Латвійські органи влади не заперечували чинності цього документа, але, незважаючи на це, зажадали від заявниці скласти додатковий мовний іспит, разом із вісьмома іншими кандидатами із 21, від яких вимагали подати довідку про володіння державною мовою. Оцінити ці знання мала на власний розсуд лише одна посадова особа, дискреційні повноваження якої ЄСПЛ визнав надмірними. Він також висловив здивування, що, як стверджується у версії заявниці, яку Уряд не заперечує, ця

посадова особа запитувала заявницю про причини її політичних симпатій [198]. ЄСПЛ визнав, що, за відсутності об'єктивних гарантій, процедура, якої було дотримано в справі заявниці, суперечила процедурним вимогам справедливості та правової певності критеріїв наявності права на вибори. На його думку, цей висновок підтверджувався тим фактом, що під час розгляду заяви, поданої заявницею для розгляду в порядку судового нагляду, Ризький регіональний суд взяв до уваги лише довідку, видану внаслідок оскарженого іспиту, і визнав ці результати як неспростовні. Отже, ЄСПЛ одноголосно постановив, що було допущено порушення ст. 3 Першого протоколу до ЄКПЛ [198].

Таким чином, у цій справі заявниця законно очікувала, що при відповідності її знань мови об'єктивним критеріям, що визначені у законодавстві країни, вона зможе реалізувати своє право бути обраною. З цього можна зробити висновок, що очікування особи є законним лише у тому випадку, коли воно ґрунтується на об'єктивних критеріях, що визначені нормативно-правовими актами.

Цікавим рішенням, у якому ЄСПЛ розглянув ситуацію у контексті відповідності норми законним очікуванням людини, є суперечливе рішення у справі «Еванс проти Сполученого Королівства». У вказаній справі він знайшов, що «переконливі стратегічні міркування були покладені в основу законодавчого рішення на користь правила чіткої лінії (bright-line rule), яке забезпечить правову визначеність і збереже громадську впевненість в законі щодо надто чутливої сфери.

ЄСПЛ ще раз вказав на те, що прийняття державою законодавства, котре регулює важливі аспекти приватного життя і не дозволяє зважувати конкуруючі інтереси у світлі обставин кожної індивідуальної справи, не суперечило вимогам ст. 8 ЄКПЛ. Він визнав, що законодавче вирішення питання про штучне запліднення спрямоване на забезпечення чіткості та належного формулювання норми, що переслідує таку мету, як забезпечення правової певності, так і захисту публічної впевненості у законі у дуже делікатній сфері суспільних відносин. ЄСПЛ підтримав Апеляційний суд у тому, що зробити відмову чоловіка від

згоди на штучне запліднення важливою, але не вирішальною, чи надати повноваження клініці, суду або іншому незалежному органу скасовувати необхідність згоди донора, не лише створять проблеми зважування відповідних прав сторін, особливо у разі зміни індивідуальних обставин у період часу від початку лікування, а й «ще більш ускладнять проблему свавільності та непослідовності» [194].

Таким чином, на думку ЄСПЛ, у прийнятті чіткої та принципової норми закону, роз'ясненої сторонам, лікування шляхом штучного запліднення і зрозуміло викладеного у документах, підписаних обома сторонами, відповідно до якої кожна з них може відмовитися від згоди на продовження процесу штучного запліднення на будь-якій стадії до моменту імплантації ембріона, Сполучене Королівство не перевищило надану йому межу оцінювання у регулюванні цього питання і не порушило справедливого балансу, що його вимагає положення ст. 8 ЄКПЛ [194].

У цьому випадку склалася ситуація, коли жінка (заявниця), з одного боку, справедливо очікувала, що вона зможе реалізувати своє право бути матір'ю дитини, незважаючи на хворобу, яка виключала можливість самостійно народити дитину. Однак, з другого боку, у чоловіка також було наявне законне очікування на те, що він матиме всі права, які було роз'яснено і викладено у документах, підписаних сторонами. Таким чином, для задоволення законних очікувань людини у конфліктних і делікатних ситуаціях держава зобов'язана приймати чіткі, принципові та послідовні правові норми.

Аналізуючи практику ЄСПЛ, можна зробити висновки, що він виділяє два аспекти законних очікувань людини щодо правових норм, а саме:

- законні очікування людини, що її справа буде вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна сила правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих правових норм;
- законні очікування людини, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод.

Щодо першого аспекту, то у цьому разі слід звернутися до таких справ, як «Беян проти Румунії», «“Пресос Компанія Нав’єра А.О.” проти Бельгії» та «Грецькі нафтопереробні заводи “Стрен” і “Стратіс Андреадіс” проти Греції». У першій справі виникла проблема, яка полягала у тому, що за відсутності механізму, здатного забезпечити узгодженість своєї судової практики, суд вищої інстанції в один і той самий день виносив діаметрально протилежні ухвали з приводу сфери вживання закону. Заявник стверджував, що таке тлумачення порушує принцип правової визначеності. За його словами, рішення, прийняті національними судами в його справі, йшли врозрід з рішеннями інших судів, зокрема Вищого касаційного суду, на підставі яких він цілком міг розраховувати на задоволення своїх позовних вимог в аналогічній справі.

Відповідно до п. 33 рішення ЄСПЛ у справі «Беян проти Румунії», якщо держави вирішать прийняти закон про компенсацію жертвам несправедливості, вчиненої у минулому, текст закону повинен бути сформульований з більшим ступенем ясності і бути максимально зрозумілим для людини, щоб уникати, наскільки можливо, неясності і невизначеності для зацікавлених осіб. У зв’язку з цим слід зазначити, що невизначеність рішень законодавчих, адміністративних або судових органів є одним із важливих чинників, які повинні бути взяті до уваги при оцінці поведінки держави. Незважаючи на те, що розбіжності у судових рішеннях за своєю природою є невід’ємним наслідком будь-якої мережі судів першої інстанції та апеляційних судів з повноваженнями в області їх територіальної юрисдикції, проте роль вищого суду полягає у тому, щоб усувати ці розбіжності та суперечності [192].

Відповідно до п. 39 цього рішення подібна практика (тобто можливість ухвалення двох діаметрально протилежних рішень вищим судом країни), що склалася у вищій судовій владі держави, сама собою суперечить принципу правової визначеності, який впливає зі змісту всієї ЄКПЛ і є одним із фундаментальних елементів верховенства права. Замість встановлення стабільності, яка досягається через однакове тлумачення правових норм в аналогічних ситуаціях, Вищий суд створив ситуацію, яка стала джерелом

правової невизначеності, тим самим підриваючи довіру населення до судової влади. У зв'язку з цим ЄСПЛ вважає, що невизначеність судової практики стала причиною позбавлення заявника можливості скористатися правами, передбаченими законом, тоді як іншим у такій самій ситуації, як і він, такі права були надані [192].

Отже, необхідність однакового тлумачення та застосування вищим судом держави правових норм в аналогічних ситуаціях є обов'язковою умовою для задоволення законних і справедливих очікувань людини, а відповідно, і створення правової визначеності у суспільстві та державі.

Відповідність законним очікуванням особи означає, крім зазначеного вище, застосування тих правових норм, які діяли на момент виникнення правовідносин. Так, у справі «Грецькі нафтопереробні заводи “Стрен” і “Стратіс Андреадіс” проти Греції» слід звернути увагу на те, що незадовго до слухання справи в Касаційному суді, яка була спочатку призначена на 4 травня 1987 р., і після того, як сторони одержали думку судді-доповідача з рекомендацією відхилити скаргу, держава прагнула перенести дату слухання на тій підставі, що проект закону, що стосується цієї справи, все ще розглядається Парламентом. Закон був прийнятий 22 травня 1987 р. і набув чинності 25 травня після публікації в «Офіційній газеті». Слухання відбулося 1 червня. Суд повністю усвідомлює, що у наш час законодавцю часто доводиться вирішувати аналогічні питання в одному і тому ж законі для того, щоб терміново вживати невідкладних заходів. Проте не викликає сумнівів, що втручання законодавця у цю справу відбулося в той час, коли йшов судовий процес, в якому держава була однією зі сторін [202]. У зв'язку з цим ЄСПЛ зазначив, що принцип верховенства права і поняття справедливого судового розгляду, гарантоване в ст. 6, перешкоджають будь-якому втручання з боку законодавчої влади у здійснення правосуддя, призначеному впливати на нього. Редакція прийнятого Закону зробила фактично неможливим ефективне вивчення справи Касаційним судом, оскільки прийнятий Закон по суті вирішив справу. Отже, держава порушила права заявників, передбачені п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, здійснивши втручання, яке стало вирішальним для

того, щоб передбачити несприятливе для заявників рішення ЄСПЛ, яке суперечило їхнім законним очікуванням на задоволення позовних вимог [202].

На підставі зазначеного можна зробити висновок, що легітимні очікування передбачають таке: розгляд справи не може ґрунтуватися на нормах чинного законодавства на момент розгляду, а повинні братися до уваги норми, які діяли на момент виникнення правовідносин, адже особа очікує і сподівається на розгляд справи відповідно до тих норм, з якими вона була ознайомена на момент вчинення своїх дій (бездіяльності).

Іншою справою, що стосується зворотної дії нормативно-правових актів у часі як порушення законних очікувань особи, є справа «“Пресос Компанія Нав’єра А. О.” проти Бельгії». Заявники були судновласниками, судна яких зіштовхнулися у територіальних водах Бельгії. Судновласники вважали, що зіткнення стало наслідком недбалості бельгійських лоцманів, відповідальність за дії яких несла держава відповідно до бельгійського законодавства. Проте Законом від 30 серпня 1988 р. було скасовано відповідальність за нанесення збитків у таких випадках. У зв’язку з відмовою у національних судах судновласники заявили скаргу в порядку ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, стверджуючи, що мало місце порушення права власності.

Відповідно до п. 36 рішення ЄСПЛ у справі «“Пресос Компанія Нав’єра А.О.” проти Бельгії», виправдовуючи втручання з боку держави, висувається три типи «важливих міркувань, пов’язаних з інтересами суспільства»: захист фінансових інтересів держави; відновлення правової стабільності в питаннях відповідальності і гармонізація бельгійського законодавства із законодавством сусідніх країн, особливо Нідерландів.

ЄСПЛ нагадав, що у своєму рішенні у справі «La Flandria» від 5 листопада 1920 р. Касаційний суд Бельгії визнав, що держава і інші суб’єкти публічного права підпадають під дію норм цивільної відповідальності, що виникає із спричинення шкоди. І тоді Касаційному суду не доводилося розглядати справ, пов’язаних із відповідальністю держави відносно лоцманської служби, але було абсолютно очевидно, що при першій нагоді він застосовуватиме у цьому питанні

принципи, визначені ним у загальних рисах у своєму рішенні 1920 р. Цього можна було також очікувати в світлі висновків Державної наради щодо законопроекту, з якого очевидно, що цей Закон, у випадку його прийняття, не відступатиме від принципу правової визначеності [199].

При цьому фінансові міркування, на які посилався Уряд, і його прагнення зближувати бельгійське право з правом сусідніх країн могли виправдати майбутнє законодавство, хоча воно є відступом від загальноприйнятих принципів відповідальності. Однак неможливо виправдати прийняття закону з наданням йому зворотної сили, мета і дія якого направлені на позбавлення заявників права на відшкодування збитків, а також суперечили законним очікуванням особи щодо задоволення позовних вимог заявника [199].

Таким чином, фінансові міркування, чи вимога щодо удосконалення законодавства, не є підставою для надання зворотної сили у часі нормативно-правовому акту, адже це порушує права особи та законні очікування на задоволення її справедливих вимог.

Інший аспект правомірних очікувань щодо недопущення ненадійного становища було розкрито судом у справі «“Булвес” АД проти Болгарії». Компанія-заявник стверджувала, що втручання держави у її право власності було неправомірним, оскільки таке втручання не відповідало законним очікуванням особи, а також не було досягнуто справедливої рівноваги між суспільним інтересом і правами особи щодо захисту свого права власності. Компанії довелося нести особливий і надмірний тягар, що порушувало справедливий баланс між вимогами щодо задоволення суспільного інтересу і захистом права власності. Зокрема, компанія-заявник своєчасно і в повному обсязі виконала свої обов'язки щодо надання звітності з ПДВ, однак у зв'язку з тим, що контрагентом компанії своєчасно не було надано податкової звітності:

а) компанії було відмовлено в праві на відшкодування ПДВ у розмірі 1 851 євро;

б) компанію було зобов'язано сплатити ПДВ у розмірі 1 851 євро повторно, але цього разу до державного бюджету;

с) компанію було зобов'язано сплатити пеню у розмірі 102 євро на вказану суму;

д) ПДВ, який було сплачено контрагенту, не було враховано як витрати в цілях оподаткування доходу корпорацій, і на нього було нараховано корпоративний прибутковий податок;

е) компанією було понесено додаткові судові витрати й інші витрати щодо оскарження нарахування податку [190].

У зв'язку з такою ситуацією у податкових справах компанії-заявника виникла правова невизначеність, оскільки право на відшкодування ПДВ із всіх поставок може аналогічним чином бути оскаржене при невиконанні контрагентом своїх обов'язків щодо вчасного подання звітності з ПДВ. Навіть більше: компанія-заявник не може дізнатися про факт неподання до того моменту, поки податкові органи не відмовлять у визнанні права на відшкодування ПДВ відносно певної операції [190].

ЄСПЛ було визнано, що незважаючи на повне дотримання компанією чинного законодавства держави, ті несприятливі майнові і немайнові наслідки, яким було піддано особу та які не відповідали її законним очікуванням, свідчать про невідповідний та неправомірний характер втручання держави. Суд задовольнив вимогу про відшкодування немайнової шкоди у розмірі 3 000 євро, понесеної компанією і пов'язаної, зокрема, з ненадійністю правового становища та невизначеністю, що була спричинена діями податкової служби [190].

Отже, у випадку, якщо у законодавстві держави передбачено певні преференції для особи (відшкодування ПДВ) й особа зробила все необхідне для їх отримання, то очікування особи щодо задоволення таких пільг державою є законними і не можуть залежати від дій третіх осіб.

Наведений аналіз рішень ЄСПЛ дає підстави зробити такі висновки щодо законних очікувань і правової певності особи як аспектів правової визначеності:

1) очікування особи є законним лише у тому випадку, коли воно ґрунтується на об'єктивних критеріях, що визначені нормативно-правовими актами;

2) для задоволення законних очікувань людини у конфліктних і делікатних ситуаціях держава зобов'язана приймати чіткі, принципові та послідовні правові норми;

3) існує три аспекти законних очікувань людини щодо правових норм, а саме: законні очікування людини, що її справа буде вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна сила правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих правових норм; законні очікування людини, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод; законні очікування, що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде посилена при розгляді справи судами вищих інстанцій;

4) необхідність однакового тлумачення та застосування вищим судом країни правових норм в аналогічних ситуаціях є обов'язковою умовою для задоволення законних і справедливих очікувань людини, а відповідно, і створення правової визначеності у суспільстві та державі;

5) розгляд справи не може ґрунтуватися на нормах чинного законодавства на момент розгляду, а повинні братися до уваги норми, які діяли на момент виникнення правовідносин, адже особа очікує і сподівається на розгляд справи відповідно до тих норм, з якими вона була ознайоmlена на момент вчинення своїх дій (бездіяльності);

6) фінансові міркування, чи вимога щодо удосконалення законодавства не є підставою для надання зворотної дії у часі нормативно-правовому акту, адже це порушує права особи та законні очікування на задоволення її справедливих вимог;

7) якщо у законодавстві держави передбачено пільги для особи, то очікування особи щодо задоволення таких пільг державою є законними й особа справедливо може розраховувати на їх одержання.

На підставі проведеного аналізу практики ЄСПЛ можна зробити висновок, що важливого значення для легітимних очікувань особи набуває діяльність держави. Тому можна стверджувати, що суттєвою умовою реалізації цього

принципу є законність діяльності суб'єктів владних повноважень. Як відомо, найважливіша вимога до їх діяльності – це вимога законності, яка передбачена ч. 2 ст. 19 Конституції України: «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [53]. Отже, для захисту легітимних очікувань необхідно, щоб органи публічної влади діяли законно, і це є обов'язковою вимогою верховенства права як недопущення свавілля держави чи будь-яких посадових осіб щодо окремого індивіда.

Інакше кажучи, для реалізації легітимних очікувань важливого значення набуває така вимога, як неухильна виконуваність норм законів та інших нормативно-правових актів. Зі свого боку це стосується діяльності суб'єктів владних повноважень, для яких принцип законності є найважливішим (в аспекті ст. 19 Конституції України). Крім неухильного виконання нормативно-правових актів, виконуваність для суб'єктів владних повноважень означає і вимоги до їх нормотворчої та нормозастосовчої діяльності: неможливість прийняття непослідовних, неочікуваних актів, що є для особи не передбаченим, а тому може спричинити порушення певних прав. Крім того, виконуваність стосується і дотримання правил юридичної техніки при прийнятті як нормативно-правових актів, так і актів індивідуального характеру. Особливо важливого значення набуває питання виконуваності судових рішень, про що буде йтися у третьому розділі цього дослідження.

Для особи, яка прагне жити в стані правової визначеності, її легітимні очікування від діяльності держави можливі теж за умови дотримання певного, встановленого законом, правового порядку.

Таким чином, виконуваність норм законів і підзаконних нормативно-правових актів є важливою умовою діяльності як держави, так і особи, і запорукою реалізації принципу захисту легітимних очікувань.

ЄКПЛ, а також конституцією та чинним законодавством гарантовано забезпечення та безперешкодна реалізація людиною своїх прав і свобод. Саме

тому людина очікує, що держава докладе усіх зусиль для створення необхідних умов, при яких така реалізація прав і свобод може відбутися, а також сподівається, що держава своїми актами (як нормативними, так і індивідуальними) не порушуватиме цих прав та свобод. Таким чином, очікування людини щодо реалізації та захищеності своїх прав і свобод є законними та справедливими.

У підсумку дослідження питань про важливість такого елемента правової визначеності, як захист легітимних очікувань, можна зауважити, що «одним із трендів еволюції сучасного права є диверсифікація юридичних модальностей: юридично значущі предикати наразі вже не вичерпуються тільки двома протилежними поняттями “право” та “обов’язок”. Поряд із поняттям суб’єктивного права сформувалися й набувають поширення інші споріднені категорії – “свобода”, “привілей”, “охоронюваний законом інтерес» і врешті-решт – “правомірне очікування”. Головне призначення нових категорій – у тому, аби надати індивідові можливість юрисдикційного захисту навіть у тих пограничних ситуаціях, коли останній не годен достеменно вказати на конкретну норму позитивного права, яка в тій чи іншій ситуації була порушена» [44].

2.4 Принцип правової визначеності у правових сім’ях континентального і загального права: порівняльний аналіз

Як зазначалося, складові елементи принципу правової визначеності відображені у так званому Rule of Law Checklist – еталонні тести або інструмент оцінювання (критерії перевірки) дотримання верховенства права в конкретній країні, підготовлені Венеційською комісією та ухвалені на її 106-му пленарному засіданні 11–12 березня 2016 р. Таким чином, західноєвропейська юридична думка оцінює принцип правової визначеності як обов’язкову вимогу правових систем країн – членів Ради Європи [32].

У той час як для Західної Європи правова визначеність є незаперечною і прагнення її досягти є визначальним у взаємодії інтересів особи та держави,

американські юристи сьогодні вже не вірять у правову визначеність як досягну мету. Вони вважають її химерною, інфантильною, дитячою вірою в те, що людина переживає, так само, як віра в Санта Клауса або чарівника з країни Оз. Натомість при цьому зазначаються причини правової невизначеності: закон не завжди може відповісти на правове питання, закон завжди невизначений, але ніколи не безсумнівний, судові рішення завжди підлягають сумніву. Юридична невизначеність передбачає перспективи розгляду будь-якого судового рішення апеляційною інстанцією [216, с. 30–31].

Причиною такого ставлення до досліджуваного поняття є насамперед різниця у пріоритетному застосуванні джерел права при прийнятті судових рішень в Європі та США. Якщо американець сказав би: у нас «верховенство права, а не людей», німець, наприклад, скаже: «статути, не люди, панують». Статут є кодифікованим збірником правових норм і основним актом, відповідно до якого приймаються судові рішення. Завдяки кодифікації закон у континентальній правовій системі стає доступним, його можна легко зрозуміти, оскільки кожне правило сформульоване доступними термінами. Таким чином, правова визначеність є головною перевагою для людей, даючи змогу їм передбачати результати судових процесів та оцінювати фінансові ризики у разі звернення до суду.

Для американського юриста важливою є нормотворча роль судді, який повинен вміти проявити увесь свій професійний талант та ерудицію, ухвалюючи рішення на основі прецедентного права, що вимагає більш творчого підходу і застосування інших способів юридичної аргументації. Він звертається до довгого переліку судових рішень заради того, щоб віднайти відповідний прецедент, за умови, що такий взагалі існує. Розуміння усіх цих судових рішень часто є складним для пересічних громадян, які з огляду на це повинні покладатися на професійну допомогу. Необхідність такої допомоги суттєво збільшує витрати тих, хто прагне захистити свої права [62, с. 30].

Юристи правової сім'ї загального права, на відміну від правників континентальної Європи, яким традиційно був притаманний здебільшого

дедуктивний стиль мислення, завжди в побудові своєї аргументації віддавали перевагу індуктивній логіці, тобто відштовхувалися не так від правової норми, як від фактів реального життя. Один лише закон не є достатнім джерелом для конкретного правового рішення. Як явище конкретне право має зберігати зв'язок із реальним життям. Тому суд не може не брати до уваги реальний стан справ [37, с. 274].

З огляду на зазначене вище, у західних наукових порівняльно-правових дослідженнях початку ХХІ ст. все частіше ставилися запитання: які органи влади створюють більш дієві правила: законодавчі чи судові? Чи існує оптимальне поєднання у розумінні правової визначеності, яка досягається дієвістю законодавства? Чи прецедентне право також спроможне забезпечувати правову визначеність? Закон неминуче підлягає певному ступеню невизначеності *ex ante*: невизначеність унеможлиблює передбачення результатів суду, а отже, запобігає конфліктам між сторонами поза судом. І навпаки, закон обов'язково є визначеним *ex post*: судові процеси сприяють створенню прецедентів, що зменшують невизначеність. Таким чином, існує природний баланс між ступенем невизначеності законодавчого процесу (що під контролем судових органів) і судового процесу (який виникає через невизначеність) [208, с. 4].

Правова система без крихти правової визначеності навряд чи варта назви. Правова визначеність є «загальним принципом права ЄС». Це важливе юридичне поняття, яке визнають Європейський Суд справедливості та ЄСПЛ. Це фундаментальний принцип національних правових систем Європи: у Німеччині – це *Rechtssicherheit*, у Франції – *securite juridique*, в Іспанії – *la seguridad juridica*, в Італії – *certezza del diritto*, у країнах Бенілюкс – *rechtszekerheid*, у Швеції – *rättssäkerhet*, у Польщі – *do obowiqzujqcego prawa*, а в Фінляндії – *oikeusuarmuuden periaate* [216, с. 32]. Таким чином, для континентальної правової сім'ї правова визначеність є наріжним каменем розвитку, «має внутрішнє значення», розглядається як самоціль. Методологічно «перетворення принципу правової визначеності на правовий

інструмент» можна вивести з конституційних принципів верховенства права та прав людини [60, с. 34].

У той час, як правова визначеність для західноєвропейської правової традиції є незаперечним принципом правової системи, юристи США сьогодні вже не вірять у правову визначеність як досяжну мету. Починаючи з 1960-х років і набуваючи значного поширення особливо у 1980-х роках, коли тут з'являються правові вчення, відомі як «crits» (від «критичні юридичні дослідження») з'являється поняття «правова невизначеність». Основні аргументи на користь цього наводяться такі: правові рішення завжди підлягають сумніву; закон не завжди може відповісти на правове питання (у випадку існування законодавчої прогалини, при вирішенні так званих «складних справ», про які писав Р. Дворкін).

Подібні міркування притаманні і представникам британської правової системи: «Вираз “визначеність англійського права” викличе у читача посмішку; це видається мовленнєвою несумісністю, в багатьох аспектах протиріччям. Це нібито хтось завів би розмову про незмінність англійського клімату, жвавість англійського характеру, розсуд молоді, мудрість сільських суддів; або про впевненість у потенційних результатах лотереї» [221].

Така позиція, яка базується на недоліках сім'ї загального права, беручи до уваги вимоги правової визначеності, і сьогодні є досить поширеною. Саме цим обумовлюється попит на сучасні порівняльні дослідження у розумінні правової визначеності різними правовими системами та сім'ями.

Насправді ж правова визначеність – це керівна ідея або лейтмотив для будь-якої правової системи. Ступінь та спосіб, в який вона входить у позитивне право, варіюється від системи до системи, але її реалізація у певній формі має важливе значення для індивідуальної автономії особи. Ця важливість впливає не так із забезпечення самостійної основи для перегляду юридичного рішення, як від впорядкованої керівної ідеї, що захищає особисту автономію. Задовго до прийняття індивідуальних рішень, правова визначеність – це розгляд того, як ці рішення будуть прийняті. Правова визначеність є центральною у створенні

правових методів, за допомогою яких закон формується, інтерпретується та застосовується. Правова ж невизначеність не може і не має такої ж керівної функції, яку має правова визначеність. Коли невизначеність очікується і навіть охоплюється, правила відступають у порядку важливості, тобто якщо ми не можемо гарантувати прийняття рішення відповідно до закону, згідно з юридичними правилами, то принаймні ми можемо гарантувати прийняття рішення відповідно до законного процесу [216, с. 38–39]. Таким чином, якщо правова визначеність у правових системах загального права не забезпечується за допомогою ясності, чіткості та доступності законодавчих положень, вона досягається судовою діяльністю шляхом аналогічного застосування подібних рішень суду, а також дотриманням правил належної правової процедури (due process of law) – процесуальних аспектів і принципів судового розгляду.

Континентальне право характеризується статутами та кодифікацією. Кодифікація – це систематичне та раціональне впорядкування правових законів в офіційні кодекси. Це упорядкування далеке від того, щоб його можна було охарактеризувати як відстале чи застрягле, воно, навпаки, полегшує модернізацію закону в міру такої необхідності. Завдяки такій кодифікації континентальний закон постає доступним. Його легко зрозуміти: читаючи кодекси, будь-яка особа, чи підприємець, чи споживач, може дізнатись, як правила закону застосовуються до нього. Закон також легко зрозуміти, оскільки кожне правило сформульоване простими та загальними термінами. Як наслідок, звідси впливає правова визначеність, яка є головною перевагою для громадян, даючи їм змогу передбачати результати судових процесів та оцінювати фінансові ризики у разі звернення до суду.

У країнах загального права пошук доречного для застосування закону перетворюється у необхідність звернення до довгого переліку судових рішень заради того, щоб віднайти відповідний прецедент – за умови, що такий взагалі існує. Розуміння всіх цих судових рішень часто є складним для людей без юридичної освіти, які з огляду на це повинні покладатися на професійних

юристів. Необхідність такої правової допомоги суттєво збільшує витрати тих, хто прагне забезпечити виконання власних прав [42].

Останній аргумент про матеріальні витрати судового процесу (який є важливим фактором проти досягнення правової визначеності у країнах загального права), порівняно з процесом прийняття законів (як важливої характеристики правової визначеності у країнах континентальної правової сім'ї), є достатньо цікавим та корисним для порівняльно-правового аналізу. Особливого визнання це набуло після виходу у 70-х роках минулого століття праці представника чиказької школи права Р. Познера «Економічний аналіз права». Зазначений підхід до права характеризується дослідженням матеріальних витрат у процесі реалізації певних прав. Людина, діючи певним чином у правовому полі, будь-яку свою поведінку намагається спрямувати так, щоб раціонально отримати від неї максимальну користь, на яку впливає розмір витрат. Зокрема, це стосується і затрат у судових процесах.

Насправді ні сім'я загального права, ні континентальна правова сім'я не є раціональнішими одна за одну, а відмінність між ними полягає у різному балансі у розподілі витрат, спричинених прийняттям закону чи творенням прецедентного права. Законодавство обходиться дорогою ціною, яку повністю сплачують платники податків, тоді як судові витрати (як наслідок судових процесів, які створюють прецедентне право), принаймні частково, покриваються сторонами, що сперечаються [208, с. 24]. Таким чином, творення прецедентного права, невизначеного за своєю природою, є менш енергозатратним, а отже, більш ефективним, ніж процес прийняття законів, які забезпечують правову визначеність. Про це також зазначав Р. Познер у своїй праці «Економічний аналіз права» [85]. Отже, з економічної точки зору прецедентне право є вигіднішим, ніж кодифіковане законодавство, хоч і менш визначеним.

Іноді певна правова невизначеність є прийнятною і навіть бажаною. Країни повинні балансувати між визначеністю та вмінням пристосуватися до закону. Хоча очевидним є те, що законодавству необхідно реагувати на нові або змінні обставини, виявити фактори «правової адаптації» є не простим завданням.

На підставі даних вісімдесяти країн можна зробити висновок про те, що закон має більшу адаптивність у загальному праві, ніж у країнах континентального права. Більша залежність країн континентального права від формальних правових норм, як і більш бюрократичний характер судової влади призводить до права, яке куди більш ізольоване від суспільства, ніж у країнах загального права [221]. Однак робити висновки про більший, чи менший ступінь правової визначеності у континентальній Європі на підставі аналізу ролі судів – однобокий підхід. Тим паче раніше вже зазначалося про таку рису сім'ї, як забезпечення належної правової процедури, що характеризує визначеність судового процесу.

Важливого значення набуває і дискусія про те, як правові системи прагнуть досягти балансу між загальними та точними правилами. В англосаксонському світі це часто формулюють як відмінність між правилами та принципами (або стандартами). Наприклад, існує підхід, згідно з яким правила (норми законодавчих актів) добре працюють для вирішення простих проблем, а для складних справ бажаним і доречним є поєднання правил та принципів [221]. Відомий американський і британський учений-юрист Р. Дворкін вказує на деякі нетипові випадки (так звані «hard cases»), при яких чітко виявляється потреба використовувати принципи, наприклад принцип справедливості [30]. Такий підхід допоміг Верховному Суду США розглянути питання легалізації одностатевих шлюбів у рішенні «Обергефел проти Ходжеса», в основі аргументації яких покладений принцип рівності та справедливості як іманентна властивість права [79].

Однак поширена політика держав, спрямована на зменшення судової тяганини, також впливає на ступінь невизначеності, і за певних умов буде мати серйозний ефект зворотного зв'язку через те, що скорочення судових процесів викликає невизначеність, що, зі свого боку, має тенденцію до пожвавлення судочинства та збільшення кількості звернень до суду. Це є серйозним аргументом на користь послаблення ступеня визначеності в континентальній правовій сім'ї.

Так, запровадження скорочених судових процедур, заочного розгляду справ, прийняття зразкових рішень, як це відбувається в українській правовій системі, може бути як фактором, направленим на розвантаження національних судових органів, так і чинником, що послаблює правову визначеність. Чи завжди можна точно визначити типові справи, а зразкові? Чи не існує ризику одноманітного шаблонного підходу до розгляду на перший погляд подібних справ? Адже будь-яка справа із розряду типових при більш детальному її аналізі може виявити низку особливих обставин, які можуть суттєво вплинути на рішення і зробити саме цю справу унікальною.

Б. Таманага стверджує, що існує багато «легких випадків», у яких юристи можуть надійно передбачити результат і у яких різні рішення суддів дуже мало ймовірні або неймовірні взагалі [147, с. 102]. Таким чином, судові рішення у певних справах є передбачуваними. Однак існує принаймні три аргументи, які значно послаблюють передбачуваність. «По-перше, рішення у великій кількості справ можуть визначатися не самими лише нормами права, а й іншими чинниками, як-от: моральними, релігійними та іншими цінностями суспільства, соціально-економічними та політичними умовами (наприклад, при вирішенні питань соціальних виплат, при прийнятті рішень у виборчих спорах тощо). Йдеться про так звані складні справи. По-друге, значна частина справ, хоча, можливо, і не більшість, це все ж таки нелегкі справи, щодо яких складно заздалегідь прогнозувати рішення, ухвалюючи яке судді мають робити вибір з огляду на певні альтернативні результати. По-третє, ситуації, що спочатку вважалися легкими справами, можуть трансформуватися у проблематичні завдяки кваліфікованості юристів і суддів. Крім того, проблематичні справи часто пов'язані з гострими соціальними проблемами, що робить їх більш значущими, незважаючи на те, що вони трапляються не так часто, як легкі справи» [147, с. 102].

Отже, бачимо, як суттєво впливає на правову визначеність діяльність судової системи. А стабільна й ефективна судова система залежить від рівня

розвитку політичної, економічної сфери, сталості законодавства та однозначної практики його застосування.

Невизначеність правової системи частково забезпечується визначеністю права, правових принципів, або опосередковано через судову діяльність. Однак держава може як скоротити судову тяганину, про що зазначено вище, так і ускладнити її, поклавши на сторони тягар додаткових витрат, збільшуючи тим самим прірву для забезпечення права особи на незалежний судовий захист і невизначеність. З іншого боку, шляхом надання визначеності за допомогою прийняття законодавчих актів та, таким чином, усуваючи мотиви для судового розгляду держава прагне до більшої визначеності.

Часто висувається припущення про те, що правові відмінності, які існують між країнами, є одним із чинників, що пояснює різницю в економічному добробуті держав. Важливого значення набуває не лише загальна спрямованість правових норм, а й те, як забезпечення правової визначеності може мати сприятливий ефект на економіку [221]. Німецький учений М. Вебер у своїй відомій праці «Економіка та суспільство» розрізняє соціально-правові системи, зокрема, раціональні та ірраціональні. Він вважав, що правова система, заснована на основі ірраціональності матиме руйнівний вплив на суспільство. Тут здебільшого мається на увазі застосування неформалізованих правових цінностей та принципів при розв'язанні конфліктів і прийнятті судових рішень. Таким чином, наприклад, англійське право, засноване на прецедентному праві, може розглядатись як менш формально раціональне, ніж континентальне. Однак це не завадило Англії бути на передовій економічного розвитку у процесі індустріалізації у XVII і XIX ст.

У контексті раціональних режимів учений віддавав перевагу формально зафіксованим правилам радше, ніж неформальним принципам, цінностям і традиціям. Це сприймається як визнання важливості правової визначеності, зокрема, через необхідність вимірювання економічної діяльності [221]. Крім того, економічний розвиток залежить від формального захисту майна, оскільки неформальність, як правило, сприяє корупції та неефективності. Однак на такі

негативні процеси впливає низка інших факторів, тим більше сама собою наявність кодифікованого законодавства не є панацеєю від корупційних дій держави. Хоча принагідно слід зазначити, що економічне законодавство (таке, що регулює, наприклад, конкурентні відносини, ринок цінних паперів, укладання угод, податкові відносини та ін.) має тяжіти до правової визначеності. Ризик правової невизначеності у цих відносинах повинен бути мінімальним.

Отож, чи можна однозначно стверджувати, що європейська схильність до правової визначеності та американська правова невизначеність – це дійсно характеристики двох різних правових сімей: континентальної та загальної? На думку М. Сіемса існує деяка неминуха визначеність і невизначеність як у країнах континентального, так і загального права. Закон ґрунтується на мові, що веде нас до «внутрішньої неточності самої мови». Це стосується і судової практики, і статутного закону, при цьому варто зазначити, що існує загальносвітова тенденція на підтримку використання простої мови [221].

Економічні витрати та переваги різних способів здійснення державної політики оцінюються по-різному. Незважаючи на те, що вартість централізованих прямих законотворчих процесів покривається платниками податків, вартість непрямого нормотворчого процесу через суди частково покривається платниками податків, а частково поширюється на учасників процесу у вигляді гонорарів для адвокатів та часу, що витрачається на судову систему. Таким чином, законодавство має прямі та суспільні витрати. А приватні особи принаймні частково несуть витрати на судові розгляди як з точки зору часу та грошей, що витрачаються на справу, так і з точки зору спотворень, які невизначеність щодо їхніх прав накладає на їхню діяльність. Оскільки кінцева мета полягає в зменшенні невизначеності чи утриманні судових процесів під контролем, оптимальне поєднання двох вищезазначених політик - збалансування державних і приватних витрат [208, с. 25].

Такий аналіз судового процесу статичний. Однак існують деякі динамічні аспекти взаємодії між судовими процесами та законодавством, які стосуються порівняння між правовими сім'ями континентального та загального права.

Можна прослідкувати зв'язок між перевагою того чи іншого джерела права (судового прецеденту чи нормативно-правового акта) та характером невизначеності, що стосується законів. Відповідно до цієї точки зору загальне право більш короткострокове. З огляду на процес регулярного перегляду суддями минулих рішень, загальне право постійно й поступово змінюється, але це відбувається у межах чітких і стабільних принципів, які роблять його прогнозованим у довгостроковій перспективі. Законодавство є, навпаки, більш точним, а отже, більш прогнозованим у короткостроковій перспективі, але законодавчі реформи важко передбачити; вони, зі свого боку, можуть впливати на довгострокову невпевненість у системі. Крім того, законодавство має тенденцію розвиватися зі значними, раптовими змінами, а не поступово. Це може спричинити низку нових проблем у судах, які не можуть обґрунтувати свої рішення у межах існуючої судової практики. Незважаючи на наявність відповідних винятків, ця тенденція може швидше призвести до невизначеності законодавчих змін у довгостроковій перспективі, ніж до поступової еволюції загального права [208, с. 26].

Такий підхід дає змогу зробити наступні висновки: у довгостроковій перспективі континентальна правова сім'я є більш невизначеною, ніж сім'я загального права. Зі свого боку, такий підхід обґрунтовує статичну і динамічну концепції правової визначеності.

Європейські юрисдикції висувають низку вимог до верховенства права: доступність, зрозумілість, чіткість, однозначність, простота, узгодженість, передбачуваність правового регулювання. Всі ці характеристики спрямовані на те, щоб громадяни могли керувати своєю поведінкою цілком обізнано з правовими правилами. Таким чином, основою правової визначеності є ідея передбачуваності, а саме «нормативна передбачуваність». Це також вимагає, щоб закон «був достатньо чітким, щоб дозволити громадянам керувати своєю поведінкою, підтримуючи всі необхідні інформовані поради», що правова інтерпретація не суперечить вимогам громадян. У цьому і полягають основні аспекти статичної концепції визначеності.

Однак існують межі цієї суворої статичної концепції правової визначеності. Деякі з них випливають із самого поняття права, що вимагає певної пружності, плавності, необхідної гнучкості. ЄСПЛ, який значно сприяв виникненню попиту на правову визначеність, вважає, що вимога до передбачуваності закону не порушується, якщо використовується динамічний підхід у тлумаченні правових норм, оскільки закон повинен бути здатним адаптуватися до змін суспільного життя.

Мінливість, пластичність і гнучкість права забезпечуються здатністю до адаптації закону шляхом не прийняття нових, чи внесення змін до чинних законів, а шляхом тлумачення текстів існуючих актів. А це, зі свого боку, вимагає нормотворчої ролі суддів. І в цьому процесі постає найважливіша проблема – проблема меж такої діяльності.

Встановлюючи межі інтерпретаційного маневру, факт уточнення законодавчих положень вирішував би правову невизначеність. Теоретично можна вважати, що чим більше юридичних текстів, тим краще суддям працювати. Насправді відбувається зворотнє: існує стільки ж тлумачень, скільки є юридичних текстів [212, с. 15–16]. «Якби суддя був обмежений прийняттям рішень, які можна логічно вивести із сукупності вже сформульованих норм, він у багатьох випадках був би не здатний вирішити справу в такий спосіб, що відповідав би функції, яку має виконувати вся система загалом» [157, с. 160]. Отже, на судді лежить відповідальне завдання приймати справедливі рішення не надто формальними, якщо слідувати виключно букві закону, і не надто відірваними від життя.

«Хоча законодавство, безперечно, може підвищити визначеність закону в окремих питаннях, ця його перевага майже зводиться нанівець, якщо внаслідок її визнання вимагається, аби лише те, що в такий спосіб було сформульовано в законодавчих актах, мало силу. Рішення судді, який теж дотримується загальноприйнятих поглядів на справедливість, навіть не підтриманих буквою закону, насправді можуть бути більш прогнозованими, ніж тоді, коли він змушений виводити їх лише з тих визнаних переконань, які знайшли відбиття

в писаному праві» [157, с. 161]. Таким чином, як бачимо, судові рішення можуть сприяти подоланню правової невизначеності більшою мірою, ніж система законодавства.

У пошуку балансу між фіксованістю та гнучкістю, визначеністю та непередбачуваністю – і полягає основне завдання для судді. Закон повинен бути сформульований із достатньою точністю, щоб особа могла передбачити, з урахуванням обставин справи, можливі наслідки певної дії. Однак вимогу правової визначеності необхідно досягати шляхом балансу між дотриманням законів, з одного боку, та їх адаптованістю до потреб сучасності – з другого.

Інший аспект, який може відігравати значну роль у динамічній перспективі, – це питання зворотної сили. Хоча суддівське право не має зворотної сили, законодавство в принципі може її мати, хоча і не у всіх сферах суспільних відносин. Можливість скасування закону заднім числом також може призвести до тривалої невизначеності системи. Цей непростий і надзвичайно важливий аспект верховенства права створює серйозні загрози та виклики правовій визначеності.

З аналізу застосування статичного і динамічного підходу до правової визначеності можна сформулювати такі висновки:

- потреба визначеності є неминучою для діяльності правових систем світу;
- зробити однозначний вибір на користь сім'ї загального чи континентального права в аспекті досягнення вищого ступеня визначеності неможливо. І хоча законодавчий процес унаслідок впливу політики характеризується меншою ефективністю, суспільство не може дотримуватися виключно прецедентного права [85, с. 700].

Таким чином, основний висновок у підходах до правової визначеності країн загального та континентального права можна сформулювати так: загальні заяви про розбіжності не витримують жодної критики [221]. Правова визначеність у цих двох правових сім'ях забезпечується сукупністю різних способів: застосуванням чітко визначених норм законодавства, ухваленням рішень на підставі правових принципів, різними прийомами юридичної аргументації,

правилами належної правової процедури та ін.

Прагнення до правової визначеності та подолання невизначеності – іманентна мета будь-якої правової системи, яка втілює вимоги верховенства права.

Висновки до розділу 2

Аналіз юридико-технічних вимог принципу правової визначеності дає можливість дійти таких висновків:

1. Слова та терміни, що застосовуються у нормативно-правових актах, мають бути використані у їх звичайному значенні, для того щоб вони могли легко сприйматися.

2. При формулюванні правових норм у нормативних текстах необхідним є використання спеціально-юридичних термінів, які потребують розкриття їхнього змісту.

3. Формулюючи дефініцію, законодавцю слід вказувати найважливіші ознаки (риси) юридичного поняття.

4. Оціночні поняття застосовуються лише у тих випадках, коли неможливо сформулювати повне визначення того чи іншого поняття, і мають обережно застосовуватися.

5. Формальна визначеність досягається також використанням стандартних мовних зворотів, тобто певних мовних формул, які сприяють однаковості викладу норм права, що відповідно забезпечує однакове розуміння змісту та застосування закону.

6. Стиль мови викладу має бути простим, однак прагнення до простоти та доступності викладу правових норм не має суперечити повноті й точності приписів і призводити до примітивізму.

Критеріями якості правової норми, виробленими нормозастосовчою практикою ЄСПЛ, є такі:

1. Нечітке формулювання правової норми або вимоги суду допускається лише у виняткових випадках, коли із контексту самої норми або рішення суду можна з достатньою очевидністю встановити, що вимагається від особи.

2. Судова практика є засобом, який деталізує формулювання правової норми у конкретних випадках шляхом тлумачення норм права.

3. Вимога чіткості та зрозумілості правової норми є диференційованою щодо справ, які стосуються прав, обов'язків та відповідальності осіб, та справ, що стосуються меж втручання держави у приватне життя особи.

4. Головний підхід при вирішенні справ: особа не може розуміти зміст правової норми, якщо вона не характеризується певними об'єктивними ознаками. При цьому такі об'єктивні ознаки повинні бути чітко визначеними, щоб особа могла передбачити наслідки своїх дій.

5. Чіткість правової норми, що проявляється у детальній визначеності, є не тільки гарантією захисту особи від свавільного втручання у приватне життя, а й засобом, що обмежує дискреційні повноваження органів державної влади.

На основі аналізу судової практики можна зробити такі висновки щодо законних очікувань як одного з принципів правової визначеності:

1. Очікування особи є законним лише у тому разі, коли воно ґрунтується на об'єктивних критеріях, що визначені нормативно-правовими актами.

2. Для задоволення законних очікувань людини у конфліктних і делікатних ситуаціях держава зобов'язана приймати чіткі, принципові та послідовні правові норми.

3. Існує три аспекти законних очікувань людини щодо правових норм, а саме: законні очікування людини, що її справа буде вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна сила правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих правових норм; законні очікування людини, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод; законні очікування, що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде збільшена (посилена) при розгляді справи судами вищих інстанцій.

4. Необхідність однакового тлумачення та застосування вищим судом країни правових норм в аналогічних ситуаціях є обов'язковою умовою для задоволення законних і справедливих очікувань людини, а відповідно, й створення правової визначеності у суспільстві та державі.

5. Розгляд справи не може ґрунтуватися на нормах чинного законодавства на момент розгляду, а повинні братися до уваги норми, які діяли на момент виникнення правовідносин, адже особа очікує і сподівається на розгляд справи відповідно до тих норм, з якими вона була ознайоmlена на момент вчинення своїх дій (бездіяльності).

6. Для захисту легітимних очікувань особи важливого значення набуває неухильна виконуваність норм законів державою та правомірна поведінка особи.

Аналіз підходів до розуміння принципу правової визначеності у континентальній і загальній правових сім'ях дає змогу зробити такі висновки:

– неактуальними сьогодні є питання про те, у якій правовій сім'ї правова визначеність більшою мірою забезпечується;

– принцип правової визначеності є універсальною вимогою для усіх правових сімей сучасності;

– правова визначеність у різних правових сім'ях забезпечується різними способами: застосуванням чітко визначених норм законодавства, винесенням рішень на підставі правових принципів, різними прийомами юридичної аргументації, правилами належної правової процедури та ін.;

– важлива роль у забезпеченні правової визначеності належить діяльності судів, які належною практикою можуть сприяти досягненню більшого ступеня визначеності, ніж досконале з юридико-технічної точки зору законодавство.

РОЗДІЛ 3

ОСТАТОЧНІСТЬ І ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЯК ОЗНАКА ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ

3.1 Остаточність судових рішень (*Res judicata pro veritate habeture*) у рішеннях Європейського суду з прав людини

Як було зазначено наприкінці попереднього розділу, діяльність судової гілки влади відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні правової визначеності. За допомогою різних чинників, серед яких варто виділити забезпечення єдності судової практики, неухильну виконуваність судових рішень тощо, використовуючи низку способів юридичної аргументації та юридичного тлумачення, суди спроможні досягати більшої правової визначеності, ніж активна законодавча політика держави. Б. Мелкевик зазначає: «Роль судді загальної юрисдикції чи конституційного суду полягає у тому, щоб діяти послідовно, як орган демократії, конституціоналізму і права» [66, с. 191].

За своєю правовою природою будь-яке судове рішення а рїгогі являє собою аргументований аналіз певного правового питання чи конфлікту. Крім того, Б. Мелкевик зазначає: «Якщо, як господар процедури, суддя проголошує норму, яку в підсумку він застосує, він робить це на основі аргументів та доводів, висловлених у залі суду. Суддя зважує аргументи та доводи щодо правової норми, яку потрібно застосувати чи створити, і він повинен знайти місце для такої правової норми серед джерел права» [66, с. 205]. Однак, застосовуючи діючу правову норму чи створюючи нову, суддя не повинен робити це хаотично, непослідовно. Будь-яке судове рішення має бути направлене на забезпечення легітимних очікувань особи, правової безпеки та інших елементів принципу правової визначеності.

Серед важливих складових забезпечення правової визначеності особлива роль належить вимогам до судових рішень. Спробуємо розглянути основні вимоги на прикладах судової практики ЄСПЛ.

Стаття 6 ЄКПЛ як невід’ємну складову права на справедливий суд передбачає вимогу виконання судових рішень. Це стосується, зокрема, неможливості перегляду рішення суду, яке набрало законної сили, а також неможливості відмови від виконання судового рішення. У практиці ЄСПЛ ці вимоги отримали назву остаточності судового рішення і розглядаються як елемент принципу правової визначеності.

Однією з перших справ, де принцип правової визначеності було сформовано стосовно справедливого судового розгляду та неможливості перегляду рішення суду, є справа «Брумареску проти Румунії». Відповідно до п. 61 рішення ЄСПЛ у цій справі право на справедливий розгляд у суді, гарантоване п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, має тлумачитися у світлі преамбули до Конвенції, яка проголошує, між іншим, верховенство права як частину спільної спадщини Договірних Сторін. Одним з основних аспектів верховенства права є принцип правової певності, який, крім іншого, вимагає, щоб у випадках, коли суди ухвалили остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву [14].

У цій справі ЄСПЛ зазначив, що на час розгляду справи Генеральний прокурор Румунії – який не був стороною у справі – був уповноважений відповідно до Цивільного процесуального кодексу, звернутися до суду з вимогою скасувати остаточне судове рішення. Здійснення цього повноваження Генеральним прокурором не підлягало жодному часовому обмеженню і тому судові рішення могли оскаржуватися нескінченно. ЄСПЛ також зауважив, що, дозволивши прийняття такої вимоги в межах зазначених повноважень, Верховний суд звів нанівець увесь судовий процес, який закінчився – використовуючи слова Верховного суду, – ухваленням судового рішення, «що не підлягає скасуванню», а отже, *res judicata* і, навіть більше: воно вже було виконане [14].

Отже, суд у зміст принципу правової визначеності у цій справі включив такі положення:

– судові рішення, які набрали законної сили, не підлягають перегляду;

– жодна зі сторін (зокрема й органи, спеціально уповноважені на представництво інтересів держави та суспільства) не має права вимагати перегляду судового рішення, яке набрали законної сили.

Аналогічне рішення ЄСПЛ ухвалив у справі «“Совтрансавто-Холдинг” проти України». У цій справі зазначено, що одним з основних елементів верховенства права є принцип правової визначеності, який, серед іншого, передбачає, що у будь-якому спорі рішення суду, яке набрало законної сили, не може бути поставлено під сумнів [3]. Відповідно до п. 74 рішення ЄСПЛ вважає, що ця справа належить до тієї ж категорії, що і справа «Брумареску проти Румунії». У зв'язку з тим, що в період, який стосується цієї справи, Голова Вищого арбітражного суду, Генеральний прокурор чи їхні заступники мали повноваження оскаржувати остаточні рішення суду шляхом внесення протесту, таке повноваження мало дискреційний характер, у зв'язку з чим остаточні рішення суду могли бути у будь-який час скасовані [3].

Із цієї справи можна зробити ще один додатковий висновок: повноваження щодо перегляду судових рішень не можуть мати дискреційного характеру.

Ще однією показовою справою, що стосувалася принципу правової визначеності як принципу незмінності остаточних судових рішень, є справа «Рябих проти Росії». У рішенні ЄСПЛ зазначено, що одним з основоположних аспектів законності є принцип правової визначеності, який вимагає, серед іншого, щоб у випадку, якщо суди ухвалили остаточне рішення по суті справи, їхнє рішення не повинно ставитися під сумнів [134]. Відповідно до п. 52 цього рішення права визначеність передбачає повагу до принципу *res judicata*, тобто принципу остаточності судового рішення. Цей принцип означає, що жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного судового рішення, яке зобов'язує, просто в цілях проведення повторного розгляду й ухвалення нового рішення у справі. Повноваження вищестоящих судів на перегляд повинні використовуватися для виправлення судових помилок, неправомірних рішень, а не для того, щоб замінити попереднє рішення. Перегляд не може розглядатись як замаскована апеляція, а існування двох поглядів на питання не є підставою

для повторного розгляду. Винятки з цього принципу виправдані тільки тоді, коли вони необхідні за обставин істотного і неспростовного характеру [134]. ЄСПЛ наголосив на тому, що ст. 6 ЄКПЛ забезпечує кожному право направити будь-який позов, що стосується його цивільних прав та обов'язків, у суд або трибунал. Таким чином, вона містить в собі «право на суд», одним з аспектів якого є право на доступ, тобто право ініціювати провадження в судах із цивільних питань. Проте це право було б ілюзорним, якби внутрішня правова система договірних держав дозволяла, щоб остаточне рішення, що зобов'язує, залишалося недіючим у збиток одній стороні [134].

З цієї справи можна зробити такі висновки:

1) жодна зі сторін (зокрема й органи, спеціально уповноважені на представництво інтересів держави та суспільства) не має права вимагати перегляду судового рішення, яке набрало законної сили, лише в цілях проведення повторного слухання та отримання нового судового рішення;

2) наявність поглядів на справу, які суперечать один одному, сама собою не є підставою для перегляду остаточного судового рішення;

3) перегляд судового рішення допускається як виняток лише в цілях виправлення судових помилок або неправомірного здійснення правосуддя.

У подальшій своїй діяльності ЄСПЛ поширив принцип правової визначеності не лише на неможливість свавільного перегляду остаточних судових рішень, а й на розумні строки виконання судових рішень і неможливості відмови держави від виконання судового рішення, яке набрало законної сили.

Однією зі справ, у якій ЄСПЛ вирішував питання щодо розумності строків виконання судового рішення, є справа «“Імобільяре Саффі” проти Італії» [2]. Особливістю справи є те, що компанія-заявниця подала позов, домагаючись видання наказу про припинення чинності орендного договору і вимогу до орендаря звільнити приміщення. Оскільки орендар не заперечував проти припинення чинності договору, єдиним невирішеним питанням залишалася дата поновлення прав власності заявника. З огляду на те, що ця дата відстрочувалася через відмову орендаря звільнити приміщення в добровільному порядку, що

означало фактичне продовження оренди й подальше обмеження права власності компанії-заявниці, ця ситуація й далі залишалася «спором» (contestation – вирішенням спірного питання) у розумінні ст. 6 ЄКПЛ.

ЄСПЛ наголосив, що право на звернення до суду було б ілюзорним, якби національна правова система Договірної Сторони дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове для виконання судове рішення залишалось невиконаним на шкоду одній зі сторін. Важко уявити ситуацію, щоб п. 1 ст. 6 докладно описував процедурні гарантії, що надаються сторонам цивільного судового процесу – у провадженні, що є справедливим, відкритим й оперативним, – і не передбачав при цьому гарантій виконання судових рішень; тлумачення ст. 6 як такої, що стосується виключно права на звернення до суду і проведення судового розгляду, могло б призвести до ситуацій, несумісних із принципом верховенства права, що його Договірні Сторони зобов'язалися дотримуватися, коли вони ратифікували Конвенцію. Отже, виконання рішення, ухваленого будь-яким судом, має розглядатись як невід'ємна частина «судового процесу» для цілей ст. 6 [2].

Таким чином, можна зробити висновок, що принцип правової визначеності передбачає гарантії виконання судового рішення. А виконання судового рішення є невід'ємною частиною судового розгляду, що відповідає принципу правової визначеності.

Відповідно до п. 66 рішення у справі «Імобільяре Саффі» проти Італії» право на звернення до суду, гарантоване ст. 6, також передбачає практичне виконання остаточних, обов'язкових судових рішень, які в державах, що поважають принцип верховенства права, не можуть залишатися невиконаними на шкоду стороні у провадженні. Отже, виконання судового рішення не може відстрочуватися на незаконних підставах. Також слід відзначити, що затримка виконання судового рішення на певний період – як захід, надзвичайно необхідний для забезпечення задовільного розв'язання проблем публічного порядку, – може бути виправданою у виняткових випадках [2].

Крім того, ЄСПЛ зазначив, що з'ясування доцільності подальшого відстрочення виконання судового наказу про звільнення квартири, а отже, фактичного подовження строку оренди, не підлягало будь-якому ефективному нагляду з боку судів, оскільки рамки судового нагляду за рішенням начальника поліції обмежувалися перевіркою дотримання ним критеріїв, що визначають порядок пріоритетності [2].

Відповідно до п. 74 рішення визначено, що хоча можна погодитися з тим, що Договірні Сторони мають право за виняткових обставин і, як це має місце в цій справі, користуючись свободою розсуду, контролювати використання власності, втручатися у судові провадження з виконання судових рішень, таке втручання не повинне спричиняти перешкоди виконанню судового рішення, позбавляти його чинності, безпідставно його відстрочувати або, ще гірше, підривати суть цього рішення [2].

Отже, при виконанні судового рішення, яке набрало законної сили, необхідно дотримуватися принципу правової визначеності, що полягає у такому:

- виконання судового рішення не може відстрочуватися на незаконних підставах;
- затримка виконання судового рішення на певний період може бути виправданою у виняткових випадках, що передбачені чинним законодавством, та для забезпечення задовільного розв'язання проблем публічного порядку;
- дискреційні повноваження органів держави не повинні спричиняти перешкоди при виконанні судового рішення;
- дискреційні повноваження органів держави при затримці виконання судового рішення повинні підлягати ефективному судовому нагляду.

На підставі таких висновків та підходів було вирішено такі справи, як «Бурдов проти Росії» [15], «Рейнбах проти Росії» [122] та «Костенко проти Росії» [205].

Відповідно до п. 35 рішення ЄСПЛ у справі «Бурдов проти Росії» відсутність грошових коштів не є підставою для невиконання рішення суду для органів державної влади. Передбачається, що затримка при виконанні рішення

суду може бути виправдана за певних обставин. Але затримка не повинна бути такою, щоб порушувати саму суть права, що захищається ст. 6 ЄКПЛ. У цій справі заявник не повинен був бути позбавлений можливості отримати користь від виграного судового процесу, який стосувався компенсації за шкоду, заподіяну його здоров'ю у зв'язку з обов'язковою участю в усуненні наслідків аварії, на підставі фінансових труднощів, яких зазнала держава [15].

Отже, відсутність грошових коштів у держави або непередбаченість їх у бюджеті держави не є підставою для відмови або затримки у виконанні судового рішення.

ЄСПЛ також визнав державу відповідальною за організацію ефективної системи виконання судового рішення. Такий висновок було зроблено у справі «Рейнбах проти Росії». У цій справі у 2000 р. на користь заявника було ухвалено рішення щодо федерального казначейства, яке до 2005 р. виконано не було. Виконавчий лист був належним чином представлений компетентному державному органу – службі судових приставів. Уряд не пояснив, чому судові пристави не зробили ніяких дій для виконання рішення протягом двомісячного періоду, передбаченого національним законодавством для виконавчого провадження. Правильно, що заявник не представив ще раз виконавчий лист до іншого органу після зміни законодавства у грудні 2000 р. Проте ЄСПЛ зазначив, що держава несе відповідальність за організацію правової системи таким чином, щоб забезпечити координацію між різними органами, відповідальними за виконавче провадження, і гарантувати відшкодування боргів за рішеннями вчасно, незалежно від змін у національному законодавстві. Якби заявник повинен був стежити за кожною такою зміною в законодавстві і передати виконавчий лист з одного компетентного державного органу в інший, то на нього б накладався надмірний тягар [122].

Також відповідно до п. 24 вказаного вище рішення ЄСПЛ зазначив, що особі, яка отримала рішення суду щодо держави в результаті успішної судової справи, не потрібно вдаватися до процедури примусового виконання для того, щоб його виконати. Державні органи знали про вимоги заявника, і як тільки

рішення на користь заявника набрало законної сили, на державу покладається відповідальність виконати його [122].

Отже, вимога у законодавстві держави щодо обов'язку особи, на користь якої ухвалене судове рішення, звертатися до процедури примусового виконання такого рішення є такою, що суперечить принципу правової визначеності, оскільки ставить під сумнів виконання остаточного судового рішення.

Відповідно до п. 26 рішення ЄСПЛ у справі «Костенко проти Росії» компенсація, що присуджена за затримку виконання судового рішення, являє собою відшкодування попереднього невиконання державою судового рішення у розумний термін за умови, що виплати були б зроблені повністю і без затримки. Влада Російської Федерації стверджувала, що компенсація не була виплачена заявниці, оскільки вона не направила виконавчий документ ні відповідачу, ні в службу судових приставів. Однак ЄСПЛ нагадує, що від особи, що отримала в результаті судового розгляду проти держави компенсацію, не можна вимагати звернення до виконавчого провадження з метою його виконання. Влада Російської Федерації знала про вимоги заявника і, як тільки судове рішення набрало законної сили, зобов'язана була виконати його. Проте держава не представила ніяких доказів того, що сума була виплачена заявниці повністю і своєчасно. Відповідно, ЄСПЛ вважає, що заявниця все ще може стверджувати, що є «жертвою» відносно її скарги на затримку виконання судового рішення [205].

Тож неподання виконавчого документа не є підставою для відмови або затримки у виконанні судового рішення державою.

Отже, проаналізувавши зазначені вище рішення ЄСПЛ, можна зробити висновки, що зміст принципу правової визначеності щодо остаточності судових рішень включає в себе такі положення:

1. Судові рішення, які вступили в законну силу, не підлягають перегляду.
2. Жодна зі сторін (зокрема й органи, спеціально уповноважені на представництво інтересів держави та суспільства) не має права вимагати перегляду судового рішення, яке набрало законної сили, лише в цілях

проведення повторного слухання та отримання нового судового рішення. При цьому наявність поглядів на справу, які суперечать один одному, саме собою не є підставою для перегляду остаточного судового рішення.

3. Перегляд судового рішення допускається як виняток лише в цілях виправлення судових помилок або неправомірного здійснення правосуддя. При цьому повноваження щодо перегляду судових рішень не можуть мати дискреційного характеру.

4. Виконання судового рішення є невід'ємною частиною судового розгляду.

При виконанні судового рішення, яке набуло законної сили, необхідно дотримуватися таких правил:

– виконання судового рішення не може відстрочуватися на незаконних підставах;

– затримка виконання судового рішення на певний період може бути виправданою у виняткових випадках, що передбачені чинним законодавством, та для забезпечення задовільного розв'язання проблем публічного порядку;

– відсутність грошових коштів у держави, непередбаченість їх у бюджеті, неподання виконавчого документа до органів, що здійснюють примусове виконання рішення не є підставою для відмови або затримки у виконанні судового рішення;

– дискреційні повноваження органів держави не повинні спричиняти перешкоди при виконанні судового рішення;

– дискреційні повноваження органів держави при затримці виконання судового рішення повинні підлягати ефективному судовому нагляду.

3.2 Неможливість перегляду та неможливість скасування остаточного судового рішення у практиці Європейського суду з прав людини щодо України

Остаточність судових рішень є не менш важливим аспектом принципу правової визначеності, адже якщо рішення суду, що набрало законної сили, може бути зміненим чи скасованим – тоді яку цінність воно становить для його сторін? Відсутність остаточності судових рішень свідчатиме про нікчемність і немічність судової гілки влади. Свою позицію щодо остаточності судових рішень неодноразово висловлював і ЄСПЛ. Особливо цікавими є його рішення, що були ухвалені проти України, адже вони ілюструють розвиток судової системи та становлення верховенства права в Україні.

Однією з найбільш яскравих справ щодо цього питання можна назвати справу «Трегубенко проти України» [152]. Зрозуміло, що судова система України впродовж тривалого періоду перебувала під впливом радянських авторитарних традицій і позитивістської спадщини. Однією з таких «традицій» була можливість заступника голови ВСУ подати протест проти рішення суду будь-якої інстанції, що вже набрало законної сили. Як наслідок, ВСУ міг у порядку нагляду скасувати таке рішення. Навіть більше: ніяких строків давності така процедура не мала, тому ВСУ міг у будь-який час та без будь-яких обмежень скасувати чинне рішення. У цій справі Пленум ВСУ скасував рішення міського суду на підставі, що такий спір не належав до юрисдикції відповідного суду. Абсолютно обґрунтованою видається скарга заявника на відсутність якісного правосуддя в Україні. Водночас заявник скаржився на порушення його права на справедливий судовий процес та на порушення його права власності. ЄСПЛ визнав, що можливість перегляду та скасування чинних судових рішень вищою судовою інстанцією суперечить принципу правової визначеності та звужує права особи на справедливість суду, яке гарантується у ст. 6 ЄКПЛ. ЄСПЛ також наголосив, що будь-яке рішення суду має бути остаточним і залишатися незмінним з моменту набрання чинності, а процедура нагляду

нівелюватиме право на справедливий суд. Водночас ЄСПЛ був одностайним у своєму засудженні рішення Пленуму ВСУ в частині про непоширення юрисдикції суду на спірні питання, адже це обмежує право особи на вільний доступ до суду [152].

У справі «“Агротехсервіс” проти України» президія Вищого арбітражного суду, використовуючи процедуру перегляду рішень у порядку нагляду скасувала остаточне рішення суду. ЄСПЛ встановив (п. 41), «що той факт, що вимоги заявника врешті решт були задоволені, сам по собі не усуває наслідків стану правової невизначеності, якого зазнав заявник протягом двох років після скасування остаточного рішення, оскільки держава не запропонувала будь-якої компенсації матеріальної чи моральної шкоди, якої зазнав заявник у результаті такого скасування». ЄСПЛ визнав, що у цій справі було порушено принцип правової певності та право заявника на «доступ до суду» відповідно до п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [1].

Цікавим є рішення «Савінський проти України», де ЄСПЛ наголосив на важливості дотримання органами державної влади справедливого балансу між інтересами заявника та необхідністю забезпечити ефективність системи кримінального правосуддя (п. 25). Так, Уряд зазначив, що скасування остаточних рішень у порядку нагляду у кримінальній справі щодо заявника було здійснено з метою забезпечення ефективності системи кримінального судочинства. Підставою для скасування була неправильна кваліфікація судами дій заявника. ЄСПЛ зазначив (п. 23), що «хоча сама можливість відновити кримінальну справу є, на перший погляд (*prima facie*), сумісною з вимогами Конвенції, включаючи гарантії за статтею 6, певні спеціальні обставини справи можуть привести до того, що фактичний спосіб, у який такий перегляд було здійснено, послаблює саму сутність права на справедливий розгляд. Зокрема, Суд має оцінити, чи були у цій справі повноваження влади ініціювати та здійснювати процедуру нагляду такими, що порушували справедливий баланс між інтересами особи та необхідністю забезпечити ефективність кримінального правосуддя» [135]. ЄСПЛ акцентує увагу (п. 25), що підстави для поновлення

провадження базувалися не на нових фактах чи суттєвих процесуальних недоліках, а швидше на особистій незгоді голови обласного суду з оцінкою фактів та класифікацією дій заявника нижчими інстанціями. ЄСПЛ зазначає, що останні дослідили всі обвинувачення, висунуті слідством, а їхні перші висновки, здається, не були очевидно необґрунтованими, враховуючи те, що були підтримані ВСУ. На думку ЄСПЛ, підстави для перегляду в порядку нагляду, надані головою обласного суду у цій справі, були недостатніми для того, щоб виправдати оскарження остаточного рішення та використання екстраординарного засобу. Відповідно, він вважає, що органи державної влади не дотримали справедливого балансу між інтересами заявника та необхідністю забезпечити ефективність системи кримінального правосуддя [135].

У справі «Хрістов проти України» ЄСПЛ ще раз акцентує увагу на тому (п. 46), що скасування остаточного судового рішення допустиме лише при вагомих і непереборних обставинах. З матеріалів справи не видно, що існували будь-які «вагомні та непереборні обставини», які могли б служити обґрунтованим поясненням того, чому остаточну судову постанову було переглянуто і скасовано. Видається, що єдиною причиною була необхідність перегляду справи заявника у світлі іншого закону, а це означає, що такий перегляд був замаскованим оскарженням [161]. Отже, ЄСПЛ визнає, що у цій справі не було дотримано принципу правової визначеності.

У справі «Васільєв проти України» рішення суду першої інстанції (якому була передана справа від обласного суду) вочевидь не було остаточним рішенням у судовому провадженні, оскільки розгляд справи не було закінчено. Як зазначив ЄСПЛ (п. 23), рішення було остаточним у тому сенсі, що не підлягало будь-якому апеляційному оскарженню і набрало законної сили. Тому принцип правової визначеності застосовується до рішень цього типу у той же спосіб, що й до остаточних рішень у справі: заявник у цій справі мав право очікувати, що рішення обласного суду буде «виконане», в тому сенсі, що розгляд справи буде продовжено у суді першої інстанції. Однак у цьому разі очікування заявника не були виправданими у зв'язку з винесенням постанови,

відповідно до якої рішення суду першої інстанції набувало статусу остаточного у справі. ЄСПЛ вважає, що відносно скасування ухвали обласного суду було порушено п. 1 ст. 6 ЄКПЛ [18].

У справі «Салов проти України» ЄСПЛ визнав (п. 96), що необмежений термін подачі заяв про перегляд у порядку нагляду процесуального рішення, яке набрало законної сили, не може вважатися нормальним і з точки зору дотримання процесуальних строків і відповідності вимогам процесуальної прозорості та передбачуваності ходу кримінального процесу, які є найважливішими питаннями ст. 6 ЄКПЛ [137].

У справі «Пономарьов проти України» ЄСПЛ наголосив (п. 40), що «право на справедливий судовий розгляд, яке гарантовано п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, має розумітися у світлі преамбули, у відповідній частині якої зазначено, що верховенство права є спільною спадщиною Високих Договірних Сторін. Однією з фундаментальних складових верховенства права є принцип юридичної визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип стверджує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення» [90].

На остаточність судового рішення по окремій справі безпосередньо впливає тривалість її розгляду судовими органами, яка залежить, зокрема, і від процесуальних строків, що часто порушуються. В справі «Полтораченко проти України» [88] заявник скаржився на порушення тривалості процедури розгляду та на несправедливість рішення суду. По-перше, варто звернути увагу на таке поняття українського законодавства, як «розумний строк», яке, на думку заявника, було порушеним. По-друге, можемо знайти це поняття також у ст. 6 ЄКПЛ, що у відповідній частині передбачає, що «кожна особа при визначені її цивільних прав і обов'язків має право на справедливий розгляд впродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом». На перший погляд поняття «розумного строку» є досить оціночним та може призвести до

зловживань у випадку, якщо законодавство чи доктрина не уточнює його достатньою мірою. Отже, заявник, зокрема, скаржився на порушення «розумного строку» розгляду українським судом.

До вирішення питань стосовно порушення строків ЄСПЛ у своїй практиці підходив щоразу індивідуально в кожному випадку. Аналізуючи справи зі складовою порушення розумності строку, можна виділити низку критеріїв, які він застосовує для визначення наявності порушень цього аспекту. Отже, оцінювати тривалість провадження слід, зважаючи на складність справи, поведінку заявника та дії відповідних органів. У справі «Странніков проти України», що стосувалася строків, заявник звернувся до суду з позовом про визнання його співзасновником підприємства та про виплату моральної шкоди. Процес, який почався в 1995 р., включав у себе розгляд у чотирьох інстанціях та закінчився аж у 2004 р. Тобто загальна тривалість становила майже 9 років. ЄСПЛ ухвалив рішення про порушення розумності строку, а тривалість оскаржуваного процесу визнав надмірною [146]. Деяко схожою є справа «Науменко проти України». Заявниця була ліквідатором наслідків аварії на ЧАЕС та вимагала від держави надання їй відповідних пільг та пенсії. ЄСПЛ встановив, що розумний строк був порушений, зважаючи на складність фінансового становища заявниці та стан її здоров'я, а швидше вирішення було викликано життєвою необхідністю. Процес тривав понад 5 років і був визнаний ЄСПЛ необґрунтованою затримкою та порушенням ст. 6 ЄКПЛ [71].

У справі за зверненням Полтораценка, ЄСПЛ визнав відповідність тривалості розгляду справи поняттю «розумність строку». Що ж до несправедливості судового рішення, на яке скаржився заявник, ЄСПЛ одностайно постановив, що скасування остаточного рішення є неприпустимим, а «зважаючи на вік і стан здоров'я Полтораценка, його фінансове і соціальне становище, скасування рішення на його користь значною мірою порушило його право на безперешкодне володіння своєю власністю» [88]. За результатами розгляду справи ЄСПЛ зобов'язав Україну виплатити також і моральне відшкодування заявнику.

Підсумовуючи, можна зазначити, що невід'ємною частиною права на доступ до суду, на справедливий судовий розгляд є остаточність, обов'язковість до виконання рішення суду, яке набрало законної сили. Процедура перегляду справ у порядку нагляду, яка існувала в законодавстві України до внесення відповідних змін, була несумісна за своєю суттю з п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Особливо мало місце порушення, якщо такий перегляд рішення міг відбутися без будь-якого обмеження в часі, та/або посадовою особою, яка не є стороною в процесі, з метою скасування остаточного рішення суду. ЄСПЛ постійно акцентував свою увагу на тому, що якщо і може застосовуватися процедура перегляду, то лише для виправлення судових помилок, зокрема, допущених при здійсненні правосуддя, а не заміни рішення. Скасування остаточного судового рішення допустиме лише при наявності вагомих та непереборних обставин, щоб це не було замаскованим оскарженням чи апеляцією [71]. Чи є обставини дійсно вагомими і непереборними, ЄСПЛ визначає у кожному конкретному випадку.

У своїх рішеннях ЄСПЛ також звертає увагу, що якщо і застосовується процедура перегляду, то вона має бути виправданою і при цьому повинен дотримуватися справедливий баланс між інтересами особи та необхідністю забезпечити незалежний і об'єктивний судовий розгляд [135]. Нині процедури перегляду справ у порядку нагляду вже не існує.

Утім, є інші процесуальні підстави для можливих зловживань щодо остаточності судового рішення. Станом на сьогодні існує інститут перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами. Підставою такого перегляду є не наявність недоліків розгляду справи судом, а те, що на час ухвалення рішення суд не мав можливості врахувати істотну обставину, яка могла суттєво вплинути на вирішення справи, оскільки учасники розгляду справи не знали про неї та, відповідно, не могли надати суду дані про неї. Тобто перегляд справи у зв'язку з нововиявленими обставинами має на меті не усунення судових помилок, а лише перегляд вже розглянутої справи з урахуванням обставини, про існування якої стало відомо після ухвалення судового рішення [13].

Судова практика не є послідовною у визначенні поняття, що є нововиявленими обставинами, тому в цій частині можливі зловживання та порушення принципу остаточності судового рішення, а отже, принципу правової визначеності. Щоб не допустити помилок у визначенні, що є нововиявленими обставинами, важливо пам'ятати такі основні моменти. Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 361 Цивільного процесуального кодексу України, істотними для справи є обставини, що не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи [163]. Наприклад, на час ухвалення судового рішення про розірвання шлюбу позивачка не знала про свою вагітність. Відповідно, у цьому випадку скасування рішення за нововиявленою підставою (позивачка дізналася про свою вагітність) є законним.

Утім, найчастіше трапляються порушення, коли при розгляді заяви про перегляд рішення суду у зв'язку з нововиявленими обставинами заявник посилається на процесуальні недоліки, допущені під час розгляду цивільної справи, а суд визнає цю обставину нововиявленою. Наприклад, що сторона не була повідомлена про час і місце проведення судового засідання. Однак процесуальні недоліки не є підставою для перегляду рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами. Такі обставини можуть бути підставою для перегляду рішення в апеляційному чи касаційному порядку. Трапляються випадки, коли суд кваліфікує як нововиявлені обставини ті, які виникли після ухвалення судового рішення, тобто які є новими. Важливо пам'ятати, що нововиявленою може бути визнана лише та обставина, яка існувала в об'єктивній дійсності на момент ухвалення рішення. Обставина, яка виникла пізніше, є такою, що не могла бути врахована судом при розгляді справи, тому є підставою для нового звернення до суду.

Також важливим аспектом є те, що підставою перегляду рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами є наявність обставини, що може істотно вплинути на вирішення справи. Не можуть вважатися істотними обставинами необґрунтовані твердження заявника, незначні уточнення обставин справи.

Іншим прикладом порушення принципу остаточності судового рішення є випадки, коли прокурор звертається до суду із заявою про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, незалежно від того, чи брав він участь у справі. Стосовно нововиявлених підстав важливо пам'ятати, що процедура перегляду рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами не передбачає перевірки якості судового рішення. Необхідність такого перегляду зумовлюється наявністю обставин, які суд не міг врахувати під час ухвалення рішення.

Впродовж останніх кількох років значно зросла кількість порушень права на справедливий судовий розгляд в Україні. Зокрема, серед них Українська Гельсінська спілка з прав людини виділяла такі:

- порушення розумного строку розгляду;
- вплив ще радянського законодавства на практику судів, що, безумовно, суперечить багатьом нормам у сфері прав людини;
- відсутність прозорості в судовій діяльності;
- призначення суддів не було прозорим;
- відсутність достатнього фінансування судової системи;
- недостатній рівень кваліфікації багатьох суддів;
- високий рівень корупції серед суддів.

Відповідно до практики ЄСПЛ вимоги до української судової системи та законодавства, що її регулює, є простими: створити необхідні передумови для прозорого функціонування судів, удосконалити механізм надання кваліфікованої правової допомоги, підвищити ефективність виконання судових рішень та, насамкінець, запровадити принцип реальної змагальності в процесі.

За умов, коли сфера застосування ст. 6 ЄКПЛ є вкрай широкою, у своїх рішеннях ЄСПЛ часто послуговується нею на свій розсуд, приділяючи мінімум уваги національному законодавству відповідних держав. Щодо положень ст. 6 варто застосовувати розширювальне тлумачення, а отже, ЄСПЛ у своїй практиці сформулював значно більший перелік аспектів захисту права на справедливий судовий розгляд, аніж прямо передбачені буквою закону. Утім, забезпечення

справедливого суду є основою, на якій базується демократичне суспільство, де судова система становить одну з гілок влади в державі. Без забезпечення права людини на справедливий судовий розгляд стає неможливою реалізація принципу правової визначеності та верховенства права. Для України є важливим використання досвіду ЄСПЛ і його рішень, а також дотримання обов'язків, які були взяті державою внаслідок ратифікації ЄКПЛ, що є шляхом до встановлення справедливого суду та прозорості судової системи.

Із наведених рішень можемо зробити висновок, що ЄСПЛ у своїй практиці особливу увагу приділяє неможливості перегляду та скасування остаточного судового рішення.

3.3 Вичерпання національних засобів юридичного захисту як умова остаточності судових рішень та гарантія права на звернення до Європейського суду з прав людини

Загальною вимогою звернення до ЄСПЛ є вичерпання всіх національних ефективних засобів юридичного захисту. За загальним правилом, доказом того, що вичерпані всі засоби національного захисту є оскарження судового рішення до касаційної інстанції та отримання відповідно рішення цього суду. Звісно, є категорії справ, у яких судові рішення не підлягають апеляційному чи касаційному оскарженню, відповідно до процесуальних вимог закону. Тому про використання всіх можливих засобів національного захисту буде свідчити рішення суду останньої інстанції у конкретній справі.

ЄСПЛ у цьому разі виконує субсидіарну роль щодо національних засобів юридичного захисту [99]. Так, відповідно до п. 74 справи «Селмуні проти Франції», метою правила субсидіарності Суду є надання державам-учасникам можливості запобігати та виправляти порушення, що ставляться їм у вину, перед тим, як ці заяви будуть подані до ЄСПЛ [220].

Однак важливо знати, що необхідність вичерпання всіх національних засобів захисту – правило, яке має застосовуватися гнучко до кожної окремо

взятої ситуації. Так, у п. 89 справи «Рінгейсен проти Австрії» ЄСПЛ зауважує, що «це правило (вичерпання національних засобів захисту) слід застосовувати з певною гнучкістю і без зайвого формалізму, з огляду на конкретні обставини захисту прав людини» [219]. Утім, заявники повинні дотримуватися процесуальних вимог, передбачених у національному законодавстві, інакше заява може бути відхилена через порушення вимог ст. 35 ЄКПЛ.

Важливо знати, що ефективними визначаються ті засоби національного захисту, які можуть забезпечити припинення порушення та/або відшкодування шкоди. Так, відповідно до п. 33 у справі «Мануссакіс та інші проти Греції» вичерпання підлягають тільки ті засоби, які є достатніми та доступними, зокрема, для отримання компенсації за вказані порушення прав [215].

Не відносяться до таких ефективних засобів національного захисту екстраординарні судові процедури з перегляду рішень. До таких процедур відноситься, наприклад, перегляд справ за нововиявленими обставинами, як-от в рішенні «R. v. Denmark» [33]. Інакше кажучи, правило про вичерпання ґрунтується на припущенні, що існує ефективний засіб правового захисту відносно заявлених порушень прав особи, передбачених ЄКПЛ. Зокрема, у п. 75 справи «Паксас проти Литви» ЄСПЛ зазначає, що «заявники повинні вичерпати лише ті наявні національні засоби захисту, до яких вони мають доступ самостійно і які на час подій були ефективними як теоретично, так і практично, тобто які були доступними, здатними забезпечити виправлення завданої їм шкоди і які відкривали ймовірні перспективи успіху» [218].

Як зазначив ЄСПЛ у справі «Приставська проти України», не вимагається вичерпання дискреційних або надзвичайних засобів оскарження, наприклад, звернення з клопотанням до суду переглянути його рішення; або з вимогою поновлення провадження, за винятком особливих обставин, коли, наприклад, було встановлено за національним правом, що клопотання про поновлення провадження фактично є ефективним заходом оскарження (як у справі «К. С. і К. С. проти Швейцарії») [100].

Наявність засобів захисту має бути достатньою мірою забезпечено не лише теоретично, а й практично. Відповідно до пунктів 28–29 у справі «Ferreira Alves проти Португалії» ЄСПЛ встановив, що «при визначенні, чи відповідає будь-який конкретний засіб захисту критеріям доступності й ефективності, слід враховувати конкретні обставини справи, що розглядається. Національна судова практика повинна бути достатньою мірою закріплена у національному правопорядку». Так, він вирішив, що звернення до вищого судового органу втрачає свій «ефективний» характер через суперечності у судовій практиці цього юрисдикційного органу, і це твердження поширюється на весь період існування таких суперечностей [183]. Зокрема, відповідно до пунктів 68–69 у справі «Akdivar та інші проти Туреччини» [179] та п. 116 «Невмержицький проти України» [73] ЄСПЛ повинен реалістично оцінювати не лише формальні засоби захисту, наявні в національній правовій системі, а й загальний правовий та політичний контекст, а також особисті обставини заявника.

Так, ЄСПЛ має дослідити, чи, з огляду на сукупність обставин справи, заявник зробив все, чого можна було розумно очікувати від нього для вичерпання національних засобів захисту, відповідно до пунктів 116–122 у справі «D. H. та інші проти Чеської Республіки» [4]. Важливим є те, що правило вичерпання національних засобів захисту не застосовуються у випадку, коли доведено, що в адміністративній практиці повторюються дії, несумісні з ЄКПЛ, а офіційні органи держави ставляться до цього толерантно, таким чином роблячи будь-яке провадження даремним чи неефективним, відповідно до п. 52 «Aksoy проти Туреччини» [187]. Так, у справі «Veriter проти Франції» (п. 27) ЄСПЛ зазначив, що «якщо у конкретному випадку вимога до заявника щодо вичерпання національних засобів захисту на практиці була б нерозумною і становила б непропорційну перешкоду для здійснення ним права на подання індивідуальної заяви, гарантованого статтею 34 Конвенції, Суд постановляє рішення про звільнення заявника від цього обов'язку» [163].

Слід пам'ятати, що тягар доведення невичерпання всіх національних ефективних засобів захисту покладається на державу, якщо вона посилається на

те, що заявник не використав всіх можливих доступних та ефективних засобів захисту, відповідно до п. 38 у справі «Dalia проти Франції» [180]. Принципи дії цього засобу захисту повинні бути чітко визначені в національному праві, відповідно до п. 117 у справі «Norbert Sikorski проти Польщі» [184]. Оскарження повинно бути здатним виправити заподіяну шкоду і надати достатні шанси успіху заявникові («Scoppola проти Італії» (п. 71) [185]). Доступність зазначеного засобу захисту, його еволюція, разом із його важливістю і сферою застосування, мають бути викладені чітко й підтверджені або доповнені відповідною практикою, зокрема й судовою («Mikolajova проти Словаччини» (п. 34) [217]).

Якщо Уряд довів і продемонстрував, що заявником не було використано всіх ефективних і доступних засобів національного захисту, тоді заявник, зі свого боку, має довести, що:

- засоби національного захисту були насправді вичерпані;
- мало місце тривале зволікання з вирішенням справи в національних судах, що були порушені розумні строки розгляду справи;
- або що з певної причини цей захист був невідповідним і неефективним з урахуванням конкретних обставин справи, як у справі «Selmouni проти Франції» (п. 76) [181];
- або у випадку надмірної тривалості провадження, як у справі «Radio France та інші проти Франції» (п. 34) [99];
- або оскарження, яке за нормальних обставин є доступним, наприклад, касаційне оскарження, але яке, виходячи з судової практики, встановленої в інших подібних справах, у цьому випадку виявляється неефективним, як у справі «Pressos Compania Naviera S.A. та інші проти Бельгії» (пункти 26–27) [99], так само, якщо заявник не міг безпосередньо звернутися до інстанції, на яку посилається уряд, як у справі «Tanase проти Молдови» (п. 122) [207].

Може також ітися, за деяких конкретних умов, про заявників, що перебувають в аналогічних обставинах, якщо деякі з них не звернулися до інстанції, на яку посилається Уряд, маючи для цього розумні підстави, оскільки

національний засіб захисту, вже використаний деякими заявниками, виявився на практиці неефективним, і те саме могло спіткати й інших заявників, як у справі «Laska i Lika проти Албанії» (пункти 45–48) [206];

– цілковиту пасивність національних органів влади щодо серйозних обвинувачень, згідно з якими представники держави припустилися помилок або спричинили шкоду, наприклад, якщо вони не розпочинають жодного розслідування або не пропонують жодної допомоги. За цих обставин можна сказати, що обов'язок доведення знову переходить до держави-відповідача, і саме вона має довести, яких заходів було вжито, виходячи з обсягу і серйозності обвинувачень, як у справі «Demopoulos та інші проти Туреччини» (п. 70) [209].

Але тут важливо знати, що сам собою факт того, що виникають сумніви щодо ефективності національних засобів, не звільняє заявника від обов'язку вичерпання наявного засобу захисту, як у справі «MPP Golub проти України» [99]. Навпаки, заявник має бути зацікавлений у зверненні до компетентної судової інстанції з тим, щоб скористатися можливістю вичерпання наявних засобів захисту та своїм правом на тлумачення («Ciupercescu проти Румунії» (п. 169) [182]). Або ж принаймні має довести на основі прикладів з практики, коли при подібних обставинах справи цей засіб національного захисту виявився неефективним та/або недоступним. Якщо насправді запропонований засіб захисту фактично не надає реальних перспектив успіху, наприклад, з огляду на усталену судову практику, тоді той факт, що заявник не звернувся до цього засобу, не є перешкодою для прийнятності заяви («Pressos Compania Naviera S.A. та інші проти Бельгії» (п. 27) [99]).

Згідно з практикою ЄСПЛ несудові процедури, звернення до президента, уряду, прокуратури, міністрів або уповноваженого з прав людини – не вважаються засобами юридичного захисту. Так, наприклад, у справі «Салов проти України» (п. 58) Суд зазначає, що «згідно з українським законодавством прокурор не може вважатися посадовою особою, «якій закон надає право здійснювати судову владу» в сенсі п. 3 ст. 5 ЄКПЛ. Його статус не може дати гарантій проти будь-якого свавільного або невиправданого позбавлення волі,

оскільки він не наділений рисами «незалежності та неупередженості» відповідно до п. 3 ст. 5. Крім того, прокуратура не тільки відноситься до виконавчої гілки влади в державі, вона одночасно здійснює слідчі функції та функцію обвинувачення у кримінальній справі та є стороною у цій справі. Тому ЄСПЛ повторює свою позицію щодо статусу прокурора, який не може вважатися особою, “якій закон надає право здійснювати судову владу”, та відхиляє доводи Уряду у цьому зв’язку» [137]. Так само у п. 63 справи «Меріт проти України» ЄСПЛ зазначає, що звернення до прокурора, який був стороною кримінального провадження у цій справі, не надає обґрунтованого сподівання на успіх, оскільки воно не було «ефективним» [68]. Отже, на заявнику не лежало зобов’язання скористатися цим правовим засобом. Тому національні засоби юридичного захисту будуть вважатися вичерпаними, навіть якщо не застосовувалося оскарження в адміністративному порядку, чи до прокурора.

У зв’язку з останніми реформами системи судових і правоохоронних органів в Україні роль прокурора в судовому процесі змінилася. Однак це не означає, що прокуратура в розумінні ЄСПЛ є ефективним засобом юридичного захисту.

Як бачимо, проходження всіх можливих судових інстанцій та звернення до всіх можливих посадових осіб – не є обов’язковою умовою для того, щоб вважати, що особа вичерпала всі можливі засоби національного захисту. ЄСПЛ передусім оцінює ефективність використаних національних засобів захисту, їх наявність та чи особа скористалася ними.

3.4 Проблеми виконання судових рішень в Україні

Виконання судового рішення є кінцевою стадією судового захисту, а отже, реалізація цієї стадії є важливим елементом забезпечення права особи на справедливий суд. Це право, закріплене у ст. 6 ЄКПЛ, у практиці ЄСПЛ тлумачиться досить широко. Так, важливість усіх стадій судового процесу є елементом права на суд: ЄСПЛ підкреслює, що п. 1 ст. 6 ЄКПЛ вимагає, щоб усі

стадії судового розгляду, направлені на вирішення спору про права й обов'язки цивільного характеру, закінчувалися у розумний строк, так, щоб неможливо було виключити стадії, наступні за винесенням рішення по суті. Так, виконання рішення чи постанови будь-якого суду повинно розглядатись як складова «процесу» у значенні ст. 6 [138, с. 465].

Проблеми виконання судових рішень набувають важливого значення у зв'язку з поняттям незалежного суду. Особливий критерій незалежності судової установи названий К. Барда таким, що становить «фундаментальну незалежність» суду. Зміст цього критерію полягає в наявності у правовій системі всіх необхідних умов для належного виконання судових рішень, зокрема всіма гілками влади [171, с. 245].

Такий підхід був сформульований ЄСПЛ у рішенні від 7 травня 2002 р. у справі «Бурдов проти Росії»: було б неприпустимо, якби ч. 1 ст. 6 детально визначала процесуальні гарантії, надані сторонам у провадженні – провадженні, що є справедливим, публічним та оперативним, – без забезпечення виконання судових рішень. Тлумачення ст. 6 як такої, що стосується тільки доступу до суду та здійснення судового провадження, призвело б імовірно до ситуації, яка б суперечила принципіві верховенства права, який Договірні держави зобов'язалися поважати, ратифікуючи ЄКПЛ. Виконання рішення, винесеного будь-яким судом, має, відповідно, розглядатися як невід'ємна частина «судового розгляду» для цілей ст. 6 (п. 34) [15].

Такий самий підхід було використано і у рішеннях ЄСПЛ щодо України, зокрема у рішенні від 20 липня 2004 р. у справі «Шмалько проти України». У пункті 44 цього рішення зазначено, що орган державної влади не має права посилатися на брак коштів як на виправдання неспроможності виконати судові рішення про виплату боргу. Зрозуміло, що за певних обставин затримка з виконанням судового рішення може бути виправданою. Але затримка не може бути такою, що зводить нанівець сутність гарантованого п. 1 ст. 6 права. У цій справі не можна було, посилаючись на нібито фінансові труднощі, яких

заснавала держава, перешкоджати заявникові отримати вигоду від ухваленого на його користь судового рішення, що було для нього надзвичайно важливо [173].

Затримка у виконанні рішень національних судів і їх невиконання є системною проблемою в Україні. Наявність проблеми підтверджує переважне невиконання державою загальних заходів, визначених у рішеннях ЄСПЛ проти України, які стосувалися невиконання рішень національних судів. І це вже неодноразово зазначалося у рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи, який є органом, що здійснює контроль за виконанням державою рішень ЄСПЛ.

Надзвичайно важливого значення в Україні набувають проблеми невиконання судових рішень у зв'язку невиконанням державою певних заборгованостей по пенсіях, різних соціальних виплатах та компенсаціях. Усі вони зачіпають проблеми невиконання рішень національних судів, тобто порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Відповідно, щодо таких категорій справ ЄСПЛ зазначає, що відсутність коштів у державному бюджеті не може бути причиною для невиконання рішень судів.

15 січня 2010 р. набуло чинності перше «пілотне рішення» ЄСПЛ стосовно України у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [177], в якому констатовано порушення ЄКПЛ у зв'язку з тривалим невиконанням рішення національного суду та відсутністю у національному законодавстві ефективних засобів юридичного захисту від такого невиконання. ЄСПЛ зазначив, що саме на державу покладено обов'язок дбати про те, щоб остаточні рішення, ухвалені проти її органів, установ чи підприємств, які перебувають у державній власності або контролюються державою, виконувалися відповідно до зазначених вище вимог ЄКПЛ.

«Пілотним рішенням» було зобов'язано запровадити ефективний засіб юридичного захисту (або комплекс таких засобів), який би забезпечив адекватний та достатній захист від невиконання або затримки у виконанні рішення національного суду, за виконання якого вона несе відповідальність відповідно до принципів, встановлених практикою ЄСПЛ. На виконання

зазначеного рішення у 2012 р. був прийнятий Закон України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» [104], який передбачив гарантії виконання рішень суду для осіб про стягнення коштів за зобов'язаннями, у яких боржником є держава.

Однак і такі дії держави не забезпечують можливості виконання усіх судових рішень. Тому ЄСПЛ 12 жовтня 2017 р. було прийнято друге пілотне рішення щодо нашої держави – «Бурмич та інші проти України» [16] внаслідок збільшення кількості заяв щодо тривалого невиконання рішень національних судів. Під час ухвалення рішення у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» у 2010 р., близько 1 400 подібних заяв розглядалися ЄСПЛ. Усього після подання першої заяви у 1999 р. до Суду було подано близько 29 000 заяв типу Іванов. З початку 2016 р. ЄСПЛ продовжував отримувати велику кількість таких заяв – понад 200 на місяць. Ситуація, з якою зіткнувся ЄСПЛ у справах типу Іванов, по суті виникає внаслідок неефективного виконання остаточного рішення Суду, яким вимагається вжиття заходів загального характеру з метою усунення першопричини системної проблеми, що призвела до подання великої кількості заяв до ЄСПЛ. Відповідні проблеми мають виключно фінансовий та політичний характер і, як вбачається з наслідків ухвалення пілотного рішення у справі Іванов, їхнє вирішення виходить за межі компетенції Суду. Ці проблеми можуть бути вирішені лише державою-відповідачем (п. 195 рішення) [177].

Отже, як бачимо, на жаль, проблема виконання судових рішень продовжує мати в Україні системний характер.

Вагомою причиною цього є складність виконання державою своїх зобов'язань щодо реалізації соціально-економічних прав. Конституція України гарантує особі певні права, що визначаються переважно у законах. Це, зокрема, економічні та соціальні права, які змінюються під впливом соціально-економічних чинників, що у своїй основі мають незалежний від волі людини об'єктивний, економічний характер. Отже, Конституцією України передбачена можливість зміни законами правового регулювання економічних та соціальних прав. Правові позиції КСУ щодо соціально-економічних прав значною мірою

пов'язані з їх законодавчим регулюванням і можуть змінюватися в разі зміни чинного законодавства. КСУ в рішенні від 26 грудня 2011 р., розглядаючи питання про відповідність Конституції п. 4 розділу VII «Прикінцевих положень Закону України “Про Державний бюджет України на 2011 рік”», відповідно до якого Кабінет Міністрів України наділений повноваженнями визначати порядок та розмір соціальних виплат, зазначив: «Передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства» [131]. У цьому рішенні КСУ вказує на позицію ЄСПЛ, викладену у рішенні від 9 жовтня 1979 р. у справі «Ейрі»: здійснення соціально-економічних прав людини значною мірою залежить від становища в державах, особливо фінансового. Такі положення поширюються й на питання допустимості зменшення соціальних виплат. Однак питання, з приводу яких порушувалася справа у ЄСПЛ, стосувалися неможливості особи через соціальний стан забезпечити своє право на справедливий суд. Таким чином, було визнано порушення ст. 6 ЄКПЛ [145].

Питання ж, які розглядалися КСУ у цьому рішенні, стосувалися фінансових можливостей держави забезпечити реалізацію соціально-економічних прав, які гарантовані Конституцією та законами України. Таким чином, КСУ не виправдано у своєму рішенні послався на зазначене рішення ЄСПЛ. Крім того, відповідно до п. 6 ст. 92 Конституції виключно законами України визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення. У рішенні від 26 грудня 2011 р. КСУ фактично визнав правомірним становище, відповідно до якого Кабінету Міністрів України було надано право визначати порядок та розміри соціальних виплат, передбачених названими законами, змінювати розміри соціальних виплат залежно від наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України, чим обмежив конституційні права громадян на соціальний захист [129].

Отже, виникла неконституційна ситуація, відповідно до якої політичний орган виконавчої влади своїми рішеннями, які за юридичною природою є підзаконними актами, впливає на реалізацію конституційних прав громадян, що визначаються виключно законами України.

У зв'язку з цим хотілося б навести інше рішення КСУ від 9 липня 2007 р. [108], де зазначено, що закон про Державний бюджет України як правовий акт, чітко зумовлений поняттям бюджету як плану формування та використання фінансових ресурсів, має особливий предмет регулювання, відмінний від інших законів України – він стосується виключно встановлення доходів та видатків держави на загальносуспільні потреби, зокрема і видатків на соціальний захист і соціальне забезпечення, тому цим законом не можуть вноситися зміни, зупинятися дія чинних законів України, а також встановлюватися інше (додаткове) правове регулювання відносин, що є предметом інших законів України.

Таким чином, у рішенні від 26 грудня 2011 р. не було застосовано правову позицію, викладену у рішеннях від 9 липня 2007 р. А це означає, що рішенням від 2011 р. КСУ обмежив конституційне право громадян на різні види соціальної допомоги, зазначивши, що реалізація цього права залежить від рішень уряду та фінансових можливостей держави, про що і зазначено у Законі України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» [105].

Аналогічними є положення і в законах України «Про Державний бюджет України на 2012 рік» (п. 3 «Прикінцевих положень») [106] та «Про Державний бюджет України на 2013 рік» (п. 4 «Прикінцевих положень») [107], «Про Державний бюджет України на 2014 рік» (пункти 6–7 «Прикінцевих положень») [108], «Про Державний бюджет України на 2015 рік» (п. 9 «Прикінцевих положень») [109], «Про Державний бюджет України на 2016 рік» (п. 11 «Прикінцевих положень») [110], «Про Державний бюджет України на 2017 рік» (п. 6 «Прикінцевих положень») [111], «Про Державний бюджет України на 2018 рік» (п. 6 «Прикінцевих положень») [112], «Про Державний бюджет України на 2019 рік» (п. 4 «Прикінцевих положень») [113]. Отже, можна стверджувати, що

звуження обсягу соціальних прав в Україні набуло системного характеру. А така ситуація є недопустимою, оскільки відповідно до ч. 3 ст. 22 Конституції України при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, відповідно до ст. 64 право громадян на соціальний захист, інші соціально-економічні права можуть бути обмежені, зокрема зупиненням дії законів (їх окремих положень), лише в умовах воєнного або надзвичайного стану на певний строк [53]. Враховуючи те, що Верховна Рада України не повноважна при прийнятті закону про Державний бюджет України включати до нього положення про внесення змін до чинних законів України, зупиняти дію окремих законів України та/або будь-яким чином змінювати визначене іншими законами України правове регулювання суспільних відносин, КСУ визнав неконституційними ті положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік», які обмежували, призупиняли, скасовували соціальні виплати чи встановлювали будь-який інший порядок та розмір їх виплати, ніж той, що встановлений відповідними законами [169]. Така позиція КСУ у 2007 р. цілком відповідала положенням статей 1 і 3 Конституції України, однак, на жаль, пізніше її було змінено.

Рішенням від 2012 р. КСУ фактично надав перевагу при вирішенні у судовому порядку спорів громадян із Пенсійним фондом України підзаконним актам Кабінету Міністрів України. Отже, наші громадяни тепер позбавлені можливості отримати у суді справедливе рішення щодо розміру своїх пенсій та соціальних виплат, оскільки суди при вирішенні таких питань віддають перевагу актам уряду, ігноруючи положення Конституції та законів України.

Ситуація в Україні щодо реалізації та захисту соціально-економічних прав продовжує носити проблемний характер. Низка рішень КСУ 2018 р. підтверджує це становище (від 27 лютого 2018 р. [132], від 22 травня 2018 р. [129], від 7 листопада 2018 р. [130]). Однак аналізувати всі ці рішення на сторінках цього дослідження не є можливим.

У зв'язку із зазначеним вище хотілося б долучитися до думки В. Брюггера: чіткість у підпорядкуванні праву (право як система норм передбачає обов'язкову

їх реалізацію, відсутність цього механізму, як, наприклад, невиконання судових рішень, призводить до зруйнування самої ідеї права) [170, с. 322] є важливим елементом принципу правової визначеності.

Комітет міністрів Ради Європи, котрий контролює виконання рішень ЄСПЛ, основними проблемами невиконання рішень національних судів визначив:

– неспроможність держави передбачити належне асигнування державного бюджету на виконання рішень національних судів, де відповідачем є держава, тобто відсутністю таких коштів у державному бюджеті. Хоча витрати на виконання рішень того ж ЄСПЛ в Україні є значними;

– відсутність ефективної процедури виконання рішень національних судів, за якими боржником є держава: у такій ситуації державний виконавець стикається зазвичай з формулюванням, що «органи влади діють відповідно до закону, закон про державний бюджет чітко передбачає напрямки витрат коштів і в державному бюджеті немає коштів на виконання рішень національних судів»;

– відсутність ефективних заходів щодо протидії тривалому невиконанню рішень національних судів, а також відсутність передбачених законом компенсацій за таке невиконання;

– відсутність ефективної роботи державної виконавчої служби в справах, де відповідачем є держава;

– наявність специфічних галузевих проблем, зокрема, невиконання рішень національного суду [153].

Однак певні кроки на поліпшення ситуації зроблені запровадженням інституту приватного судового виконавця.

3.5 Забезпечення єдності судової практики в Україні як вимога принципу правової визначеності

За правилами правосуддя остаточним вважається рішення найвищої ланки, яке набрало законної сили. Тут необхідно зробити невеликий екскурс в історію нещодавніх судових реформ в Україні. Як зазначає М. Козюбра, першим кроком

до реформування системи судів загальної юрисдикції став Закон України «Про судоустрій України» [118], який вводив у названу систему таку ланку, як Касаційний суд України [52, с. 15]. Це нововведення зосереджувало повноваження ВСУ на перегляді справ у порядку повторної касації. По суті така діяльність цього органу була рудиментом і створювала додаткову ланку та додаткову можливість для перегляду судового рішення. Забезпеченню правової визначеності в аспекті остаточності судових рішень такий стан не сприяв.

Тому КСУ розглянув це положення Закону України «Про судоустрій України» на предмет його відповідності Конституції, і своїм рішенням від 11 грудня 2003 р. визнав неконституційними положення щодо утворення в системі судів загальної юрисдикції Касаційного суду України (п. 3 ч. 2 ст. 18), його складу, повноважень [100]. На думку М. Козюбри, це рішення КСУ є обґрунтованим, хоча Суд при розгляді цієї справи залишив поза увагою питання про відповідність Конституції інституту повторної касації, який на той час фактично вже був легалізований в Україні. І тільки при розгляді справи за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125 і 129 Конституції України, КСУ вирішив, що «визначення у частині другій статті 125 Конституції України ВСУ як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції означає, що конституційний статус ВСУ не передбачає наділення його законодавцем повноваженнями суду касаційної інстанції щодо рішень вищих спеціалізованих судів, які реалізують повноваження касаційної інстанції» [52, с. 15]. Таким чином, було скасовано так звану «подвійну касацію» (перегляд ВСУ справ у касаційному порядку, по яким вже було прийняте касаційне рішення відповідним вищим спеціалізованим судом), яка за своєю природою суперечить стандартам правосуддя, затвердженим ЄКПЛ, зокрема, принципу правової визначеності.

Судова реформа, запроваджена з прийняттям Закону України від 7 липня 2010 р. «Про судоустрій та статус суддів», та відповідні зміни, внесені до

процесуального законодавства, ставлять питання правової визначеності на перший план [52, с. 15]. Відповідно до ст. 38 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» ВСУ мав два повноваження, які стосуються його статусу як найвищого судового органу та органу правосуддя. По-перше, – це перегляд справ з підстав неоднакового застосування судами касаційної інстанції однієї і тієї ж норми матеріального права у подібних правовідносинах у порядку, передбаченому процесуальним законом. По-друге, – це перегляд справ у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом [117]. Інші повноваження ВСУ, на думку М. Козюбри, не є такими, що впливають із статусу ВСУ як найвищого судового органу, вони є швидше «ревізійного» характеру [52, с. 15]. Тому за тією судовою реформою вищі спеціалізовані суди виступали як суди касаційної інстанції відповідної судової юрисдикції, вони ж виступали і остаточною інстанцією. Відповідно, звернення особи до Вищого спеціалізованого суду й ухвалення рішення цією інстанцією – по суті, вважається вичерпанням національних засобів юридичного захисту і звернення після цього до ВСУ було зайвим.

У зв'язку із зазначеним вище, слід визнати, що судова реформа 2010 р. в Україні була проведена досить неоднозначно. Згідно з новою системою, внаслідок прийняття Закону України «Про судоустрій та статус суддів», збільшився рівень політизації судової гілки влади, а судді стали більш залежними від політичної верхівки, зокрема Адміністрації Президента. Саме це стало визначальним фактором у новій судовій системі, адже президентська адміністрація отримала можливість застосовувати низку важелів впливу на всіх суддів країни.

Отже, судді були змушені цензурувати свої рішення, що впливало, безумовно, на їхню відповідність праву та закону. Тож можна констатувати, що зазначена вище судова реформа значною мірою змінила судову практику в гірший бік.

В умовах стрімкої динаміки суспільних відносин перед судом ставляться дуже складні завдання. Він повинен ухвалювати рішення з питань, які раніше взагалі не стояли на порядку денному і не потребували правового регулювання. В умовах інтенсивного прийняття та зміни законодавчих актів, застосування різних підходів до вирішення аналогічних питань судовим органам складно дотримуватися важливої ознаки верховенства права – принципу правової визначеності.

Важливим аспектом правової визначеності у діяльності суду є вимога однакового застосування норм права. Природно, що право не можна тлумачити та застосовувати сьогодні й тут так, а завтра і в іншому місці – інакше. У країнах романо-германського права зазвичай застосовуються доктрини, що є аналогічними французькій *jurisprudence constante* (усталена судова практика), за якою низка раніше прийнятих та узгоджених судових рішень розглядається як переконливий доказ правильного тлумачення правової норми. Державна влада зобов'язана дотримуватися обраної правової позиції та не відхилятися від неї доти, доки не з'являться вагомі й виправдані підстави змінити її і звернутися до нового розуміння тієї чи іншої норми. Такими підставами можуть бути, зокрема, виявлення помилок при інтерпретації або розвитку права, суттєві фактичні зміни в суспільних відносинах, оновлення правових поглядів та методологічних підходів, прийняття норм права з більшою юридичною силою. Тільки при подібному підході до змін існуючої практики можна досягти тієї необхідної сталості та впевненості, які нерозривно пов'язані з самим поняттям права [82, с. 500–501].

Яким же чином ця вимога правової визначеності забезпечується вітчизняною судовою системою? Відповідно до пунктів 4 і 5 ст. 17 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» єдність системи судоустрою забезпечується, зокрема, єдністю судової практики, обов'язковістю виконання на території України судових рішень [99]. Відповідно, на виконання цього положення процесуальні кодекси в попередніх редакціях передбачали: рішення ВСУ, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення із

мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані були привести свою судову практику у відповідність до рішення ВСУ.

На перший погляд зазначені норми дійсно сприяли однаковому застосуванню судами норм права. Адже рішення найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції є авторитетними правовими позиціями, які, безумовно, мають стати зразками при розгляді подібних справ. Однакове застосування судами норм права може забезпечувати єдність судової практики при дотриманні правових позицій вищих юрисдикційних органів.

Проте встановлення на законодавчому рівні обов'язковості рішень ВСУ фактично означало нав'язування його підходів до вирішення справ судовим органам інших рівнів та породжує більше запитань. Чи завжди однакове застосування судами норм закону або єдність судової практики у такому розумінні корисні і потрібні? Чи варто забезпечувати однакове застосування судами норм закону, якщо сам закон за своїм змістом є неправовим (суперечить, наприклад, Конституції, загальним принципам права, які з тих чи інших причин не знайшли відображення в Конституції та законах тощо)? Хто і що з такою єдністю практики має робити? [52]. І чи не порушується в такому випадку фундаментальний принцип правосуддя – незалежність суду?

Очевидно, що єдність судової практики сприяє стабільності судової системи та авторитетності судової гілки влади, проте, не шляхом встановлення обов'язковими рішень вищих судових інстанцій для звичайних судів.

Яким же чином досягти забезпечення однакового застосування норм права та єдності судової практики? Певні кроки на шляху вирішення зазначених проблем були закладені в Законі України «Про забезпечення права на справедливий суд» [114] ще у 2015 р., який по суті започаткував новий етап судової реформи в Україні. Наступним кроком цієї реформи стало прийняття у

2016 р. нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [117]. ВСУ повернулося його основне повноваження – здійснення правосуддя. Зацікавлена особа зможе звернутись із відповідною заявою, чи апеляційною/касаційною скаргою про перегляд судових рішень безпосередньо до ВСУ. Такого права на звернення до вищого судового органу громадяни були позбавлені реформою 2010 р.

Зазначений Закон 2016 р. вносить зміни до українських процесуальних кодексів. Яким чином ці зміни вирішують питання обов'язковості рішень ВСУ, винесених за результатами перегляду справ? Відповідні положення процесуальних кодексів викладаються наступним чином: висновок ВСУ щодо застосування норми права, викладений у його постанові, прийнятій за результатами розгляду справи з підстав неоднакового застосування судами касаційної інстанції норм права є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновок щодо застосування норм права, викладений у постанові ВСУ, враховується іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права. Але тепер суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках ВСУ, з одночасним наведенням відповідних мотивів. Це означає, що суди нижчих рівнів не зобов'язані будуть сліпо слідувати правовим позиціям найвищого судового органу країни. Вони зможуть обґрунтовано викладати інші підходи у своїх рішеннях. Звичайно, неможливо безпідставно відступити від позицій ВСУ. Такі дії в судовій системі неодмінно призведуть до свавільних, невмотивованих рішень. Тому суди зобов'язані дотримуватися раніше сформованих правових підходів, які склалися у відповідній юрисдикції. Прийняття щоразу різних рішень унеможлиблює розгляд справ у розумні строки, порушує правову визначеність і сталість правової системи, підриває довіру до суду та його авторитету. Проте, враховуючи інтенсивність розвитку суспільних відносин, наявність правових колізій та прогалин у законодавстві, суди можуть і в деяких випадках повинні відходити від правових позицій, викладених у рішеннях вищих судових установ.

Звичайно, залишається чимало запитань і нерозв'язаних проблем: які вимоги пред'являються до самого судді, якими він повинен володіти якостями, яким критеріям має відповідати рішення, яке він виніс всупереч тій судовій практиці, яка склалась, яку аргументацію слід вжити судді, чи не буде це рішення носити суб'єктивний характер (тобто чи не буде воно винесене, виходячи виключно з особистісних підходів судді до розуміння права та його тлумачення?), яка доля може спіткати таке «революційне» рішення?

Однак нові тенденції у діяльності судових органів України є свідченням наближення нашої держави до світових стандартів правосуддя і реального забезпечення принципу незалежності суду. А рішення ВСУ має бути орієнтиром для забезпечення єдності судової практики не через законодавче закріплення їх обов'язковості, а через їхню авторитетність і значущість для розвитку судової практики.

Ще одним дієвим механізмом для забезпечення єдності судової практики і прискорення розгляду деяких категорій справ, а отже – розвантаження судів, є запровадження в адміністративному судочинстві інституту типової і зразкової справи, що, безумовно сприяє доланню правової невизначеності, у якій перебуває значна частина населення України, очікуючи на вирішення своєї справи у судах.

Типові адміністративні справи – адміністративні справи, відповідачем у яких є один і той самий суб'єкт владних повноважень (його відокремлені структурні підрозділи), спір у яких виник з аналогічних підстав, у відносинах, що регулюються одними нормами права та у яких позивачами заявлено аналогічні вимоги. Зразкова адміністративна справа – типова адміністративна справа, прийнята до провадження ВСУ як судом першої інстанції для постановлення зразкового рішення. Якщо у провадженні одного або декількох адміністративних судів перебувають типові адміністративні справи, кількість яких визначає доцільність ухвалення зразкового рішення, суд, який розглядає одну чи більше таких справ, може звернутися до ВСУ з поданням про розгляд однієї з них ВСУ як судом першої інстанції.

Таким чином, прийняття рішень по зразкових справах сприятиме більш прискореному вирішенню судових спорів і забезпеченню їх передбачуваності.

Варто зазначити, що важливим компонентом забезпечення єдності судової практики та її авторитетності є все частіше звернення національними судовими органами до практики ЄСПЛ. Елементи принципу правової визначеності та їх важливість все частіше стають складовою правової аргументації судових рішень. До прикладу, вимоги точності та ясності норм законів застосовуються таким чином: «Приписи норми повинні бути чіткими, узгодженими і передбачуваними у застосуванні, адже не допускають декількох варіантів юридично значущої поведінки суб'єктів правовідносин та множинного розуміння їх обов'язків, що було б порушенням принципу правової визначеності» [92].

Дотримання вимог Закону є, беззаперечно, важливим для принципу правової визначеності, проте таке дотримання повинно «відповідати меті, установленій Законом, а перевірка дотримання цих норм не повинна зводитися до виключно формальних дій з боку органу, уповноваженого здійснювати контроль за дотриманням Закону, та позбавляти особу певного права» [94]. Отже, не суто формальне застосування норм закону сприяє дотриманню принципу правової визначеності. Таке дотримання має забезпечувати і передбачуваність дій суб'єктів владних повноважень.

Вимоги ясності, чіткості та зрозумілості є важливими не тільки для норм нормативно-правових актів, а й для актів нормозастосування, зокрема, судових рішень: «Необхідність роз'яснення судового рішення може бути зумовлена його нечіткістю за змістом, коли воно є неясним і незрозумілим для осіб, стосовно яких воно ухвалене, або для тих осіб, що будуть здійснювати його виконання. Тобто це стосується випадків, коли судом не дотримані вимоги ясності, визначеності рішення. Невизначеність судового рішення означає, що таке рішення містить положення, які викликають суперечки щодо його розуміння та під час його виконання. Зрозумілість судового рішення полягає в логічному, чіткому, переконливому викладенні його змісту. Чіткість викладення передбачає, зокрема, що: терміни, вжиті у судовому рішенні, відповідають тому

змісту, який вони мають за законодавством України; такі терміни чітко збігаються з поняттями, які вони позначають; текст правової норми, застосованої судом, відтворюється без перефразування, і при цьому зрозуміло, де наводиться правова норма, а де суд дає своє тлумачення її змісту» [154].

Принцип правової визначеності означає, крім того: «Встановлення процесуальних строків законом передбачено з метою дисциплінування учасників адміністративного судочинства та своєчасного виконання ними передбачених КАС України певних процесуальних дій. Інститут строків в адміністративному процесі сприяє досягненню юридичної визначеності у публічно-правових відносинах, а також стимулює учасників адміністративного процесу добросовісно ставитися до виконання своїх обов'язків» [93]. Це однаково важливо для процесуальних дій учасників інших судових процесів. Таким чином забезпечується довіра особи до дій суб'єкта владних повноважень, комунікація особи з державою відповідно до належної правової процедури. «Процесуальні правила призначені для забезпечення належного відправлення правосуддя та дотримання принципу юридичної визначеності, а також для того, щоб учасники судового провадження мали право розраховувати на те, що ці правила застосовуватимуться» [97].

Зазначені вимоги принципу правової визначеності знайшли своє практичне застосування у низці рішень вітчизняних судів. Наприклад, «ідея передбачуваності (очікуваності) суб'єктом суспільних відносин правових наслідків (правового результату) своєї поведінки, яка відповідає існуючим у суспільстві нормативним приписам, утворює основу принципу правової визначеності. Згідно з усталеною прецедентною практикою Європейського суду з прав людини однією із вимог, що впливає зі слів “встановлений законом”, є вимога передбачуваності» [96].

«Принцип правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості та однозначності правових норм, зокрема, передбачуваності (прогнозованості) законодавчої політики та стабільності правових норм як відсутності частого внесення змін до нормативно-правових актів. Правова визначеність вимагає,

щоб правові норми були чіткими й точними, спрямованими на те, щоб забезпечити постійну прогнозованість ситуацій та правовідносин, що виникають» [91].

«Складовою верховенства права є принцип правової визначеності, основою якого є ідея передбачуваності очікування суб'єктом відносин визначених правових наслідків (правового результату) своєї поведінки, яка відповідає наявним у суспільстві нормативним приписам» [124].

«Правова визначеність передбачає стабільність і цілісний характер законодавства, здійснення адміністративної практики органами державної влади на основі закону відповідно до принципу верховенства права, а також прозорість і демократизм при прийнятті владних рішень» [95].

Аналіз застосування у судовій практиці України принципу правової визначеності свідчить про те, що різні його елементи активно використовують суди для посилення правової позиції. Це підтверджує актуальність та значущість цього принципу не тільки для вітчизняної юридичної науки, а і нормозастосовчої, зокрема, судової практики. Цьому сприяє і розширення джерельної бази для наших судових органів, а саме практики ЄСПЛ відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [102].

Всі ці заходи сприятимуть становленню судової системи України відповідно до принципів правової визначеності як складової верховенства права та існуючих міжнародних стандартів. Хоча на шляху подальшого впровадження судової реформи в Україні очевидно доведеться потрудитися ще не одному поколінню правників.

Висновки до розділу 3

Вивчення практики ЄСПЛ у контексті остаточності судових рішень як принципу правової визначеності показало, що невід'ємною частиною права на

доступ до суду, на справедливий судовий розгляд є остаточність та обов'язковість виконання рішення суду, яке набрало законної сили.

ЄСПЛ неодноразово зазначав у своїх рішеннях про таке.

Процедура перегляду справ в порядку нагляду, яка існувала в законодавстві України до внесення відповідних змін, була несумісна за своєю суттю з п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Якщо і може застосовуватись процедура перегляду, то лише для виправлення судових помилок, зокрема, допущених при здійсненні правосуддя, а не заміни рішення. Нині процедури перегляду справ у порядку нагляду вже не існує.

Не менш важливим є розуміння, що означає вичерпання національних засобів юридичного захисту в контексті звернення до ЄСПЛ.

За загальним правилом, доказом того, що вичерпані всі засоби національного захисту є оскарження судового рішення до касаційної інстанції та отримання, відповідно, рішення суду. Звісно, є категорії справ, у яких судові рішення не підлягають апеляційному чи касаційному оскарженню, відповідно до процесуальних вимог закону. Тому про використання всіх можливих засобів національного захисту буде свідчити рішення суду останньої інстанції у конкретній справі.

ЄСПЛ у цьому разі виконує субсидіарну роль щодо національних засобів юридичного захисту. Утім, важливо знати, що необхідність вичерпання всіх ефективних і доступних національних засобів захисту – є правилом, але останнє має застосовуватись гнучко до кожної окремо взятої ситуації. Ефективними в цьому випадку визначаються ті засоби національного захисту, які можуть забезпечити припинення порушення та/або відшкодування шкоди. Так, звернення до вищого судового органу втрачає свій «ефективний» характер через суперечності у судовій практиці цього юрисдикційного органу, і це твердження поширюється на весь період існування таких суперечностей.

Суд повинен реалістично оцінювати не лише формальні засоби захисту, наявні в національній правовій системі, а й загальний правовий та політичний контекст, а також особисті обставини заявника. Зокрема, Суд має дослідити, чи

заявник зробив усе, чого можна було розумно очікувати від нього для вичерпання національних засобів захисту.

Правило вичерпання національних засобів захисту не застосовується у випадку, коли доведено, що в адміністративній практиці повторюються дії, несумісні з практикою ЄСПЛ, а офіційні органи держави ставляться до цього толерантно, таким чином роблячи будь-яке провадження даремним чи неефективним.

Окрім того, правило вичерпання всіх національних засобів не застосовується:

- якщо заявник доведе, що мало місце тривале зволікання з вирішенням справи в національних судах;

- або що були порушені розумні строки розгляду справи;

- чи з певної причини цей захист був би невідповідним і неефективним з урахуванням конкретних обставин справи;

- або оскарження, яке за нормальних обставин є доступним, наприклад, касаційне оскарження, але яке, виходячи з судової практики, встановленої в інших подібних справах, у цьому випадку виявляється неефективним;

- або цілковиту пасивність національних органів влади щодо серйозних обвинувачень, згідно з якими представники держави припустилися помилок або спричинили шкоду, наприклад, якщо вони не розпочинають жодного розслідування або не пропонують жодної допомоги.

Як бачимо, проходження всіх можливих судових інстанцій та звернення до всіх можливих посадових осіб – не є обов'язковою умовою для того, щоб вважати, що особа вичерпала всі можливі засоби національного захисту. Тому ЄСПЛ при оцінці критерію вичерпання національних засобів юридичного захисту передусім оцінює ефективність використаних засобів захисту, їх наявність, та чи особа скористалася ними.

Для забезпечення єдності судової практики важлива роль належить авторитетним правовим позиціям вищого судового органу держави.

ВИСНОВКИ

На основі проведеного дослідження у дисертації сформульовані наступні висновки, які мають значення для юридичної науки і практики:

1. Принцип правової визначеності діє як злагоджений механізм, що здатен забезпечувати верховенство права та слугувати стандартом для законодавства та судочинства, лише у взаємодії з низкою інших споріднених принципів. Серед основних із них варто виділяти принцип правової безпеки, принцип правової певності, принцип незворотності дії закону в часі, за винятком спеціально визначених випадків, а також похідні від названих принципів – законних очікувань та непорушності закріплених прав, так званих «vested rights». Всі вони можуть розглядатись як певні підпринципи принципу правової визначеності.

2. Еволюція поглядів на правову визначеність дала можливість розробити таку періодизацію уявлень про досліджуване поняття. *Античний період* виділяє так звану короткострокову і довгострокову визначеність закону: короткострокова, або афінська концепція визначеності, базувалася на писаному законі; довгострокова, або римська концепція визначеності, означала, що закон не може бути змінений раптово або непередбаченим чином. *Період Середньовіччя, Відродження та Просвітництва* – характеризується такими ідеями правової визначеності: покарання та обмеження волі особи встановлюються виключно на основі закону, правова норма повинна бути виражена доступною та зрозумілою для пересічного громадянина мовою й оприлюднена завчасно. *Період XIX–XX ст.* характеризується формуванням таких вимог принципу правової визначеності: вид і міра покарання визначаються судом; неможливість існування у держави необмежених законом дискреційних повноважень; правові норми мають бути чітко сформульованими в законі та бути зрозумілими для особи.

3. Однією з перших складових правової визначеності – від Античності до сьогодення, була і залишається можливість особи передбачати правові наслідки своїх дій чи бездіяльності. Протягом тривалого історичного періоду свого

розвитку принцип правової визначеності отримав такі змістовні характеристики: можливість для конкретних осіб будувати довгострокові плани на основі сукупності правил, які приймаються законом; ясність, чіткість і доступність для розуміння формулювань текстів законів; безумовна повага до судових рішень та обов'язковість їх виконання, а також принцип *res judicata*; покарання особи або обмеження прав і свобод особи мають бути передбачені законом; обмеження законом дискреційних повноважень державних органів.

4. Аналіз підходів науковців до розуміння принципу правової визначеності свідчить про те, що не існує єдиного комплексного визначення цього поняття. Відсутність уніфікованого підходу до дефініції досліджуваного поняття говорить, з одного боку, про його складність, а з іншого – про багатогранність цього явища. Це дає підстави стверджувати, що принцип правової визначеності є багатовимірним феноменом, який складається з комплексу різних вимог-підпринципів, сукупність яких дозволяє мати повне уявлення про нього.

5. Основу принципу правової визначеності становить формальна визначеність змісту правових норм, яка досягається шляхом логічного, послідовного та, за можливості, повного врегулювання суспільних відносин і надання цим відносинам певної форми.

6. Зміст принципу правової визначеності становить вимога якості законів (матеріальна визначеність – вимога до змісту), яка має такі ознаки, як чіткість, точність, зрозумілість і передбачуваність законодавства, що досягається в процесі нормотворення шляхом використання засобів юридичної (нормопроектної) техніки. Законодавство може бути передбачуваним лише тоді, коли правові норми є зрозумілими, тобто точно та чітко сформульованими та доступними. Окрім того, принцип правової визначеності включає також процедурні вимоги оприлюднення законів та інших нормативно-правових актів і темпоральні умови набрання ними чинності.

7. На підставі практичного аналізу судових рішень можна стверджувати, що принцип правової визначеності використовується судами як практичний інструмент при вирішенні складних судових справ, особливо тих, які стосуються

порушення вимог верховенства права, зокрема органами публічної влади. Судова практика є тим засобом, який дотично до кожної конкретної ситуації шляхом юридичного тлумачення дає можливість виокремити і деталізувати складові принципу правової визначеності.

8. Аналіз практики ЄСПЛ дає можливість стверджувати, що в процесі нормозастосовчої діяльності Суд виокремив та надав змістовного наповнення таким складовим принципу правової визначеності, як ясність та чіткість правової норми, заборона зворотної дії нормативно-правових актів, передбачуваність дії нормативно-правових актів та діяльності органів публічної влади, захист легітимних очікувань особи. ЄСПЛ визначив, що невід'ємною частиною права на доступ до суду, на справедливий судовий розгляд є остаточність та обов'язковість виконання рішення суду, яке набрало законної сили. Така практика дала новий поштовх доктринальним розробкам складових принципу правової визначеності, а також виступила допоміжним джерелом для нормозастосовчої діяльності, зокрема, судової.

9. Критеріями якості правової норми, виробленими нормозастосовчою практикою ЄСПЛ є такі: нечітке формулювання правової норми або вимоги суду не може визнаватися нормою і допускається лише у виняткових випадках, коли з контексту самої норми або рішення суду можна з достатньою очевидністю з'ясувати, що вимагається від особи; судова практика є засобом, який деталізує формулювання правової норми у конкретних випадках шляхом тлумачення норм права; вимога чіткості та зрозумілості правової норми є диференційованою щодо справ, які стосуються прав, обов'язків та відповідальності осіб, та справ, що стосуються меж втручання держави у приватне життя особи; чіткість правової норми, що проявляється у детальній визначеності, є не тільки гарантією захисту особи від свавільного втручання у приватне життя, а й засобом, що обмежує дискреційні повноваження суб'єктів владних повноважень.

10. Існує три аспекти законних очікувань людини щодо правових норм, а саме: законні очікування людини, що правові норми будуть застосовуватися для реалізації її прав та свобод; законні очікування людини, що її справа буде

вирішена відповідно до чинних правових норм (тобто не застосовуватиметься зворотна сила правової норми) та згідно з усталеною практикою застосування цих правових норм; законні очікування, що призначена особі міра покарання за вчинене правопорушення не буде збільшена (посилена) при розгляді справи судами вищих інстанцій. Для захисту легітимних очікувань особи важливого значення набуває неухильна виконуваність норм законів та інших нормативно-правових актів органами публічної влади й правомірна поведінка особи.

11. Аналіз підходів до розуміння принципу правової визначеності у континентальній і загальній правовій системах дає змогу зробити такі висновки: неактуальними сьогодні є питання про те, у якій правовій системі права визначеність забезпечується більшою мірою; принцип правової визначеності є універсальною вимогою для всіх правових систем сучасності; права визначеність у різних правових системах забезпечується різними способами: застосуванням чітко визначених норм законодавства, ухваленням рішень на підставі правових принципів, різними прийомами юридичної аргументації, правилами належної правової процедури тощо; важлива роль у забезпеченні правової визначеності належить діяльності судів, які належною практикою можуть сприяти досягненню більшого ступеня визначеності, ніж досконале з юридико-технічної точки зору законодавство.

12. Необхідність однакового тлумачення та застосування вищим судом країни правових норм в аналогічних ситуаціях є обов'язковою умовою для задоволення законних та справедливих очікувань людини, а відповідно – створення правової визначеності у суспільстві та державі.

13. Вичерпання національних засобів юридичного захисту в контексті звернення до ЄСПЛ слід розуміти, як наявність судового рішення, винесеного останньою інстанцією. Утім, важливо знати, що необхідність вичерпання всіх ефективних і доступних національних засобів захисту є правилом, яке має застосовуватися гнучко до кожної окремо взятої ситуації. Суд повинен реалістично оцінювати не лише формальні засоби захисту, наявні в національній правовій системі, а й загальний правовий та політичний контекст, а також

особисті обставини заявника. Правило вичерпання національних засобів захисту не застосовується у випадку, коли доведено, що в судовій та адміністративній практиці повторюються дії, несумісні з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, а офіційні органи держави ставляться до цього толерантно, таким чином роблячи будь-яке провадження даремним чи неефективним.

14. У забезпеченні єдності судової практики як складової принципу правової визначеності важлива роль належить правовим позиціям вищого судового органу держави. При цьому основною вимогою до таких правових позицій є їх авторитетність, а не формальна обов'язковість, яка не сумісна із принципом незалежності суду. З огляду на це, правові позиції мають бути належним чином аргументованими, враховувати людиноцентристський підхід до сучасного праворозуміння, динамізм суспільних відносин та інші чинники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Агротехсервіс» проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 5 липня 2005 р. у справі (заява № 62608/00). URL: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/SO1258.html (дата звернення: 29.06.2019).
2. «Імобільяре Саффі» проти Італії: рішення Європейського суду з прав людини від 28 липня 1999 р. у справі (Заява № 22774/93). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_075 (дата звернення: 25.06.2019).
3. «Совтрансавто-Холдинг» проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 25 липня 2002 р. у справі (заява № 48553/99). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_043 (дата звернення: 26.06.2019).
4. D. Н. та інші проти Чеської Республіки: рішення Європейського суду з прав людини від 7 лютого 2006 р. у справі (заява № 57325/00). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/SO3403> (дата звернення: 25.07.2019).
5. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. Київ: Юридична думка, 2004. Т. 1: Загальна частина / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). 584 с.
6. Аквинский Ф. Сумма теологии: Часть II-I. Вопросы 90-114. Киев: Ника-Центр, 2010. 432 с.
7. Аристотель. Політика / пер. з давньогрец. Київ: Основи, 2003. 239 с.
8. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаних. Москва: Фирма «Стелс», 1995. 304 с.
9. Беляневич О. А. Поняття легітимних очікувань та проблеми його застосування судами України. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 41–45.
10. Берегова Г. Д. Ділова українська мова: курс лекцій: навчально-методичний посібник. Херсон: Айлант, 2004. 240 с.
11. Бержель Ж.-Л. Про деякі засоби нормативного вираження. *Нариси з нормотворення* / за ред. Р. К. Бержерона; пер. з фр. Оттава, 1998.

12. Боголюбов С. А. Стиль правовых актов. *Советское государство и право*. 1973. № 10.

13. Борщевська О. М. Практика перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами в порядку цивільного судочинства. URL: http://attorneys.od.ua/datas/users/2-advokatskay%20praktika_03-10.pdf (дата звернення: 25.06.2019).

14. Брумареску проти Румунії: рішення Європейського суду з прав людини від 28 листопада 1999 р. у справі (Заява 28342/95). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2355.html (дата звернення: 25.07.2019).

15. Бурдов проти Росії: рішення Європейського суду з прав людини від 7 травня 2002 р. у справі. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_045.

16. Бурмич та інші проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 12 жовтня 2017 р. у справі (Заява № 46852/13 та інші). URL: <https://minjust.gov.ua/m/4600> (дата звернення: 15.06.2019).

17. Бэкон Ф. Сочинения: в 2 т. Москва: Мысль, 1971. Т. 1. 590 с.

18. Васильєв проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 21 червня 2007 р. у справі (заява № 11370/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_258 (дата звернення: 15.06.2019).

19. Верховенство права. Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 р. / пер. С. Головатого. *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.

20. Власенко Н. А. Законодательная технология: теория, опыт, правила. Иркутск: Восточно-Сибирская издательская компания, 2001. 144 с.

21. Гаєк Ф. А. Конституція свободи / пер. з англ. Львів: Літопис, 2004. 556 с.

22. Гаєк Ф. Шлях до кріпацтва. *Скорочена версія для журналу «Читацький оглядач»* Київ: ГО «Ціна держави», 2016. 65 с. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Haiek_Fridrikh/Shliakh_do_kripatstva.pdf (дата звернення: 25.06.2019).

23. Гарапон А. Хранитель обещаний: суд и демократия / пер. с фр. Москва: Nota bene, 2004. 328 с. С. 306.

24. Головатий С. Верховенство права: монографія: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Кн. 2: від доктрини до принципу. 1276 с.

25. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Кн. 1: від ідеї – до доктрини. 624 с.

26. Гурвич М. А. Судебное решение. Теоретические проблемы. Москва: Юридическая литература, 1976. 176 с.

27. Давыдова М. Л. Юридическая техника: проблемы теории и методологии: монография. Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2009.

28. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції. Антологія лібералізму: Політико-правничі вчення та верховенство права / упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд. Київ: Книги для бізнесу, 2008. 992 с.

29. Дворкін Р. Верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 15–23.

30. Дворкін Р. Серйозний погляд на права. Харків: Основи. 2000. 520 с.

31. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка в Україні: історико-теоретичне дослідження: монографія. Київ: Київський університет, 2007. 360 с.

32. Європейська Комісія «За демократію через право» (Венеційська Комісія). Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій / пер. С. Головатого; USAID. Київ, 2017. 163 с. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr) (дата звернення: 15.06.2019).

33. Європейський суд з прав людини як засіб захисту прав та законних інтересів українців. URL: <http://www.astapovlawyers.com/publications/ILishchina.pdf> (дата звернення: 25.06.2019).

34. Жеребкін В. Є. Логіка: підручник для юрид. вузів в фак. 2-ге вид., стереотип. Харків: Основа. Київ: Знання, 1998. 256 с.

35. Жицинский Ю. С. Санкции нормы советского гражданского права. Воронеж, 1968.
36. Завгородня В. М. Принцип захисту легітимних очікувань в адміністративному праві ЄС та перспективи його впровадження в Україні. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2 (9). С. 25–30.
37. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.
38. Законы вавилонского царя Хаммурапи. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/hammurap.htm> (дата звернення: 25.04.2019).
39. Законы Двенадцати таблиц. URL: http://www.hrono.ru/dokum/_000dok/12tablic.php (дата звернення: 20.04.2019).
40. Звіт щодо верховенства права. Страсбург, 28 березня 2011 року. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 20.04.2019).
41. Иеринг Р. фон. Юридическая техника / сост. А. В. Поляков. Москва: Статут, 2008. 231 с.
42. Ініціатива цивільного права «Континентальне право: глобальне, передбачуване, гнучке, економічно ефективне». URL: www.kontinentalesrecht.de (дата звернення: 25.06.2019).
43. Кабрияк Р. Кодификации / пер. с фр. Москва: Статут, 2007. 476 с.
44. Карнаух В. Б. Правомірні очікування в практиці Європейського суду з прав людини. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12647/1/Karnaukh.pdf> (дата звернення: 25.06.2019).
45. Кашанина Т. В. Юридическая техника: учебник. 2-е изд., пересмотр. Москва: Норма: ИНФРА-М, 2011. 496 с.
46. Кельман М. С. Юридична наука як об'єкт методологічного дослідження: монографія. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2011. 348 с.

47. Кернз В. Вступ до права Європейського Союзу / пер. з англ. Київ: Знання: КОО, 2002. 381 с.
48. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
49. Козлихин И. Ю., Поляков А. В., Тимошина Е. В. История политических и правовых учений. Санкт-Петербург: Издательский дом СПбГУ, 2007. 856 с.
50. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. *Українське право: матеріали міжнародної конференції «Верховенство права: питання теорії та практики»*. 2006. № 1. С. 15–23.
51. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 3–9.
52. Козюбра М. І. Система судів України та місце в ній Верховного Суду України: стан та перспективи реформування. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 15–29.
53. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
54. Кравченко С. П. Мова як фактор правоутворення і законотворення: дис. канд. юрид. наук. Одеса, 2000.
55. Крусс В. И. Теория конституционного правоупользования. Москва: Норма, 2007. 752 с.
56. Крюкова Е. А. О средствах достижения точности выражения правовых норм *Представительная власть – XXI век: законодательство, комментарии, проблемы*. 2000. № 4 (38).
57. Леони Б. Свобода и закон / пер. с англ. Москва: ИРИСЭН, 2008. 308 с.
58. Ллойд Д. Идея права / пер. с англ. Москва: Югона, 2000. 416 с.
59. Магрело М. Концепт «законних очікувань» в принцип юридичної визначеності: причинно-наслідковий чи симбіотичний зв'язок? *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 3. С. 127–135.

60. Матвеева Ю. І. Статична та динамічна концепції правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 34–38.
61. Матвеева Ю. І. Визначення права і визначеність закону. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 47–50.
62. Матвеева Ю. І. Правова визначеність: pro et contra. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 29–32.
63. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності: історичні підходи та сучасне розуміння. *Наукові записки. Юридичні науки*. 2011. Т. 116. 109 с.
64. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності: у пошуках розуміння. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2009. Т. 90. С. 10–12.
65. Мачин И. Ф. История политических и правовых учений: конспект лекций. Москва: Юрайт-Издат, 2007. 208 с.
66. Мелкевик Б. Юридическая практика в зеркале философии права / пер. с фр. И англ. М. В. Антонова, А. Н. Остроух, В. А. Токарева, Е. Уваровой и др.; отв. ред. М. В. Антонов. Санкт-Петербург: Алеф-Пресс, 2015. 288 с.
67. Мельник М. О. Школа правового реалізму: пошук балансу між визначеністю норм писаного права і судовою дискрецією. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 44–48.
68. Меріт проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 30 березня 2004 р. у справі (заява № 66561/01). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_110 (дата звернення: 25.06.2019).
69. Мінченко О. Загальнотеоретичні та методологічні засади системи юридико-лінгвістичних знань: монографія. Київ: Національна академія прокуратури України, 2019. 384 с.
70. Монтескьє Ш. О духе законов. URL: http://bookz.ru/authors/montesk_barl_lui/montes01/1-montes01.html (дата звернення: 22.07.2019).
71. Науменко проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 9 листопада 2004 р. у справі (заява № 41984/98). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_353 (дата звернення: 21.07.2019).

72. Нашиц А. Правотворчество: теория и законодательная техника / пер с рум. И Фодор. Москва: Прогресс, 1974.

73. Невмержицький проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 21 червня 1999 р. у справі (заява № 54825/00). URL: <http://khrpg.org/index.php?id=1075312544> (дата звернення: 25.06.2019).

74. Нерсесянц В. С. Философия права: учебник для вузов. Москва: Норма, 2005. 656 с.

75. Норбер Р. Историческое введение в право. Москва: NOTA BENE, 2005. 667 с.

76. Общая теория права: учебник для юридических вузов / Ю. А. Дмитриев, И. Ф. Казьмин и др.; под общ. ред. А.С. Пиголкина. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. 384 с.

77. Окрема думка судді Конституційного Суду України Козюбри М. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа про податки). URL:<http://www.ccu.gov.ua/docs/426> (дата звернення: 25.06.2019).

78. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 року у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nc09d710-18/sp:max25#n2> (дата звернення: 25.07.2019).

79. Петров А. Перевод решения Верховного Суда США о разрешении однополых браков. Обергефелл против Ходжеса. URL: https://zakon.ru/blog/2015/7/8/perevod_resheniya_verhovnogo_suda_ssha_o_razreshe nii_odnopolux_brakov (дата звернення: 25.05.2019).

80. Пиголкин А. С. Язык закона. Москва: Юридическая литература, 1990. 269 с.
81. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право. 2008. 240 с.
82. Погребняк С. П. Принцип правової визначеності як загальний принцип права. *Антропология права. Філософський та юридичний виміри: матеріали міжнародного «круглого столу»*. Львів: Галицький друкар, 2010.
83. Податковий кодекс України: Закон України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 19.08.2019).
84. Познер Р. А. Проблемы юриспруденції / пер. з англ. Харків: Акта, 2004. 488 с.
85. Познер Р. А. Экономический анализ права: в 2 т. Санкт-Петербург, 2004. Т. 2. 802 с.
86. Покровский И. А. История римского права. Санкт-Петербург: Летний сад, 1999. 533 с.
87. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 1998. 353 с.
88. Полтораченко проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 18 січня 2005 р. у справі (Заява № 77317/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_25 (дата звернення: 25.06.2019).
89. Пономарева Т. В. Экономичность правовых норм как условие их эффективности. *Черные дыры в Российском законодательстве*. 2006. № 3.
90. Пономарьов проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 3 квітня 2008 р. у справі (Заява № 3236/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434 (дата звернення: 22.06.2019).
91. Постанова Верховного Суду 11 лютого 2019 р., справа № 855/22/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79758261> (дата звернення: 30.08.2019).

92. Постанова Верховного Суду від 11 лютого 2019 р., справа №855/22/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79758261> (дата звернення: 29.08.2019).
93. Постанова Верховного Суду від 15 лютого 2019 р., справа № 855/32/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79846808> (дата звернення: 29.08.2019).
94. Постанова Верховного Суду від 2 липня 2019 р., справа № 855/212/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82758891> (дата звернення: 29.08.2019).
95. Постанова Верховного Суду від 25 березня 2019 р., справа № 855/85/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80699324> (дата звернення: 30.08.2019).
96. Постанова Верховного Суду від 9 лютого 2019 р., справа № 855/21/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79715978> (дата звернення: 30.08.2019).
97. Постанова Соснівського районного суду м. Черкаси від 7 лютого 2017 р., справа № 712/6162/16а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64582182> (дата звернення: 29.08.2019).
98. Право Європейського Союзу: навчальний посібник / за ред. Р. А. Петрова. Київ: Істина, 2011. 376 с.
99. Практичний посібник щодо прийнятності заяв. URL: http://just.cg.gov.ua/web_docs/2950/2014/11/docs/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%8F%D0%B2.pdf (дата звернення: 25.06.2019).
100. Приставська проти України: ухвала щодо прийнятності Європейського суду з прав людини від 17 грудня 2002 р. (заява № 21287/02). URL: <http://old.minjust.gov.ua/197> (дата звернення: 25.06.2019).

101. Про адвокатуру і адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 15.06.2019).

102. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 30.08.2019).

103. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14 травня 2002 р. № 2343-XII. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2343-12> (дата звернення: 16.06.2019).

104. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень: Закон України від 5 червня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17> (дата звернення: 25.06.2019).

105. Про Державний бюджет України на 2011 рік: Закон України від 23 грудня 2010 р. № 2857-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2857-17> (дата звернення: 25.06.2019).

106. Про Державний бюджет України на 2012 рік: Закон України від 22 грудня 2011 р. № 4282-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-17> (дата звернення: 14.07.2019).

107. Про Державний бюджет України на 2013 рік: Закон України від 6 грудня 2012 р. № 5515-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5515-17> (дата звернення: 15.07.2019).

108. Про Державний бюджет України на 2014 рік: Закон України від 16 січня 2014 р. № 719-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/719-18> (дата звернення: 30.08.2019).

109. Про Державний бюджет України на 2015 рік: Закон України від 28 грудня 2014 р. № 80-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-19> (дата звернення: 30.08.2019).

110. Про Державний бюджет України на 2016 рік: Закон України від 25 грудня 2015 р. № 928-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-19> (дата звернення: 29.08.2019).

111. Про Державний бюджет України на 2017 рік: Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1801-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-19> (дата звернення: 29.08.2019).

112. Про Державний бюджет України на 2018 рік: Закон України від 7 грудня 2017 р. № 2246-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19/ed20181013> (дата звернення: 29.08.2019).

113. Про Державний бюджет України на 2019 рік: Закон України від 28 лютого 2019 р. № 2696-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2696-19> (дата звернення: 28.08.2019).

114. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19> (дата звернення: 25.06.2019).

115. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15> (дата звернення: 14.06.2019).

116. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів і набрання ними чинності: Указ Президента України від 10 червня 1997 р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/503/97> (дата звернення: 25.07.2019).

117. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2010 р. № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 41–42. Ст. 529.

118. Про судоустрій України: Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3018-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14> (дата звернення: 25.06.2019).

119. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ ред. В. Нерсисянца. Москва: Норма, 2008. 832 с.

120. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / авт. кол.: Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева, Е. А. Лукашева и другие; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. Москва: Норма, 2004. 832 с.

121. Реалистическая школа права. Большая советская энциклопедия. URL: <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/095/842.htm> (дата звернення: 24.06.2019).

122. Рейнбах против России (Reynbakh v. Russia): постановление Европейского суда по правам человека от 29 сентября 2005 года (жалоба № 23405/03). URL: <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/rejnbaх-protiv-rossii-postanovlenie-evropejskogo-suda/> (дата звернення: 25.06.2019).

123. Риндюк В. І. Проблеми законодавчої техніки в Україні. Теорія та практика: монографія / відп. ред. О. І. Ющик. Київ: Юридична думка, 2012. 272 с.

124. Рішення Господарського суду Чкрнівецької області від 22 грудня 2016 р., справа № 926/368/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63673165> (дата звернення: 30.08.2019).

125. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005. *Офіційний вісник України*. 2005 р. № 39. Ст. 2490.

126. Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010. *Офіційний вісник України*. 2010 р. № 52. Ст. 1746.

127. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 29, 36, частини другої статті 56, частини другої статті 62, частини першої статті 66, пунктів 7, 9, 12, 13, 14, 23, 29, 30, 39, 41, 43, 44, 45, 46 статті 71, статей 98, 101, 103, 111 Закону України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» (справа про соціальні гарантії громадян) від 9 липня 2007 р. № 6-рп/2007, Справа № 1-29/2007 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a6p710-07> (дата звернення: 17.08.2019).

128. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України пункту 3 частини другої статті 18, статей 32, 33, 34, 35, 36, 37, підпункту 5 пункту 3 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій України». URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-03> (дата звернення: 25.06.2019).

129. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18> (дата звернення: 20.08.2019).

130. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 7 листопада 2018 р. № 9-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18> (дата звернення: 20.08.2019).

131. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» 26 грудня 2011 року № 20-рп/2011, Справа № 1-42/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11> (дата звернення: 20.06.2019).

132. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців тринадцятого, чотирнадцятого пункту 32 розділу I Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу першого підпункту 164.2.19 пункту 164.2 статті 164 Податкового кодексу України (справа про оподаткування пенсій і щомісячного довічного грошового утримання) від 27 лютого 2018 р. № 1-6/2018.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18> (дата звернення: 20.08.2019).

133. Рогач О. Я., Бисага Ю. М. Кодифіковані акти у системі законодавства України. Ужгород: Ліра, 2005.

134. Рябых против России: постановление Европейского суда по правах человека от 24 июля 2003 г. по делу (Жалоба № 52854/99). URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/new/003.htm> (дата звернення: 25.06.2019).

135. Савінський проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 28 лютого 2006 р. у справі (Заява № 6965/02). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_089 (дата звернення: 20.06.2019).

136. Савчин М. В., Марчук Р. В. Основні принципи діяльності Конституційного Суду України *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 83–89.

137. Салов проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 6 вересня 2005 р. у справі (Заява № 65518/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428 (дата звернення: 25.06.2019).

138. Сальвиа М де. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 1071 с.

139. Санченко А. Є. Європейський адміністративний простір на захисті демократичних цінностей у сфері державного управління. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 203–211.

140. Сильвестрова Е.В. *Lex generalis*. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V–X вв. н. э. Москва: Индрик, 2007. 248 с.

141. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/print1390216093134866> (дата звернення: 24.06.2019).

142. Словник української мови, тт. 1–11, Київ: Наукова думка, 1970–1980.

143. Собота К. Принцип правної держави / пер. з нім. Г. Рижков, О. Блащук, К. Татарчук. Київ: ВАІТЕ, 2013. 608 с.

144. Соколов А. Н. Правовое государство: от идеи до ее материализации. Калининград: Янтар. сказ, 2002. 456 с.

145. Справа Ейрі(1): рішення Європейського суду з прав людини від 9 жовтня 1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_332 (дата звернення: 25.06.2019).

146. Странніков проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 3 травня 2005 р. у справі (Заява № 49430/99). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_389 (дата звернення: 25.06.2019).

147. Таманага Б. Верховенство права. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 208 с.

148. Татам А. Право Європейського Союзу / пер. з англ. Київ: Абрис, 1998. 424 с.

149. Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА.1998. 570 с.

150. Ткачук А. Законодавча техніка. Практичний посібник. Як готувати проекти законів. Київ: Ін-т громад. сусп-ва, 2004. 184 с.

151. Ткачук А., Шуліма А. Законодавча техніка: практичний посібник. Київ: Інститут громадянського суспільства, 2002. 80 с.

152. Трегубенко проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 2 листопада 2004 р. у справі (Заява № 61333/00). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_355 (дата звернення: 19.06.2019).

153. Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1304054782> (дата звернення: 25.06.2019).

154. Ухвала Верховного Суду від 22 серпня 2019 р., справа № 9901/430/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83821060> (дата звернення: 29.08.2019).

155. Учение Бентама о праве. URL: <http://lawhistory.narod.ru/ru/news/posobie.htm> (дата звернення: 25.06.2019).

156. Фуллер Л. Л. Мораль права / пер. з англ. Київ: Сфера, 1999. 232 с.

157. Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / пер. с англ. Москва: ИРИСЭН. 2006. 644 с.

158. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода: нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії / пер. з англ. Київ: Сфера. Т. 1: Правила та порядок. 1999. 196 с.

159. Хворостянкін А. В. Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2008. Т. 77. С. 8–12.

160. Хворостянкін А. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії. URL: <http://www.minjust.gov.ua/0/6669> (дата звернення: 05.08.2019).

161. Хрістов проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 19 лютого 2009 р. у справі (заява № 24465/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443 (дата звернення: 25.06.2019).

162. Церква Бессарабської митрополії та інші проти Молдови: рішення Європейського суду з прав людини від 13 грудня 2001 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO2340.html (дата звернення: 25.06.2019).

163. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 42. Ст. 492.

164. Циппеліус Р. Філософія права. Київ: Тандем, 2000. 300 с.

165. Циппеліус Р. Юридична методологія / пер. з нім. Київ: Реферат, 2004. 176 с.

166. Чинарян Е. О. Законодательный стиль как самостоятельный стиль литературной речи. *Проблемы законотворчества Российской Федерации*. 1993. № 53. С. 103–107.

167. Чхиквадзе В. М., Керимов Д. А. Роль советской правовой науки в совершенствовании законодательства. *Вопросы кодификации*. Москва, 1957.

168. Шатков Г. И. О языке закона. *Вопросы кодификации советского права*. 1960. Вып. III.
169. Швидейко В. В нас надзвичайний або воєнний стан чи декілька слів про «правову проституцію». URL: <http://buknews.com.ua/page/v-nas-nadzvychainyi-abo-voiennyi-stand-chy-dekilka-sliv-pro-pravovu-prostytutsiyu.html> (дата звернення: 21.06.2019).
170. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ: Реферат, 2010. 627 с.
171. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ: Реферат, 2006. 829 с.
172. Шенбергер К. Административно-правовая компаративистика: особенности, методы и история. *Дайджест публичного права*. 2012. № 2. С. 175–243.
173. Шмалько проти України рішення Європейського суду з прав людини від 20 липня 2004 р. у справі (Заява № 60750/00). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226 (дата звернення: 27.08.2019).
174. Шмелева Г. Г. Конкретизация правовых норм в правовом регулировании. Львов: Изд-во при Львовском гос. ун-те изд. объедин. «Вища школа», 1988.
175. Шустров Д. Г. Принцип пропорциональности в конституционном праве Израиля. Москва: ЛЕНАНД, 2015. 160 с.
176. Эрлих Е. Основы социологии права. *Антология мировой правовой мысли*. Москва: Мысль, 1999. Т. 3. 829 с.
177. Юрій Миколайович Іванов проти України: рішення Європейського суду з прав людини від 15 січня 2010 р. у справі (Заява № 40450/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_479 (дата звернення: 25.06.2019).
178. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу: монографія. Київ: Парламентське видавництво, 2004. 519 с.
179. Affaire Akdivar Et Autres c. Turquie: judgment, The European Court of Human Rights, 16 septembre 1996 (Requête no 21893/93). URL:

<https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22700497%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-62621%22%5D%7D> (дата звернення: 25.06.2019).

180. *Affaire Dalia c. France: judgment*, The European Court of Human Rights, 19 février 1998 (154/1996/773/974). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22700569%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-62693%22%5D%7D> (дата звернення: 20.08.2019).

181. *Affaire Selmouni c. France: judgment*, The European Court of Human Rights, 28 juillet 1999 (Requête n° 25803/94). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22700718%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-62842%22%5D%7D> (дата звернення: 05.06.2019).

182. *Affaire Ciupercescu c. Roumanie: judgment*, The European Court of Human Rights, 15 juin 2010 (Requête no 35555/03). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22869940%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-99433%22%5D%7D> (дата звернення: 15.06.2019).

183. *Affaire Ferreira Alves c. Portugal (No 6): judgment*, The European Court of Human Rights, 13 avril 2010 (Requêtes nos 46436/06 et 55676/08). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22866313%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-98250%22%5D%7D> (дата звернення: 15.06.2019).

184. *Affaire Norbert Sikorski c. Pologne: judgment*, The European Court of Human Rights, 22 octobre 2009 (Requête no 17599/05) <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22856499%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-95316%22%5D%7D> (дата звернення: 25.08.2019).

185. *Affaire Scoppola c. Italie (No 2): judgment*, The European Court of Human Rights, 17 septembre 2009 (Requête no 10249/03). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22853823%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-94073%22%5D%7D> (дата звернення: 25.08.2019).

186. *Affaire Veriter c. France: judgment*, The European Court of Human Rights, 14 octobre 2010 (Requête no 31508/07). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22875633%22%5D%7D> (дата звернення: 25.06.2019).

187. Aksoy v. Turkey: judgment, The European Court of Human Rights, 18 December 1996 (Application no. 21987/93). URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58003#{"itemid":\["001-58003"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58003#{) (дата звернення: 25.06.2019).

188. Amministrazione delle finanze dello Stato v Srl Meridionale Industria Salumi and others. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61980CJ0212> (дата звернення: 25.07.2019).

189. Brugger W. Concretization of Law and Statutory Interpretation. *European and Civil Law Forum*. 1996. P. 211–212. P. 212.

190. Case of «“Bulves” Ad v. Bulgaria». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=3991/03&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 23.06.2019).

191. Case of «Amann v. Switzerland». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=SWITZERLAND&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 25.06.2019).

192. Case of «Beian v. Romania». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=romania%20|%2030658/05&sessionid=52559502&skin=hudoc-en> (дата звернення: 23.06.2019).

193. Case of «Chorherr v. Autriche». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Case%20|%20of%20|%20Chorherr%20|%20v.%20|%20Austria&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 24.06.2019).

194. Case of «Evans v. The United Kingdom». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=41&portal=hbkm&action=html&highlight=united%20|%20kingdom&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 24.06.2019).

195. Case of «Hashman And Harrup v. the United Kingdom». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbkm&action=html&highlight=hashman%20and%20harrup%20v%20the%20united%20kingdom>

hlight=united%20|%20kingdom&sessionid=52557538&skin=hudoc-en (дата звернення: 25.06.2019).

196. Case of «Kopp v. Switzerland». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=kopp&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 25.06.2019).

197. Case of «Kruslin v. France». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=39&portal=hbkm&action=html&highlight=france&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 25.06.2019).

198. Case of «Podkolzina v. Latvia». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Podkolzina%20|%20v.%20|%20Latvia&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 02.07.2019).

199. Case of «Pressos Compania Naviera S. A. and Others v. Belgium». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=43&portal=hbkm&action=html&highlight=belgium&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 01.07.2019).

200. Case of «Rekvényi v. Hungary». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Rekv%E9nyi%20%7C%20v.%20%7C%20Hungary&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 01.07.2019).

201. Case of «Steel and Others v. the United Kingdom». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Case%20|%20of%20|%20Steel%20|%20Others%20|%20united%20|%20kingdom&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 01.07.2019).

202. Case of «Stran Greek Refineries and Stratis Andreadis v. Greece». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Stran%20|%20Greek%20|%20Refineries%20|%20Stratis%20|%20Andreadis&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 13.06.2019).

203. Case of «Valenzuela Contreras v. Spain». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Valenzuela%20Contreras%20v.%20Spain>

ight=valenzuela%20|%20spain&sessionid=52557538&skin=hudoc-en (дата звернення: 21.06.2019).

204. Case of «Verein Gegen Tierfabriken Schweiz (Vgt) v. Switzerland». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=6&portal=hbkm&action=html&highlight=SWITZERLAND&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 20.06.2019).

205. Case of «Kostenko v. Russia». URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=kostenko%20|%20russia&sessionid=52557538&skin=hudoc-en> (дата звернення: 15.06.2019).

206. Case of «Laska and Lika v. Albania»: judgment, The European Court of Human Rights, 20 April 2010 (Applications nos. 12315/04 and 17605/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22866674%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-98349%22%5D%7D> (дата звернення: 15.06.2019).

207. Case of «Tănase v. Moldova»: judgment, The European Court of Human Rights, 27 April 2010 (Application no. 7/08). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22867105%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-98428%22%5D%7D> (дата звернення: 12.06.2019).

208. Deffains Giuseppe Dari-Mattiacci Bruno. Uncertainty of Law and the Legal Process. 45 p. URL: https://www.researchgate.net/profile/Bruno_Deffains/publication/4872711/inline/jsViewer/0912f50ea77cdece49000000 (дата звернення: 23.05.2019).

209. Demopoulos and others v. Turkey: Decision as to the Admissibility of application nos. 46113/99, 3843/02, 13751/02, 13466/03, 10200/04, 14163/04, 19993/04, 21819/04. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-97649#%7B%22itemid%22:%5B%22001-97649%22%5D%7D> (дата звернення: 24.06.2019).

210. Dicey A. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. 1885. URL: http://files.libertyfund.org/files/1714/0125_Bk.pdf (дата звернення: 11.05.2019).

211. Giuseppe Dari-Mattiacci Bruno Deffains. Uncertainty of Law and the Legal Process. 45 p. URL: https://www.researchgate.net/profile/Bruno_Deffains/publication/4872711/inline/jsViewer/0912f50ea77cdece49000000 (дата звернення: 02.07.2019).

212. Index of Legal certainty. Report for the Civil Law Initiative (Fondation pour le droit continental). 2015. 269 p. URL: https://www.fondation-droitcontinental.org/en/wp-content/uploads/2015/06/NS_Rapport-complet-5-juin-2015_EN.pdf (дата звернення: 23.07.2019).

213. Kotarbinski T. Kurs logiki dla prawników. Łódź: 1974. 216 с.

214. Luc B. Tremblay. The Rule of Law, Justice and Interpretation. Montreal: Mc-Gill-Queen's University Press, 1997. P. 149–150.

215. Manoussakis and Others v. Greece: judgment, The European Court of Human Rights, 26 September 1996 (Application no. 18748/91). URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58071#{"itemid":\["001-58071"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58071#{) (дата звернення: 17.06.2019).

216. Maxeiner J. R. Some Realism about Legal Certainty in the Globalization of the Rule of Law. *Houston Journal of International Law*. 2008. № 31. P. 27–46.

217. Mikolajová v. Slovakia: judgment, The European Court of Human Rights, 18 January 2011 (Application no. 4479/03). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"%22dmdocnumber%22":\["%22879933%22"\],"%22itemid%22":\["%22001-102842%22"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{) (дата звернення: 12.06.2019).

218. Paksas v. Lithuania: judgment, The European Court of Human Rights, 6 January 2011 (Application no. 34932/04). URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-102617#{"itemid":\["001-102617"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-102617#{) (дата звернення: 13.06.2019).

219. Ringeisen v. Austria (Merits): judgment, The European Court of Human Rights, 16 July 1971 (Application no 2614/65). URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57565#{"itemid":\["001-57565"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57565#{) (дата звернення: 13.06.2019).

220. Selmoini v France: judgment, The European Court of Human Rights, 28 JULY 1999 (Application no. 25803/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58287> (дата звернення: 2.05.2019).

221. Siems M. Comparative Legal Certainty: Legal Families and Forms of Measurement. URL: <https://ssrn.com/abstract=3007094> (дата звернення: 04.05.2019).

222. Thomas R. Legitimate Expectation and Proportionality in Administrative Law. Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 2000. 129 p.

223. Weingut Gustav Decker KG v Hauptzollamt Landau. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61978CJ0099> (дата звернення: 15.06.2019).

ДОДАТКИ

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук

1. Матвеева Ю. І. Статична та динамічна концепції правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 2. С. 34–38.
2. Матвеева Ю. І. Деякі міркування щодо проблем реалізації принципу верховенства права в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 109–115.
3. Матвеева Ю. І. Невиконання судових рішень в Україні як порушення принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2013. Т. 144–145. С. 24–27.
4. Матвеева Ю. І. Поняття та розуміння принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 200. С. 93–97.
5. Матвеева Ю. І. Правова визначеність: pro et contra. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Т. 1. С. 29–32.
6. Матвеева Ю. І. Принцип визначеності в рішеннях Європейського суду з прав людини. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2008. Т. 77. 2008. С. 53–56.
7. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності та проблеми невиконання судових рішень. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 50–53.
8. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності: історичні підходи та сучасне розуміння. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2011. Т. 116. С. 29–31.
9. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності: у пошуках розуміння. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2009. Т. 90. С. 10–13.

10. Матвеева Ю. І. Соціальна ефективність правових норм. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2006. Т. 53. Київ, 2006. С. 31–36.

11. Матвеева Ю. І. Юридико-технічні характеристики принципу правової визначеності. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 37–39.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав

12. Матвеева Ю. И. Принцип правовой определенности и проблемы его применения. *Ardaradatutyun – Namar*. 2013. № 2(21). С. 83–88.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

13. Матвеева Ю. І. Деякі аспекти розуміння принципу правової визначеності. *Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В. В. Конєйчикова): матер. міжвузівської наук.-теор. конф.* Київ, 2009. С. 47–50.

14. Матвеева Ю. І. Деякі з основних вимог реалізації принципу верховенства права. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: зб. наук. ст.* Київ: Дух і літера, 2013. С. 378–388.

15. Матвеева Ю. І. Історико-теоретичні підвалини розуміння принципу правової визначеності. *Антропология права: філософські та юридичні виміри*. Львів: Галицький друкар, 2012. С. 362–375.

16. Матвеева Ю. І. Остаточність судових рішень як один з аспектів принципу правової визначеності. *Актуальні проблеми юридичної науки (збірник тез міжнародної наукової конференції «Десяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 18–19 листопада 2011 року): у 4 ч.* Хмельницький: ХУУП, 2011. С. 95–97.

17. Матвеева Ю. І. Поняття та практичне значення принципу правової визначеності. *Проблеми теорії та історії держави і права: зб. ст.* Львів; Київ, 2011. С. 67–70.

18. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності в історичній ретроспективі. *Актуальні проблеми юридичної науки: зб. тез Міжнародної наукової конференції «Восьмі осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 13–14 листопада 2009 року): у 4. ч.* Хмельницький: ХУУП, 2009. С. 60–62.

19. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як один із аспектів доктрини верховенства права. *Порівняльне правознавство: Сучасний стан і перспективи розвитку: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького та ін.* Київ, 2010. С. 153–156.

20. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як вимога формулювання злочину та покарання. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, нац. ун-т «Одес. юрид. акад», Нац. акад. прав. наук. України, Укр. асоц. порівня правознавства.* Одеса: Фенікс, 2013. С. 132–135.

21. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності як відповідність законним очікуванням людини. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. ст.* Львів; Київ, 2012. С. 305–308.

22. Матвеева Ю. І. Розвиток поглядів на розуміння принципу правової визначеності. *Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми державотворення в сучасних умовах».* Київ, 2010. Т. 3. С. 101–103.

23. Матвеева Ю. І. Структура норми права та її ефективність. *Стан та перспективи розвитку юридичної науки та освіти: міжнар. наук.-практ. конф.* Київ: Магістр-XXI сторіччя, 2007. С. 326–328.

24. Матвеева Ю. І. Юридична мова. Юридична техніка нормотворчості (Розділ 12). *Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри.* Київ: Ваіте, 2015. С. 203–224.

25. Матвеева Ю. І. Ясність та чіткість правової норми як вимога принципу правової визначеності. *Соціологічні та філософські проблеми права очима молодих науковців та практиків*. Київ, 2012. С. 39–43.

26. Матвеева Ю. Історичний аналіз і сучасні підходи до розуміння принципу правової визначеності. *Антропология права: філософські та юридичні виміри: ст. учасників Четвертого всеукраїнського круглого столу*. Львів: Край, 2009. С. 154–162.

27. Матвеева Ю. Принцип верховенства права у рішеннях Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави: матер. міжнар. щорічної наук. конф., присвяченої пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова*. Одеса: Фенікс. 2010. С. 207–211.